Декемврийски дни на българската средновековна археология
"Проф. д-р Станчо Ваклинов"

ПРИНОСИ КЪМ БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

Т. III-IV

Българска академия на науките
Археологически институт с музей
Секция за средновековна археология

Издателство АГАТО
София 2006

Декемврийски дни на българската средновековна археология
"Проф. д-р Станчо Ваклинов"

ПРИНОСИ
КЪМ
БЪЛГАРСКАТА
АРХЕОЛОГИЯ
т. III-IV

Българска академия на науките
Археологически институт с музей
Секция за средновековна археология

Издателство АГАТО
София 2006

Редакционна колегия:
ст.н.с. I ст. дин Станислав Станилов
ст.н.с. II ст. д-р Ирина Щерева
н.с. I ст. д-р Бони Петрунова

© Издателство **"АГАТО"**, 2006
© Всички автори
ISBN-10: 954-8761-72-6
ISBN-13: 978-954-8761-72-7

Уважаеми читатели,

През годините 1987 и 1988 бяха проведени третите и четвъртите "Декемврийски дни на българската средновековна археология", посветени, едните, на Карел Шкорпил, а другите, на Екатерина Манова. Изнесените доклади трябваше да бъдат публикувани в томове Трети и Четвърти на "Приноси към българската археология". За двата сборника се събраха общо 66 ръкописа. По ред причини, обективни и субективни, издаването им беше забавяно, отлагано, а накрая - спряно. През 2003 година Секцията за средновековна археология избра нова редакционна колегия, която се зае да възстанови двата тома. Това се оказа една дълга, сложна и понякога тъжна задача. Тъжна, защото част от авторите вече не са между нас и тук представяме някои от последните им научни приноси.

Част от първоначално подадените ръкописи са публикувани в други издания. Пет статии по теми, докладвани на Декемврийските четения, ще бъдат публикувани в Годишника на АИМ. За съжаление, вероятно има и ръкописи, които са загубени, но се надяваме, че техните автори ще проявят разбиране.

По финансови съображения том Трети и Четвърти са обединени в едно книжно тяло, което до последния момент беше преработвано и допълвано. Нелеката съдба на Сборника и съдържанието на статиите доказват само едно - че българската средновековна археология създава стойности, които времето не може да погуби...

ОТ РЕДКОЛЕГИЯТА

Светлана Илиева
2006

Приноси към българската археология, т. III-IV, 2006

СЪДЪРЖАНИЕ

Рашо Рашев. Карел Шкорпил в българската средновековна алхеология 7

Виолета Нешева. In memoriam Екатерина Манова. Подбрана библиография 11

Живко Аладжов. Отново за мартириума в Карнобатската крепост 15

Методи Даскалов, Катя Трендафилова. Археологически проучвания в околностите на с. Кошарево, Брезнишка община, през 1998-99 година 21

Станислав Станилов. Апликация за каролингски меч от Шуменския музей 41

Стефка Ангелова, Иван Бъчваров. Производствен център в околностите на Дръстър 47

Радослав Василев. Жилища полуземлянки в ранносредновековната крепост Голямото кале край град Завет, Разградска област 57

Ирина Щерева. Вкопани жилища във Велики Преслав 63

Петър Димитров. Изображение на "дама" от Ивайловград 75

Цоня Дражева. Манастирска църква с костница от Созопол 79

Весела Писарова. За вратата от църквата "Св. Никола" в Охрид 87

Цветана Комитова. Стъклени гривни от Мелник 99

Йордан Алексиев. По въпроса за стъклопроизводството в Търнов (Опит за локализация на работилниците) 109

Михаил Чохаджиев, Славчо Чолаков. Средновековен некропол в двора на църквата "Света Богородица" в с. Прибой, Пернишки окръг 119

Димитър Топтанов. Църкви и късносредновековен некропол от крепостта "Боженишки урвич" край с. Боженица, Софийско 141

Виолета Нешева. Codex 2645 от Атинската библиотека - извор за историята на Мелник 145

Маргарита Ваклинова. Бронзова статуетка на войн от Свищов 153

Борис Цветков. Принос към историята на Тросковския манастир 167

Румяна Поборникова. Археологическо проучване в наоса на средновековната църква "Свети Георги" в Кремиковския манастир 173

Валери Григоров. Торквите в старобългарската култура 181

Бони Петрунова. Накити от некропола до с. Неделково, Трънско 189

КАРЕЛ ШКОРПИЛ И БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА АРХЕОЛОГИЯ

Рашо Рашев

През 1994 г. се навършиха 135 години от рождението и 50 години от смъртта на Карел Шкорпил. Тези годишнини са повод отново да се обърнем към делото на забележителния чех, който с неуморния си труд си извоюва правото да бъде основоположник на редица основни дялове на българската археология.

Нашата историческа наука и културната ни общественост дадоха обхватна оценка и признание на неговото дело по повод 100-годишнината от рождението му. В издадения по този случай юбилеен сборник са очертани неговите заслуги в областта на археологията, музейното дело и епиграфиката[1]. Признание за ролята на К. Шкорпил за откриването и проучването на Плиска е откритият неотдавна раздел от музейната експозиция при плисковските старини, показващ с документи, снимки и лични вещи житейския и научния му път. Може да се каже, че днес, 35 години след последното юбилейно национално честване, значението на К. Шкорпил за българската археология и в частност за нейния средновековен дял се радва на всеобщо признание. Един от изразите на това признание бяха и усилията на БАН да закупи личния архив на Шкорпил, вече обработен и достъпен за ползване[2]. Дошло е като че ли време да се напише обстоен биографичен очерк, който би трябвало да представи Шкорпил не само като археолог, но и като деец на българската култура след Освобождението. Освен географ и археолог той бе още учител, редактор, сказчик, член на туристически, ловни и културно-просветни дружества, личен познат или кореспондент на видни наши и чужди учени, музеен деятел, радетел за българо-чешко приятелство и славянско единство. В неговите разностранни интереси и безкористна деятелност има нещо, което го свързва с нашите възрожденци.

Карел Шкорпил свърза името си с българската средновековна археология главно чрез проучванията си в средновековните ни столици. Заниманията му в тях протичат успоредно в зависимост от мястото на учителстване, от оскъдното свободно време и средства за пътуване. Най-краткотрайни са заниманията му в столицата Търново. В действителност Шкорпил изглежда е имал намерение за широка проучвателска дейност, отчитайки навярно и символичното значение на старопрестолния град за възобновеното българско царство и неговите институции. Неговият рапорт до княз Фердинанд от 1893 г., придружен от 37 таблици и проект за разкопки, съдържа резултатите от дотогавашните му наблюдения и бъдещи намерения. Проектът е заинтригувал княза, но разкопките на Трапезица, като най-обещаващи, са били поверени на Ж. Сьор, специалист по антична археология. Основният резултат от работата на Шкорпил в Търново е планът на старата столица, обнародван през 1910 г. и използван почти без съществени добавки до началото на мащабните разкопки на Царевец, започнали през 1966 г. Може да се каже, че тези разкопки биха могли да се схващат като една закъсняла реализация на стария Шкорпилов проект.

Столицата Преслав задържа вниманието на Шкорпил в продължение на 40 години. През 1887 г. той започва работа в Преслав, продължена през 1905 г. по поръчение на Руския археологически инсти-

тут в Цариград. Междувременно той събира и подрежда известните по онова време паметници от територията на града, за да ги обнародва през 1930 година в юбилейния сборник по случай 1000 години от смъртта на цар Симеон. Още през 1913 г. той обнародва първия план на Преслав, запазил своето значение до 70-те години. Обстойно Шкорпил изучава околностите на Преслав. Издирените там десетки крепости, землени валове и каменни прегради стени му позволяват да предложи опит за реконструкция на старата пътна система през късната античност и средновековието.

Коронното дело на Шкорпил бе, както е известно, откриването на българската езическа столица. Нейното съществуване не е било дори подозирано. Наличието на столица, предхождаща по време Преслав, се е очертавало като хипотеза постепенно, в резултат от неколкократните обхождания в Плисковското поле и картирането на т.нар. прабългарски надписи, на странните побити камъни (девташлари) и не на последно място на многозначителното название на рушевините в центъра на крепостта "Сарай ери" (букв. място на двореца), с което не била означавана нито една от познатите на Шкорпил римски и византийски крепости. Огромното землено укрепление също е било елемент, непознат в римо-византийската фортификация, както и в укрепяването на по-късните български столици. Събрал тези данни, той формулира тезата си за съществуване на по-ранна от Преслав столица, седалище на езическите ханове. В лицето на Ф. Успенски Шкорпил намира своя щедър меценат и съмишленик и само за два сезона идеята се материализира чрез разкриването на главните архитектурни паметници, които много пъти преди това той е оглеждал, измервал и изучавал според откриваните на повърхността строителни и битови материали. И за да бъде успехът пълен, през 1905 г. е откопана - по указание на Шкорпил и по настояване на Ф. Успенски пред Р. Попов - полузаровената колона в полето край Чаталар.

Откритието на Шкорпил не бе от рода на нечаканите, нетърсени и непланирани открития, каквито всеки археолог има в практиката си. То бе предварително формулирано и определено като място, хронология и предназначение. То бе резултат от съпоставка на данни, добити само от случайни находки, и обхождания на затрупани с насипи развалини. Тук вероятно трябва да се отдаде дължимото и на онзи природен дар, който наричат научна интуиция. Става дума за предварително определена цел, която трябва само да бъде проверена чрез разкопки. Не напомня ли по тази своя основна особеност откриването на Плиска с откриването на Троя, с тази разлика в наша полза, че името на Шкорпиловото откритие бе потвърдено с автентичен надпис? Ние обикновено се боим от подобни съпоставки, но принципното сходство между двете открития е вън от съмнение. За съжаление балканославянската рамка и в този случай пречи нашето да получи полагащото му се място като събитие в европейската археология от XIX в. В този смисъл истинската българска Троя не е Мадара поради продължителния живот, какъвто е регистриран и на други места у нас, а Плиска, открита по сходен начин от един любител, какъвто бе и Шлиман.

Интригуващ момент в обработката и публикацията на резултатите от абобските разкопки е отсъствието на колебания около хронологията и етническата принадлежност на архитектурните паметници. Може да се допусне, че подобни колебания са били предварително преодоляни в етапа на формулиране на идеята. И все пак видът на откритите крепостни стени и сгради ще да е бил нещо по-различно от

онова, което дори един специалист от онова време е могъл да нарече българско. Изглежда и в това отношение Шкорпил е бил подготвен както от собствените си наблюдения, така и от картината, която малко преди това К. Иречек е нарисувал за началото на IX в . в своята "История на българите" въз основа на писмените извори. Тук една професионална претенция би могла да открие подхода на дилетанта, но тази възможност трябва да бъде отхвърлена, тъй като в началото на разкопките при Абоба Шкорпил вече е имал почти двадесетгодишна практика на полеви археолог. Вероятно поради това той е датирал градежите въз основа на масовия керамичен материал, добре познат нему от много други места и преди всичко от Преслав, а не според строителната техника и откритите антични строителни материали и архитектурни детайли. Тъкмо върху една група такива материали - римски и ранновизантийски тухли - акцентира в една своя работа Б. Филов, слагайки началото на една продължителна (и безплодна) дискусия, която продължава буквално и в настоящия момент. Най-активният, но и най-бързо забравен участник сред поддръжниците на тезата за римовизантийския произход на Плиска бе Д. Кръстанов, който по ирония на съдбата чрез чешки издания направи каквото можа за да обезцени и отхвърли делото на чеха Шкорпил. Разкопките в Плиска през последните 25 години не потвърждават тезата за заварен и преустроен от българите по-стар град, на който принадлежат повечето монументални каменни строежи. Известните до настоящия момент антични материали датират в широките хронологични рамки на II-VI в. и са представени чрез мобилни паметници – монети, архитектурни детайли, части от релефи и статуи и главно от тухли. В повечето случаи тези материали са употребени вторично и дори третично. Липсва най-важното, което може да характеризира съществуването на едно антично поселение през такъв дълъг период от време - културен слой със съответната керамика. Впрочем в таблица LXI,D,6 на своя албум заедно с фрагменти от ранносредновековна керамика Шкорпил е поставил и един типичен за VI в. фрагмент от ранновизантийска амфора. Дори и да е знаел точната датировка на този фрагмент, той едва ли му е отдавал повече значение от онова, което може да получи единична находка сред друг по време и вид масов керамичен материал.

Както се полага на един изследвач, странящ от силните на деня, К. Шкорпил не получи официално признание чрез титли и декорации.

Юбилейните му годишнини приживе минаха без събрания и сборници, без официални писма и телеграми. За разкопките в Абоба той бе удостоен с руски орден, а за цялостната си дейност - за почетен консул на Чешката република във Варна. Българската научна общност обаче му отдаде още приживе дължимото признание. Той бе приет за член на БАН, редица наши историци, в това число В. Н. Златарски, посочиха приноса му за развитието на българската археологическа наука. Той бе член на няколко чужди археологически експедиции у нас, многократно командирован в различни краища на страната за оглед или разкопки на старини от различни епохи. България - неговата втора родина - изпълни последното му желание да почива в Плиска. Днес посивелият каменен кръст на гроба му се е превърнал в част от стариниите, които той някога бе разкопавал.

1. Изследвания в памет на Карел Шкорпил. София, Издателство на БАН, 1961.

2. Архив на БАН, фонд 615.

Екатерина Манова

Екатерина Станимирова Манова е родена на 24 септември 1923 г. в София. Завършва класическа филология и история в Софийския университет "Св. Климент Охридски". Като пръв български редовен аспирант по археология в Археологическия институт и музей при БАН тя успешно защитава през 1959 г. докторска дисертация на тема: "Изображения на битови предмети в средновековните стенописи от Югозападна България (XII – XIV век)". По-късно постъпва на работа в АИМ. През 1969 г. специализира средновековна живопис в Русия – в Москва и в Санкт Петербург. От 1974 г. е старши научен сътрудник в АИМ - Секция по средновековна археология. На тази си длъжност работи до пенсионирането си.

Екатерина Манова остави трайни следи в българската средновековна археология и в изкуствознанието. Научните ѝ интереси са насочени към паметниците от времето на зрялото и късно средновековие (XII-XVII в.). Тя проучва чрез разкопки и обхождания редица църкви, некрополи, крепостни съоръжения. Дългогодишен ръководител е на археологически екип, извършвал теренни проучвания на един от най-известните и значителни български средновековни градове - Никопол. Същевременно силно я привличат проблемите на средновековната живопис, на която тя посвещава основната част от научните си публикации. Изследванията ѝ са както по конкретни паметници и проблеми, така и обобщаващи. Особено ценни са издирванията ѝ на реалии в стенописните изображения, предимно от XIII-XV в., въз основа на които тя прави съществен принос в изучаването на средновековния костюм и бит, а също и на художествения стил през епохата. Екатерина Манова е един от малкото специалисти, заели се с проблемите на живописта през XV-XVII в. Изследванията ѝ са публикувани в монография, с която се трасира път за бъдещи проучвания.

Отлично владееща няколко чужди езици - немски, френски, руски, сръбски, тя достойно представяше на ред международни научни форуми както своите постижения, така и постиженията на науката в България.

Екатерина Манова беше благ човек, с честно и добро сърце, всеотдайна към хората и науката. Притежаваше финес и интелигентност, които респектираха и внушаваха уважение към нея. Особено обичаше да работи с младите специалисти, на които добросъвестно и с любов предаваше своя опит и знания. И още приживе помисли за финансовата обезпеченост за тяхната специализация, като остави за целта дарение от парични средства от личните си спестявания (сега Фонд "Екатерина Манова"), което да се ползва след смъртта ѝ. Този дълбоко хуманен жест е израз на достойно за почит духовно възвисяване, един завет към идните поколения в науката. Поклон пред паметта ѝ!

Виолета Нешева

Екатерина Манова

Подбрана библиография

1960: Реалистични моменти в облеклата на Боянската живопис. - Археология, 2, 1960, № 1, 22-25.

1961: Облекла и тъкани в живописта на Земенската църква. - Археология, 3, 1961, № 2, 1-7.

1962: Битът в композицията Дейсис от църквата "Св. Димитър" при с. Бобошево. - Археология, 4, 1962, №1, 6-11.

Някои иконографски черти на Св. Георги в българските стенописи от XV в. - Археология, 4, 1962, № 3, 6-10.

Видове средновековни облекла според стенописите от XIII-XV в. в Югозападна България. - Известия на Народния етнографски музей, 5, 1962, 5-73.

1963: Разкопки на средновековна църква в Кърджали. - Археология, 5, 1963, № 3, 75-83.

1964: Археологически проучвания в района на Златоград. - Археология, 6, 1964, №4, 20-26.

1965: Църквата в Кърджали. - В: Родопски сборник, 1, 1965, 168-218.

Изследвания за славяните в България. - В: Акти на I Международен конгрес по славянска археология, Варшава, 1965, 70-77 (на немски ез.).

1966: Средновековното въоръжение според някои стенописи в Югозападна България от 13, 14 и 15 в. - ИАИ, 29, 1966, 67-82.

1967: Златно съкровище в Кърджали. - В: Родопи, 2, 1967, № 2, с. 19.

Могилно погребение със златен накит от Кърджали. - Музеи и паметници на културата, 7, 1967, №1, 15-17.

1968: Проучване и опазване на средновековната живопис в Грузинската ССР. - Археология, 10, 1968, 57-58.

1969: Средновековен некропол край Златоград. - В: Родопски сборник, 2, 1969, 213-225.

Защитно съоръжение според стенописи от Югозападна България. - Byzantinobulgarica, 3, 1969, 187-223 (на френски ез.).

1970: Оловен печат от Кърджали. - Музеи и паметници на културата, 10, 1970, № 3, 9-10.

1971: Средновековна релефна икона от Никопол. - Музеи и паметници на културата, 1971, № 3, 15-16.

1972: Forschungen uber die Slaven in Bulgarien. - IMKAS, № 7, 70-71, Warszawa, 1972.

1973: Средневековая болгарская стенопись (Основные направления). - В: Internationaler Kongress für Slavische Archaologie. 2, Berlin, 1970. Berlin, 1973, 247-255.

1974: Характерни особености на творческия процес в живописта на Югоизточна и Западна Европа. - ИАИ, 34, 1974, 95-105.

1975: Някои видове строителство в средновековната крепост на Никопол. - В: Архитектурата на Първата и Втора българска държава. С., 1975, 182-194.

Die Clasverwendung in den Spatmittelalterlichen Stadten (XII-XIV Jh.). - Посебна издања Балканол. Ист. Београд, 19, 1975, 182-194.

1976: Ikonografische Zuge der Soldatenhliligen Georgios und Demetrios in der bulgarischen mittelalterlichen Wandmalerei vom Ende des 16. Jahrhunderts. – In: Actes du XIVe Congres Internat. Etud. Byzant., Bucurest, 1971, 3. Bucurest, 1976, 353–355.

Иконографски черти на военните светци Георги и Димитър в български средновековни стенописи от края на XVI в. – Акти на XIV Международен конгрес по византология. Букурещ, 1976, 353-355.

Ликови светаца коњаника у средњовековном бугарском сликарству и њихова сродност са сличним светитељима у грузинско средњовековно уметности. - В: Сборник Муз. примењене уметности, 19 - 20. Београд, 1975-1976, 105-113.

1977: Предвъзрожденски стенописи от XVI-XVII век. С., 1977.

Изображения святых-всадников в средневековой болгарской живописи и сродство их с подобными святыми в грузинском средневековом искусстве. - В: Atti del Primo Simposio Internazionale sull'arte Georgiana. Milano, 1977, 183-198.

Средновековната църква в квартал Веселчани. С., 1977.

Предвъзрожденски стенописи от XVI-XVII век в с. Марица (Самоковско). Изследване. С., 1977.

1978: Ein Denkmal mittelalterlichen Plastic aus Nikopol. – In: Studia in honorem Veselini Besevliev. Sofia, 1978, 402-403.

Хигиенно съоръжение при средновековната крепост в Никопол. - Археология, 1978, № 1, 47-50.

Паметници на средновековната архитектура и живопис в Годечко. - Векове, 1978, № 3, 51-59 (в съавт. с М. Цонева).

1979: Общи елементи в художественото оформяне на средновековните монети и живописни паметници. - Нумизматика, 1979, № 3, 15-18.

Uber die Eisenbearblitung im mittelalterlichen Nikopol. - In: III[e] Congres Internat. d'archeologie Slave. Bratislava, 7-14 sept. 1975. Rapports, 1. Bratislava, 1979, 523-533.

1980: Никополската средновековна крепост. - Музеи и паметници на културата, 1980, № 5, 5-8.

Крайдунавският град Никопол в миналото. - В: Военно-исторически сборник, 1980, № 4, 69-81.

Някои тематично-декоративни решения в стенописта на църквите от с. Марица и Алинския манастир (XVI— XVII в.). - В: Българско средновековие. С., 1980, 362-374.

Au sujet de certaines particularites specifiques de l'iconographie de la peinture murale ayant precedi le reveil national bulgare. – Byzantino-bulgarica, 6, 1980, 259-279.

Укрепването на Никопол. - В: Средновековният български град. С., 1980, 285-288.

1982: За българската култура през епохата на османското владичество. - В: Международен конгрес по българистика, 2, ч. 1. С., 1982, 207-214.

Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода. Рецензия. - Археология, 1982, № 2, 56-57.

1983: Фаянс и порцелан от Саксония в Никопол. - Музеи и паметници на културата, 1983, № 4, 36-39.

Разкопки на средновековната крепост край Никопол. - Археологически открития и разкопки, 1982. Плевен, 1983, 131-132 (в съавт. с М. Аспарухов).

Саксонски порцелан в Никопол. - В: Интердисциплинарни изследвания, 1983, №10, 73-85.

1985: Българската стенопис от XVI-XVII век. С., 1985.

Отзив: Ц. Лозанова. - В: Музеи и паметници на културата, 1985, №4, с. 54.

Рецензия: П. Стефанов. - В: Археология, 1986, № 2, с. 54.

ОТНОВО ЗА МАРТИРИУМА В КАРНОБАТСКАТА КРЕПОСТ

Живко Аладжов

При разкопаването на църква от XII век в крепостта Маркели се откри под пода дълбоко вкопаване в скалата[1]. То беше изпълнено със строителни рушевини - камъни, буци хоросан и късове от тухли. Откриха се още късчета от стенна мозайка в млечнозелено и керемидено, както и фрагменти гребенчата керамика. След разчистването се оказа, че тук преди изграждането на църквата е имало друг градеж, който ние интерпретираме като мартириум[2].

Мартириумът бил изграден на най високото място на хълма, обхванат от крепостта, като най-напред в скалата била оформена почти правилна четириъгълна яма със страни 3,80/4,00 м. След това тя била облицована с градеж от половинки византийски тухли с размер 0,20 на 0,20 м. Към така оформеното четириъгълно помещение водят две стълбища от каменни плочи от север и от юг с ширина 1,20 м (обр. 1). На изток помещението завършва с абсида със същата ширина, над която е запазена част от засводяването на покритието (обр. 2). В средата на помещението се намират основите на четири свободни подпори – зидани стълбове (тухли с хоросан) на разстояние 1,10 м една от друга и със сечение 0,65 на 0,65 м. Подпорите загатват за наличието на купол над средата на помещението (обр. 3).

Наличните данни на терена дават достатъчно основание да се възстанови покритието на помещението - полуцентричен свод над стълбището и към абсидата, а в пресечната точка на двата свода и над подпорите се е оформял малък купол[3].

За отбелязване е и фактът, че мартириумът се е разполагал на специално оформена площадка на крепостта, ограничена от дълъг зид, който е долепен до източната крепостна стена и огражда площадката от юг. Затварянето от изток е от източната крепостна стена, а от север - от северната крепостна стена (обр. 4 - план). Влизането в помещението изглежда е ставало основно по южното стълбище, което е по-дълго и по-полегато. Това е характерно за голям брой подобни паметници[4].

Обособяването на отделна специална площ около мартириума е едно от изискванията за този род паметници - обособена сакрална площ. Обилният хидрофобен хоросан, с който е измазано помещението отвътре, наличието на вода и сега, говорят за това, че е налице и второто изискване - наличие на свещен водоизточник - аязмо, също характерен за такъв род паметници[5].

Надземната част на мартириума изглежда е повтаряла архитектурния облик на подземната четириъгълна затворена постройка с купол и два пресичащи се свода[6]. На терена има запазени следи от абсидата на изток, както и от североизточния и югоизточния ъгъл на сградата. Малко по-късно на това място е оформена трикорабна базилика през ранновизантийския период.

Най-близкият по териториално разположение подобен на описания по горе па-

метник, е мартириумът в с. Воден, Ямболско, който според проучвателя си се датира към края на V и началото на VI в.[7]

Най-близък по архитектурната си конструкция до мартириума от Маркели обаче стои примерът от Никулицел, който също е с четириъгълна подземна част, покрита изцяло, но с голям купол[8].

Проучените обекти показват, че вероятно към края на V и началото на VI в. се наблюдава нова вълна от строежи на старохристиянски по облик постройки, каквито са мартириумите, които от своя страна копират първоначалните си аналози от IV в.[9] Тази нова вълна от строежи в църковното строителство е във връзка с понататъшното развитие на църковната организация, която е трябвало да насити вътрешността на провинция Хемимонт със собствени християнски центрове и да направи територията между Тонзос и морето по-цялостно обхваната от практиката на църковната християнска организация[10].

Както вече споменахме след разрушаването на мартириума на същото място в Маркели е построена голяма трикорабна базилика. Този факт е твърде съществен като се има предвид постановката на А. Грабар, че базиликалният план е също наследник на мъченическите паметници, като например палестинските[11].

За съжаление от предполагаемия гроб в мартириума не се е съхранило нищо на място и днес можем да гадаем само за кой мъченик е бил предназначен. Ако тръгнем от името Маркели трябва да отбележим, че то има тракийски произход и най-вероятно означава голяма блатна река или мочурливо място[12], очевидно така се е наричала местността и реката до крепостта, което ясно проличава и от карта на местността от миналия век (обр. 5). От друга страна има регистрирани антропоними Маркел и Маркела върху надпис от гробница в Румъния[13], а и викарият на Одесос от началото на VI в. също се е наричал Маркел[14]. Разсъждавайки по въпроса трябва да спомена още, че на 29 декември православната църква почита 14 хиляди младенци, убити от цар Ирод, а така също и преподобния Маркел. Трудно е да се каже дали някое от изброените имена е свързано с мощите в мартириума в Карнобатската крепост, но все пак близостта в имената позволява и такова предположение, засега без други доказателства.

Имаме основание да мислим, че пренасянето на мощите на мъченика е станало още през средновековието в специално оформен гроб в пристройката към кръстокуполната църква от X в., където се откриха късове от разбит мраморен съд с много фина изработка.

Наличието на мартириум и голяма базилика в специално оформена площ в крепостта край Карнобат, говори за наличието на епископски център през VI в. Известна е посланието на Юстиниан Велики, което гласи: "Всеки град да си има епископия"[15] и това вероятно е спазено в Маркели. Маркели се споменава като епископия в епархийските списъци, а имаме пълно основание да смятаме, че в по-късната епоха – от средата на V в. тук се е намирал известният Анастасиупол от изворите, които наследил по-ранното Маркели[16].

1. Църквата не е проучена изцяло и поради това не е публикувана.

*2. По този въпрос се спряхме в: **Ж. Аладжов**, Мартириумът в Маркели. - В: Трудове на катедрите по история и богословие в ШУ "Епископ Константин Преславски", 2, 1998, 29-32.*

3. Графичната възстановка съм възложил на проф. арх. Стефан Бояджиев.

4. **А. Грабар**, Българските черкви-гробници. - В: Избрани съчинения, 1, С., 1982, 38-51; **П. Георгиев**, Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993, 75-79
5. **А. Грабар**, Цит. съч.; **П. Георгиев**, Цит. съч.
6. Тази моя идея бе възприета и от проф. арх. Ст. Бояджиев.
7. **Н. Тончева,** Раннохристиянски култов паметник при с. Воден. - В: Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV век. С., 1993, 88-89.
8. **V. H. Baumann**, La Basilique amartirium. - Dacia, XVI, 1972, fig. 1-7
9. **М. Ваклинова**, Раннохристиянски центрове в СИ Тракия. - В: Североизточна Тракия и Византия IV-XIV век, С., 1993, 66-67.
10. Пак там, 58-68.
11. **А. Грабар**, Цит. съч.
12. **Ж. Аладжов**, Три кратки въпроса по повод Силистренския надпис. - В: Сборник по случай 100 години от рождението на В. Бешевлиев (под печат).
13. **К. Марков**, Духовен живот в българските земи през късната античност I-VI в. С., 1995, с. 89, №154
14. Пак там, с. 89, 158
15. Codex Justunianus. – ГИБИ, II, с. 21
16. **Ж. Аладжов**, Място наречено Маркели. "Епископ-Константинови четения", IV, (под печат).

Обр. 1.

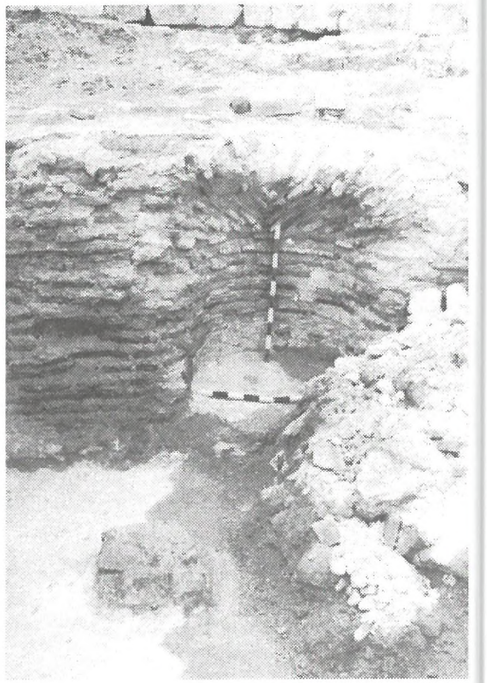

Обр. 2.

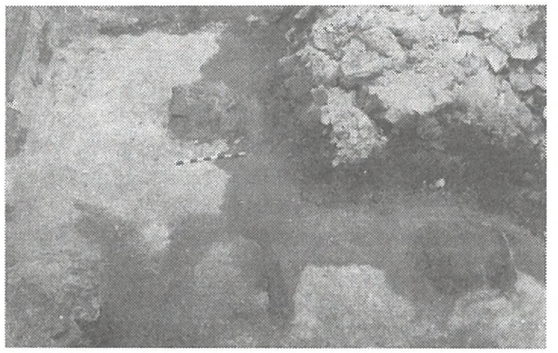

Обр. 3.

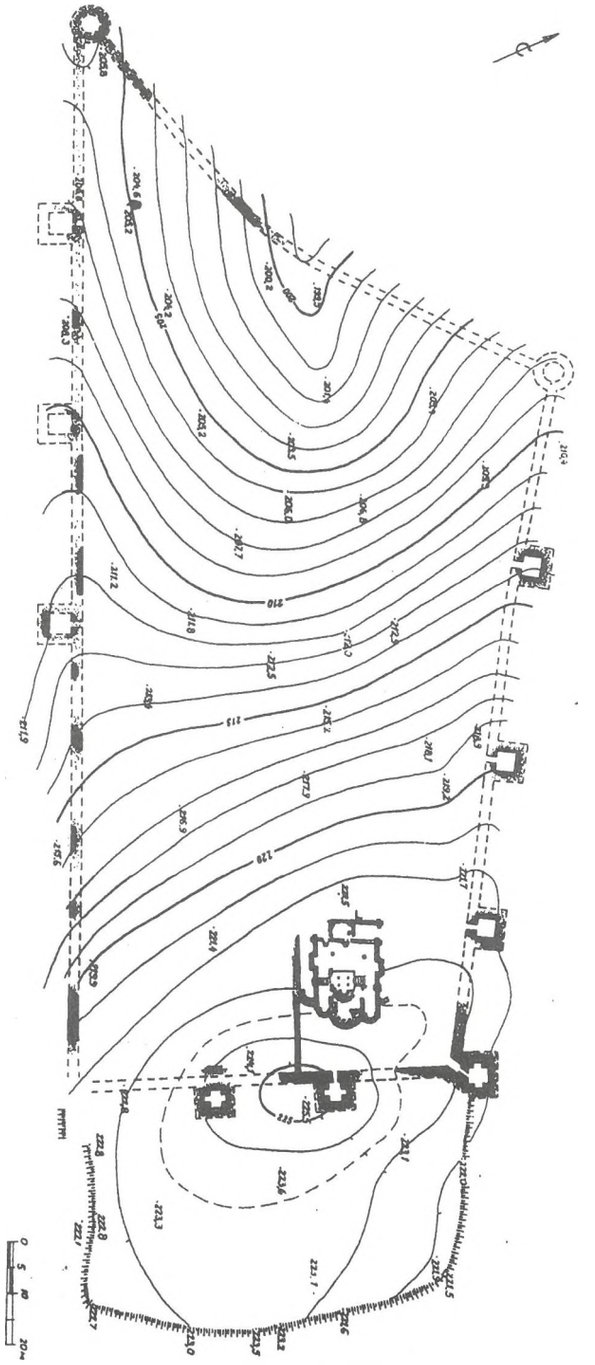

Обр. 4. Археологически обект "Маркели" - геодезичен план, юли 2000 г.

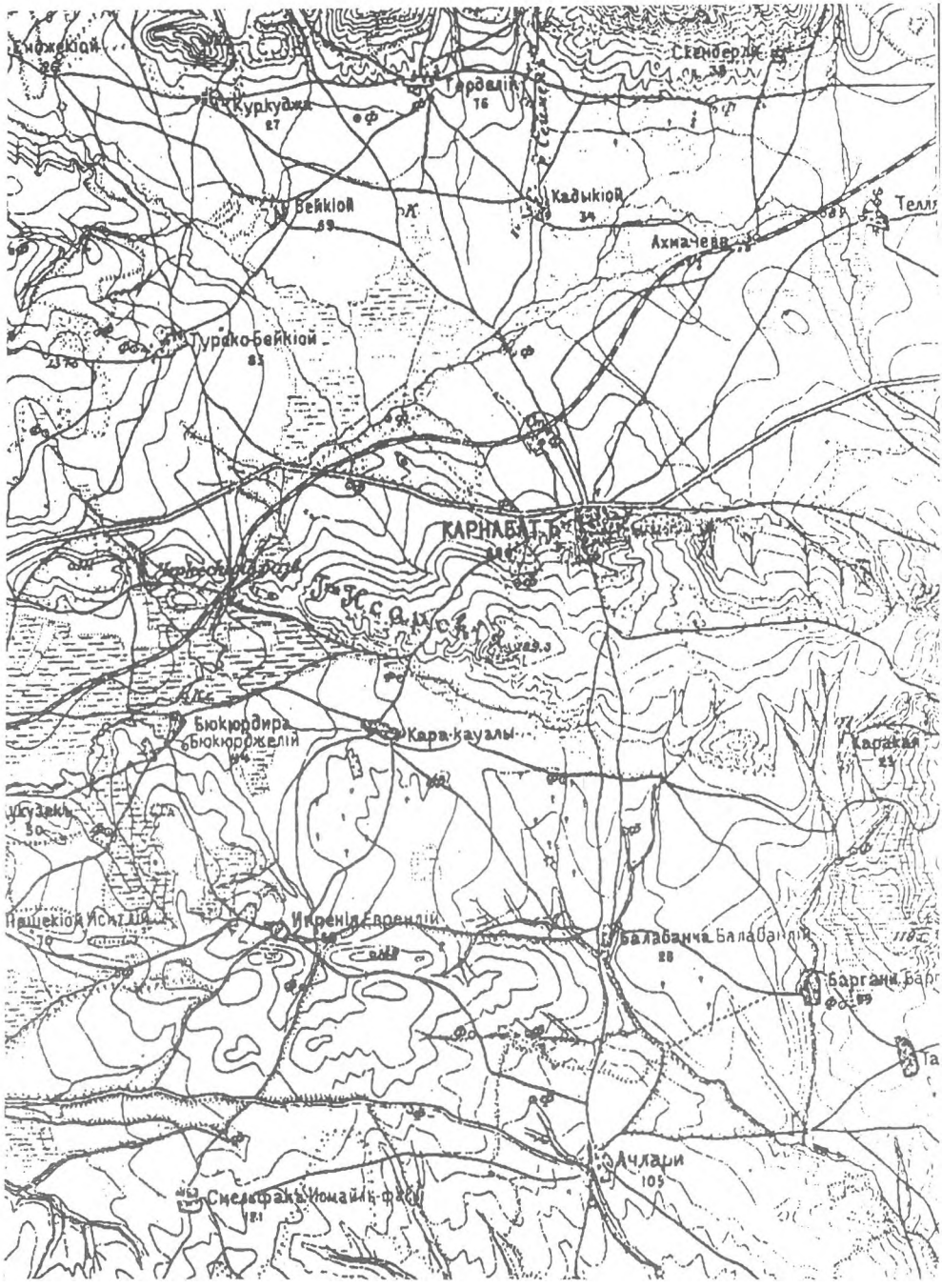

Обр. 5. Фрагмент от картен лист ("верстовка") № VI - 8, М 1: 126 000.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ В ОКОЛНОСТИТЕ НА С. КОШАРЕВО, БРЕЗНИШКА ОБЩИНА, ПРЕЗ 1998-99 г.

Методи Даскалов, Катя Трендафилова

Археологическите проучвания в околностите на с. Кошарево бяха предприети през 1998 г. по инициатива на Историческия музей - гр. Перник, след като местни жители сигнализирали за иманярски намеси върху известни археологически обекти (Митова-Джонова 1983, 101, № 301-303)[1]. Бяха посетени местностите, обхождани в предишни години от сътрудниците на музея, регистрираха се неизвестни до този момент обекти, проведоха се спасителни разкопки на крепостта в м. Тепето и на некропола в м. Извор. През 1999 г. продължи проучването на некропола. Тук са представени основните резултати от двегодишните теренни изследвания[2].

Регистрирани археологически обекти:

1. М. Кулич (южен край на възвишението Болчар). Върху билото ясно се очертават зидове с дебелина до ок. 1,30 м. Те ограждат площ с почти правилен правоъгълен план с приблизителни размери 30 х 40 м (по-дългата ос е с посока север-юг). Зидовете са градени от ломени камъни и бял хоросан. Повърхността е силно обрасла с трева и храсти. Не бе намерен подемен материал.

2. Северозападно от съвременното село (вляво от шосето за с. Станьовци), в м. Градинье по склона над микроязовира и ниската част на долината се намират фрагменти от битова и строителна керамика. Въпреки че повечето са силно обезличени, може да се направи извода, че става дума за две основни групи керамика: сравнително дебелостенни съдове, изработени от кафява глина с песъклив примес, и тънкостенни съдове от червенокафява и оранжевожълта, добре пречистена глина, които са по-добре изпечени. И двете групи са изработени на крачно грънчарско колело. По-голяма част от фрагментите могат да бъдат отнесени към периода IV-VI в. В северната част на местността се срещат и отделни фрагменти от съдове (паници?) с характерна жълта, зелена и маслинозелена глазура, вероятно от XVII-XVIII в. (възможно и от Възраждането).

3. На юг от микроязовира (в днешни ниви), в най-ниската част и по полегатите склонове, през няколко десетки метра се регистрират петна с концентрация от битова и строителна керамика с характеристиките на тези от м. Градинье. Оттук произлизат и няколко монети и други находки[3]. Монетите са две миними от втората половина на IV в. (едната - на император Валентиниан I, другата - неопределима), два фолиса и един семифолис на императорите Юстин I и Юстиниан I. Най-късната е семифолис, отсечен през 552-557 г. в Тесалоника. Подобни монети (първа половина на VI в.) са известни и от северозападните склонове на Болчар в землището на съвременното с. Долна Секирна. Сред другите находки внимание заслужава една изцяло запазена желязна катарама с трапецовидна форма (обр. 5/2).

4. Непосредствено след изхода от селото, по шосето за с. Станьовци (в посока към микроязовира), в близост до съвре-

менното селско сметище (м. Манастир) на повърхността лежи счупен на две каменен кръст. Според местни жители на това място някога е бил чествan св. Спас[4].

5. Върху най-широката и същевременно най-ниската част от билото на Болчар, приблизително в средата му, върху площ от ок. 500 кв.м. е регистрирана голяма концентрация от тухли и керемиди. В съществуващ изкоп се наблюдава пласт деструкции (строителна керамика и хоросан) с дебелина до 0,50-0,60 м. От това място според местните жители през 50-60-те години е извадено голямо количество обработени камъни за съвременно строителство. Вероятно тогава в една от къщите на селото е била пренесена варовикова плоча (сега счупена и се ползва за стъпала на стопанско помещение) с размери 0,80х0,70 м и дебелина 0,18 м. От едната ѝ страна е врязан равнораменен кръст с раздвоени краища, а от другата - два вписани ромба. Тя има паралели в една от хисарските базилики (Филов 1911, обр. 26). Също според местни жители на това място преди около 30 години при проправяне на черен път е била разрушена зидана гробница(?).

6. В м. Извор, западно от билото, на терасовидния склон по посока на коритото на р. Светля в едно от деретата бе локализиран разрушаван от ерозията некропол (Daskalov 1998, 77-78).

Сондажи в м. Тепето (Митова-Джонова, 1983, 101).

Основна цел на експедицията през пролетта на 1998 г. бе да се направят сондажи на крепостта в м. Тепето, северен край на рида Болчар. Местността представлява заравнено било с неправилна издължена форма по оста север-юг и приблизителна площ ок. 4000 кв. м. По височина то доминира над близките околности. От север и изток склоновете са стръмни (на места наклонът е около 60 градуса). Билото е сравнително по-лесно достъпно от юг-югозапад, където склоновете преминават в тераси. Към запад наклонът е малко по-полегат и също терасовидно преминава в долина на р. Светля. Днес склоновете и билото са обрасли със смесена растителност, залесена през 50-те години. По периферията на билото и върху него, въпреки гъстата растителност могат да се видят останки от каменни стени. Около такива каменни струпвания бяха регистрирани 6 иманярски изкопа с големина по ок. 2-4 кв.м. и ок. 100 ямки с дълбочина до 15-20 см. Сондажът с площ ок. 25 кв.м. (7х3,5 м) бе ситуиран на мястото на най-големия иманярски изкоп до вътрешното лице на източната стена (приблизително по средата на трасето ѝ). Основната цел бе да се изясни характерът и хронологията на културните отлагания, както и да се добие представа за особеностите на градежа. В рамките на този сондаж бе разкрит участък от крепостна стена, следваща ръба на билото приблизително с посока север-юг, североизточен ъгъл на помещение, проход между него и стената и част от пространството *intra muros* (обр. 1). Северният и западният край на изкопа бяха използвани за стратиграфски профили (обр. 2 и 3). Регистрирани бяха следните културни пластове (номерацията е според хронологичната им последователност, отдолу-нагоре):

I. Пласт с тъмнокафяв цвят с дебелина до 0,10-0,12 м, залягащ върху чиста жълтокафява материкова пръст. Той следва конфигурацията на терена, т.е. с наклон от запад към изток. Съдържа дебелостенна, работена на ръка, битова керамика и малко количество дребни въгленчета. Прорязан е от вкопаването на основите на крепостната стена. Въпреки че керамичните фрагменти са силно обезличени, все пак по фрактурата, релефните орнаменти с ямички и устие с набождане плас-

тът може да се отнесе към някоя от фазите на желязната епоха[5].

II. Следва равномерен (0,30-0,35 м) пласт със сивопепелив цвят, също прорязан от крепостната стена. Той съдържа битова керамика, изработена на крачно грънчарско колело. Според намерените в сигурна стратиграфска позиция находки - фрагмент от глинена лампичка (обр. 4/2) и фрагментирана, но с възстановим профил, паница, покрита с червен лак (обр. 4/1), пластът със сигурност може да бъде датиран в III в.сл.Хр.[6] Над него следва друг, ясно различим като цвят и структура: сбита жълтеникава пръст с малко фрагменти битова керамика и отделни парчета от керемиди. Дебелината му е неравномерна (0,35-0,60 м) като се увеличава от запад към изток, т.е. към стената. Вероятно той е насипан с цел да се изравни терена покрай вътрешното й лице.

III. Следващият пласт е ясно отделен от хоросаново ниво с дебелина от 0,04 до 0,20-0,24 м (съответно проследим в западния профил на ок. 2,50 м от вътрешното лице и до самото лице на стената). То заляга непосредствено над изравняващия пласт от сбита жълтеникава пръст. Долният му край съвпада съвсем точно с изравняващия ред камъни, отделящ основния от надосновния градеж на стената. Над хоросановото ниво следва пласт с дебелина 0,40-0,60 м, натрупан за времето на съществуване на крепостта. От него произлизат неопределима монета от кр. на IV - нач. на V в., късове строителна и битова керамика, костени пластинки (обр. 4/3 и 4) и фрагменти от прозоречно стъкло и стъклени съдове.

Над този пласт следва натрупване, съдържащо много камъни, тухли, керемиди и малко битова керамика, вероятно отразяващо времето на разрушаване на крепостта и сградите. Най-отгоре е съвременният хумусен пласт, в който също се срещат отделни фрагменти строителна и битова керамика.

Крепостна стена и сграда (обр. 1). В хода на проучванията бе разкрит участък от източната крепостна стена с дължина ок. 7 м. Тя е с дебелина 1,30-1,40 м, градена е от местни ломени камъни и бял едрозърнест варов разтвор. Няма разлика в широчината на суб- и суперструкцията. Те са ясно разграничими както на вътрешното, така и на външното лице. Границата между тях е ред плоски камъни. Известна разлика се констатира и при използваното количество разтвор: при надосновния градеж особено при вътрешното лице той е значително повече, като на места има явен стремеж за запълване и замазване на фугите. При оформянето на лицата са използвани по-големи по размер камъни. Те са полагани в зида с най-равната си част навън (особено при вътрешното лице). В контролен сондаж се слезе до 1,20 м под нивото на изравняващия ред, но дълбочината на основата не бе достигната. В суперструкция стената е запазена до 0,70-0,80 м височина.

На ок. 0,85-0,90 м успоредно на стената (посока от юг към север) бе проследен каменен зид на протежение от 3,10 м от южния край на сондажа, който продължава под прав ъгъл на запад и оформя североизточния ъгъл на помещение (означено с I - обр. 1). Дебелината на стената му е 0,80-0,85 м и по градеж не се различава съществено от крепостната стена. Помещението е разделено на две от преграден зид с дебелина 0,37-0,40 м. Установена бе ширината на северното помещение - 1,60 м (поради ограниченото време и цели южното изобщо не бе разкривано).

На дълбочина ок. 1,50 м (от нивото на запазване на зидовете) във вътрешността се достигна до подова замазка (пласт червено-кафява глина с дебелина до 3-4 см), като нивото на този под е с ок. 0,22-0,25 м

по-ниско от нивото на изравнителния ред във вътрешното лице на крепостната стена. В самия ъгъл върху замазката бяха открити фрагменти от две тънкостенни гърнета. Запълването на помещението съдържа ломени камъни, половинки и четвъртинки тухли и голямо количество разложен хоросан. Вероятно във височина част от зидарията е била тухлена. Дебелината на зида позволява допускане на приземен и още един етаж. Изглежда тази сграда е била построена известно време след изграждането на стената. Основание за това е прорязването на хоросановото ниво от северната ѝ стена. Плътният пласт хоросан на строителното ниво отсъства в прохода между крепостната стена и сградата. Ограничената проучена площ не позволява каквато и да е интерпретация относно характера ѝ.

Наблюденията и находките от разкопките, теренното обхождане и сведения от местни жители дават някои данни за живота на населението, обитавало Болчар и околните площи.

На първо място това са отпадъците от металургично производство (шлака и др. отпадъци), които често се намират по билото и склоновете. От м. Извор произхождат малки медни и бронзови слитъци (капки), изрезки от медни пластини, полуфабрикати - плочки за катарами (обр. 6/1, 2)[7]. Добивът на желязо и обработването на цветни метали са широко разпространени занаяти в периода IV-VI в. по Горна Струма (Митова-Джонова 1983, 187).

При разкопките на Тепето бяха намерени и костени пластини, някои от които са заготовки, вероятно за направа на гребени (обр. 4/3 и 4). Обработването на кост също е традиционен занаят за района (Любенова 1985, 30-32).

В хода на проучванията бе намерено голямо количество тухли от стандартния за епохата формат. Върху една от тях бе издраскан с латински букви графит[8]. През 60-те години при прокарването на горски път по западния склон на Болчар (близо до коритото на р. Светля) работници са попаднали на съоръжение от печена глина, камъни и тухли, под които е имало голямо количество въглени. Според описанията на местните жители е възможно то да бъде определено като пещ за строителна керамика[9]. Невъзможно е да се определи дали пещта е функционирала само при строителството в м. Тепето или това производство е задоволявало по-широк район в продължение на по-голям период от време.

Събраните данни позволяват да се предположи интензивна занаятчийска дейност на населението. Укрепяването на доминиращата височина, масивните сгради във вътрешността на крепостта, строителството със сравнително голямо количество тухли, фрагментите от прозоречно стъкло и стъклени съдове, данните за грамотност са косвени указания за сравнително доброто му благосъстояние.

Има малко преки данни за времето, когато е построена крепостта на Тепето. Стратиграфските наблюдения позволяват укрепяването да се постави в широките граници на IV в. Животът вероятно е продължил през следващите десетилетия, без да могат да бъдат посочени засега повече данни. За обитаване в района през VI в. (със сигурност - първа половина) говорят единичните находки на ранновизантийски фолиси и подразделения по северозападните и югоизточните склонове на Болчар, както и някои метални находки - споменатата катарама (обр. 5/2) и почти изцяло запазена желязна фибула с подвито краче (обр. 5/3). Тя е представител на сравнително рядко срещания вариант с плътно топче над отвора за пружината. Подобна е известна от гроб № 146 на некропола Kiszombor (kom. Csongrad - Унга-

рия: Uenze 1974, 490-491, Abb. 3, 9), свързван с гепидски групи в рамките на Първия аварски хаганат. Аналогични закопчалки са документирани в района на Железни врата (Јанковић 1981, T. XV, 13, 15; XVI, 7). Датировката им в Карпатската котловина е в рамките на последната трета на VI в. Категорично към последното десетилетие на века са отнесени екземплярите от Североизточна Сърбия (Јанковић 1981, 172-175). Тези дати са неприемливи в конкретния случай, като се имат предвид най-късните монети от района: 40-50-те години на VI в. (Paunov 2000, 89-91).

Спасителни разкопки на некропол в м. Извор.

Локализираният през 1998 г. некропол бе изследван и през 1999 г. Целта бе да се проучат гробовете по ръба на дерето, застрашени от ежегодните ерозионни процеси. Първият проучен гроб провокира допълнително изследователския интерес (Daskalov 1998, 77-87). В хода на двете кампании бяха проучени общо 29 гроба и гробни съоръжения.

Некрополът е разположен в м. Извор, която се намира на сравнително полегат (на места - терасовиден) склон с югозападно изложение. Тя се намира приблизително по средата между билото и коритото на р. Светля. Теренът е подложен на постоянна ерозия, образувалото се дере ежегодно е разрушавало гробове. Към момента на локализирането бе разрушен поредният гроб, от който се намери част от скелета почти *in situ* (означен като гроб А).

Гробовете в проучения участък са разположени в три сравнително правилни редици с посока югозапад-североизток (мястото на гроб А бележи евентуалната четвърта редица). Мястото на гроб № 28 на език, образуван от двата ръкава на дерето показва, че ерозията е разрушила поне още две редици гробове.

Доминиращата ориентация на гробовете е северозапад-югоизток (между 280-325 градуса). Ориентацията на скелетите в общи линии повтаря тази на ямите, като без изключение всички са с глава на северозапад.

Установиха се следните типове гробни съоръжения: 1. Яма с неустановими размери поради характера на терена - 7; 2. Яма, маркирана с единични камъни по някоя от страните - 3; 3. Яма, маркирана с камъни по късите страни - 3; 4. Яма, маркирана с камъни по дългите страни - 3; 5. Яма, маркирана от всички страни с камъни - 4; 6. Частично изградена каменна камера - 6; 7. Гроб със стреховидно покритие от керемиди - 1.

Разграничаването до голяма степен е условно, тъй като част от гробовете са частично нарушени от ерозията. Веднага трябва да бъде отбелязан фактът, че съоръженията от тип 6 са най-масивни, но всички те са без скелет и се групират в североизточната част на проучения участък. Друга особеност при тях е, че северозападните и югозападните им страни са оградени с големи камъни и каменни плочи.

Дълбочината на вкопаване на ямите е трудно установима поради многократно променялите се през годините ръкави на дерето. Тя е регистрирана само при отделни гробове – древната повърхност е отбелязана от пласт, съдържащ фрагменти строителна, битова керамика, камъни, монети и др. находки (обр. 6/1-5). В тези случаи тя е между 0,45-0,60 м от античното ниво.

При положението на скелетите се констатираха следните позиции: 1. По гръб с изпънати покрай тялото долни и горни крайници – 6; 2. По гръб с изпънати долни крайници и горни, положени върху таза – 4; 3. По гръб с изпънати долни крайници, един горен - край тялото,

другият - върху таза – 3; 4. Неустановима позиция - 8.

От 24 гроба, съдържащи по-пълен или в някаква степен запазен скелет, 6 са на деца в различна възраст. Със сигурност като мъжки са определени 4 индивида, като женски - 1[10]. Интересно не само от антропологична, а и от културно-историческа точка е присъствието на индивид с изкуствена деформация на черепа - погребаната в гроб № 15 жена на ок. 25-годишна възраст.

От особеностите на погребалния обред на първо място трябва да се отбележи масовото присъствие на горяло дърво - от отделни въглени до цели главни и покриване на цялата гробна яма с горящи дървета. Регистрирани са следните случаи на поставяне на въглени и главни: 1. В насипа на гроба – 5; 2. Непосредствено в гробната яма (встрани и под скелета) – 8; 3. Непосредствено върху скелета (в т.ч. и върху черепа) – 6; 4. Покритие от горящи дъски - 1 (№ 9).

Както се вижда следи от огън присъстват в 20 случая. Не е ясна ситуацията при 4, където гробовете са силно нарушени. Може да се твърди, че тази особеност е масова практика и използването на огъня в погребалния обред е изключително устойчива черта на населението от некропола в м. Извор. Отделни въгленчета бяха намерени и в някои от гробните съоръжения без скелет. Изключително интересно и важно е поставянето на цели горящи или тлеещи главни в ямата или дори върху скелета. Именно тази подробност засега няма паралели в други известни синхронни паметници на територията на днешна България и съседни земи.

Инвентар бе намерен в 9 гроба: предмети, свързани с облеклото, и накити. Що се отнася до функциите в гроба, то в два случая без съмнение става дума за гробни дарове: в гроб № 23 в насипа се откри част от бронзов ремъчен накрайник (обр. 6/8), в гроб № 25 в областта на таза, медна обеца (обр. 6/6[11]). Към категорията на гробните дарове могат да се причислят монетите около и под черепите в гроб № 4 и 29 (и в двата случая - от края на IV в.) и ашикът (без следи от обработване) до скелета в гроб № 13. Намерените в насипа на гробове № 14 и 18 монети вероятно са попаднали там случайно (възможно и накрайникът от гроб № 23). Като инвентар могат да бъдат определени и животинските кости в гробове № 19 и 21 (съответно бедрена кост и гръбначни прешлени от овца или коза[12]).

В останалите случаи предметите в гробовете могат да бъдат определени като лични вещи на покойника. Впечатлява комплексът от гроб № 1. Този гроб като цяло вече е публикуван (Daskalov 1998, 77-87), затова той ще се спомене само във връзка с другите гробове и мястото му в некропола. Непосредствено североизточно до № 1 в същата редица е разположен № 10. Вляво от таза се намери масивна лята бронзова тока с набраздена повърхност и пет медни кабъра с полусферични глави[13] (обр. 6/5). Те бяха концентрирани около ивица с по-тъмно кафяво оцветяване с дължина ок. 10 см и ширина 2-2,5 см. Мястото на токата, кабърите и останките от дърво (?) навеждат на идеята за оформен от летвичка накрайник, който е бил прикрепен към ремъка[14].

В № 4 освен монетата гробен дар под лявата страна на черепа се откри малка сребърна обеца, изработена от телчица, върху чиято лицева страна са оформени псевдогранули (обр. 6/7).

Сред произлизащите от гробовете находки интерес предизвикват токата от № 10, накрайникът от насипа на № 23 и обеците от № 4 и 25. Токата от № 10 е изцяло запазена. Като нейни особености могат да се изтъкнат косите насечки ("ри-

бена кост") в дълбоките места на набраздяването и оформянето на езика като глава на морско конче (обр. 6/5). Състоянието ѝ показва, че вероятно е била използвана сравнително кратко време. Масивните бронзови лети токи с набраздена повърхност са често срещани находки както в българските земи, така и в съседни територии. Географски най-близките аналогии са от ранновизантийската крепост на хълма Кракра (Любенова 1981, обр. 119,1). Други находки от същото време са известни от кастела Ятрус (Gomolka-Fuchs 1991, 171, Taf. 58, 777) и Големаново кале край Садовец (Uenze 1992, 176-180, Abb. 11-12). Токи от този тип са намирани в гроб (Велков 1938, 419-420, обр. 203) и като случайни находки (Haralambieva 1997, Abb. 6). Разпространението им се свързва с разселването на различни германски групи (Бажан, Каргопольцев 1989, 28 и сл.; Gomolka-Fuchs 1991, 171). Датировката и в некропола трябва да бъде в синхрон с тази на гроб № 1: те са един до друг и имат идентични характеристики на погребалния обред. Още повече, че неговата датировка не е в противоречие с изброените паралели (Daskalov 1998, 86).

Бронзовият ремъчен накрайник от насипа над скелета на № 23 е фрагментиран (обр. 6/8). Отсъствието на горната му част не позволява каквито и да е изводи за закачването, елемент, от който до голяма степен зависи типологичната принадлежност и хронологичното определяне.

Обецата с полиедричен край от № 25 е от познат на територията на България тип (обр. 6/6). Най-близките паралели са също от крепостта на хълма Кракра (Любенова 1981, обр. 121). Там те са датирани по аналози от територията на бивша Югославия в рамките на V-VI в. (Любенова 1981, 178-179). В последно време се налага мнението, че те имат провинциалноримски произход (Gomolka-Fuchs 1991, 172). Тази мода се възприема от различни "варварски" народи, в чиято среда те се разпространяват и използват в продължение на близо две столетия. Не е позната идентична на обецата от № 4 (обр. 6/7). Нейната не особено сложна изработка и това, че е направена от тънка сребърна тел, предполага, че надали подобен накит е бил носен по-продължително време. За нея би могло да се допусне използване в рамките на едно поколение около границата на V/VI в.

От проучения терен на некропола произлизат монети и други находки: бронзови полуфабрикати плочки за токи, меден пръстен, краче от луковична фибула (обр. 6/1-4). Те, както и фрагменти от съдове, парчета от тегули, отпадъците от обработване на цветни метали, обезличени железни предмети се свързват с културен пласт, оставен от обитаване преди възникването на некропола (със сигурност бе установено, че някои от гробовете го прорязват). Намерените монети в случая служат като сигурен *terminus post quem* на некропола. Според нумизматичните данни животът в конкретната местност е продължил от края на III до втората четвърт на V в., като вероятно е най-интензивен през втората половина на IV в.[15]

Сред тези материали най-голям интерес предизвикват двата полуфабриката (обр. 6/1,2). Едната плочка е отлята от медна сплав. Има почти правилна овална форма, прегънатата назад част е раздвоена. Върху лицевата повърхност при отливането е оформено триъгълно релефно поле, набраздено от двойни линии. Встрани от него са отбелязани местата на отворите за закрепване към ремъка (обр. 6/2). Другата също е от медна сплав и е с правоъгълна форма. Огънатата назад част не е раздвоена. Зад отвора за езика при отливането е оформено релефно правоъгълно поле (обр. 6/1). И в двата случая

става дума за недовършени отливки: не са почистени леячните шевове, не са пробити отвори за захващане към ремъка (при единия екземпляр те са само отбелязани). Тези полуфабрикати и производствените отпадъци (изрезки от медни листове, застинали капки разтопен метал) са сигурно доказателство за обработването на цветни метали и производството на накити в местността до възникването на некропола.

В предишна публикация бе изказано мнението, че той е възникнал след средата на V в. (Daskalov 1998, 86). Последвалите разкопки не предоставиха данни, които да поставят под съмнение тази долна граница. Следователно тя се явява като *terminus ante quem* за обитаването на м. Извор, съответно - производството на въпросните предмети. Подобни токи са известни от твърде обширни територии от Северно-кавказката област (Дюрсо: Дмитриев 1979, 106, рис. 5, 3а; рис. 11, 15) и Крим (Сахарная головка: Борисова 1959, обр. IV,5; Херсон: Якобсон 1959, рис. 134/4; 135/3,7; Айбабин 1990, с. 36, рис. 37/8,11-13) на изток до градовете по северозападното черноморско крайбрежие (Томи: Iconomu 1969, fig. 24; Калатис: Preda 1980, Pl. XV). Не са известни подобни по форма, начин на закрепване и украса от обекти между Дунав и Стара планина. При посочените паралели се установяват общи черти във формата и украсата върху плочката, като най-близки са тези от района на Херсон (Айбабин 1990, рис. 37/8,11-13). Аналогичен начин на закрепване на рамката, езика и ремъка не е известен. Подобните изделия са датирани от изследователите от различните райони в рамките на повече от 150 години: находката от Томи е отнесена към втората половина на IV в. (Iconomu 1969, 105), в първата половина на V в. се датира екземплярът от Калатис (Preda 1980, 38). Аналогиите от Дюрсо са датирани с повече от век по-късно - в първата/втората трета на VI в. (Дмитриев 1979, 104,106). Находките от Крим са поставени в първата трета на VI в. (Айбабин 1990, 37). Наблюдението върху разпространението на тези токи показва, че те са известни от районите около Черно море, като се срещат преди всичко в "полуварварската" среда около по-големите градове. Явно в конкретния случай (като се имат предвид условията на намиране !) датировката на находките от северозападното черноморско крайбрежие е по-приемлива.

Данните, събрани в резултат на теренната работа през 1998-99 г., позволяват да бъдат направени някои изводи за заселването и обитаването на Болчар.

Най-ранните археологически следи са от желязната епоха. Интензивният късен живот и строителство са оставили твърде малко останки от този период. Без проучвания върху по-широки площи не може да се каже повече за този най-ранен период на обитаване.

В периода на римската античност на Тепето възниква и съществува селище, за чийто характер също засега не може да се каже много. Вероятно с това селище може да се свърже и находката от сребърни римски монети от III в.сл.Хр. (Мушмов 1914, 272).

Значително повече данни има за живота по Болчар през ранновизантийската епоха. Вероятно през IV в. са укрепени местностите Кулич и Тепето (двете крайни точки на Болчар), като при изграждане на фортификационните съоръжения се използват конкретните дадености на терена. Едновременно с това се обитават полегатите склонове и тераси покрай постоянни водоизточници, като населението вероятно е използвало двете укрепления в случаи на опасност. Данните за стопанския облик на района бяха коментирани по-горе.

От склоновете на Болчар, в землището на сегашното с. Горна Секирна, произлиза една интересна находка, сега съхранявана във фонда на ИМ-Перник[16]: част от калъп (една половина) за отливане на накити (обр. 5/1). Изработен е от мека шистова порода със сиво-белезникав цвят. Върху отворите за наливането на метала и сега се забелязват следи от обгаряне, което подсказва, че калъпът е бил използван. Вероятно причина за изхвърлянето му е счупването. Изрязаните форми показват, че калъпът е бил използван за едновременно отливане на поне четири изделия: обеца с имитация на усукани телове (диам. - 27 мм), обемен предмет с цилиндрично тяло, конусовидно стеснен в горната си част, завършваща със затворена халка, висулка с неправилна овална (бадемовидна) форма (дължина - 28 мм) и друг предмет, за чието присъствие се съди само по канала за наливане на метал.

Едновременното отливане на различни по своите функции предмети подсказва доста разнообразно, серийно и вероятно ориентирано към голям кръг потребители производство. Подобна на отливаната в този калъп обеца е известна от Македония - Охрид, античния Лихнидос (Ibler 1991, 48-49, 5,*9*), както и от разрушени гробни комплекси от северно-черноморските области (Damm 1988, 125, Abb. 72). В първия случай няма точни данни за датиране и като цяло находката е отнесена към периода V-VI в., във втория - към V в. И при двете става дума за обеци, към чието кръжило са закрепени допълнителни елементи на украса. Отделно отливане на кръжило, наподобяващо усукани телове, може да се допусне от технологична гледна точка, както и оформянето на обеца, състояща се само от кръжило.

Висулката е известна като част от огърлици, както и като допълнителен елемент (висулка) към обеца.

Третият предмет (този с цилиндроконична форма) вероятно е тяло на звънче с размери: дължина - 39 мм, външен диаметър - 9 мм. Тази функция предполага кухо тяло, което би могло да се постигне със закрепване на предмет от негорим материал във вътрешността. Не е известна напълно аналогична находка. Звънче с близка форма е намерено в гроб на гепидско-аварския некропол Kölked-Feketekapu A (Kiss 1996, Taf. 32, *91A*; Abb. 45, *187*).

Има някои данни, че в годините на разпространяване на християнството на билото на Болчар вероятно е бил построен християнски храм: засега единственото пряко свидетелство са плочата с врязан кръст, строителните останки и пластът деструкции. Във връзка с него е и възникналият по югозападния склон на възвишението некропол[17].

Десетилетията на Великото преселение на народите оставят своите следи и в този район. След средата на V в. се настанява население с явно чужд етнически облик. Неговите черти се регистрират особено ясно в проучената част на некропола в м. Извор. В погребалния обред има ред отклонения от християнския, който би трябвало в тези десетилетия да е трайно утвърден: ориентацията на гробовете, позицията на горните крайници, поставянето в гроба на месна храна и най-вече за масовото използването на огъня при погребването.

Участието в хунската експанзия към средноевропейските области и съвместният живот на различни етнически групи създават специфична мода в начина на живот, изразена във физическия облик, облеклото и особено въоръжението и воинското снаряжение. Разпадането на "атиловата държава" през 50-60-те години на V в. дава нов тласък на етнически размествания в земите по средното течение на р. Дунав и по границите с Империята

(Harhoiu 1998, Taf. CXXXVII). Вероятно някаква група от това население се е настанила в района на Горна Струма. Сред тях несъмнено водещо място са имали воините, участвали в драматичните събития в началото на 50-те години на века.

Отделни етнографски белези: "гробовете в редици", части на костюма, накити и оръжието позволяват да бъдат направени паралели с някои гепидски паметници от днешните Румъния, Унгария (Csallány 1961, 309-310, 314-319) и бивша Югославия (Дмитријевић 1960, 5 u. a., Taf. I-III; Зотовић 1980, 106-108). Инвентарът на гроб № 1 показва голяма близост с паметници от кръга на т.нар. „воински гробове с оръжие", свързани с източногермански групи население. Те се разпространяват в Средна и Югоизточна Европа след разпадането на „атиловата държава" (Tejral, 2001, S. 67, Kat. 4.7; S. 74, Kat. 4.6). Причината за тяхното настаняване в този сравнително изолиран район по Горна Струма и техният статут на територията на Византийската империя са въпроси, на които при сегашното ниво на проучвания не може да се даде еднозначен отговор.

Други черти, например масовото използване на огъня в погребалния обред, издават преклонение пред тази стихия и поставят въпроса за традиции на други етнически групи, чиито обичаи все още не са добре археологически проучени.

Резултатите от теренната археологическа работа в землището на с. Кошарево, проведена в ограничено време и със сравнително малко средства, показват перспективността на по-задълбочените изследвания на сравнително обособени и затворени географски райони, в които досега няма целенасочени археологически проучвания.

1. Проучванията бяха финансирани от бюджета на ИМ-Перник, а през 1999 г. и с дарение от Банка ДСК ЕАД. Благодарим на г-н О. Аспров (Директор на музея), музейния колектив и жителите на с.Кошарево, които ни помагаха в хода на нашата дейност. С особено удоволствие благодарим на студентите от НБУ Орлин Рачев, Никола Козарев и Илиан Кирков, с чиято помощ се достигна до излаганите тук резултати.

2. Резултатите за обектите, където са проведени археологически разкопки имат характера на предварителни съобщения, тъй като се надяваме на някои от тях да продължим проучванията.

3. Находките са във фонда на ИМ-Перник. Бяха ни любезно предоставени от г-жа Василка Паунова, за което ѝ благодарим. Дължим признателност и на ст.н.с. д-р Дочка Аладжова (АИМ-БАН) за определянето на монетите. След подготвянето на настоящата работа излезе от печат и статията на Е. Паунов, посветена на колективна монетна находка от VI в. от околностите на с. Зеленiград, Трънско. В нея се прави и преглед на отделните находки от района на Горна Струма, вкл. и на монетите, цитирани тук (Paunov 2000, 90).

4. Сведения на Иван Драгомиров Станков от с. Кошарево.

5. Идентифицирането на материалите е с помощта на Василка Паунова, ИМ-Перник.

6. Определянето на тези материали стана след консултация със ст.н.с. д-р Г. Кабакчиева от АИМ-БАН. Изказваме и искрената си благодарност. Тези, както и всички останали находки, се съхраняват във фонда на ИМ - Перник.

7. Това предположение на авторите бе потвърдено след преглеждане на материалите от покойния колега ст.н.с. д.и.н. Васил Василев (АИМ-БАН).

8. Става дума за част от име и знаковото обозначение на цифрата 100. Сведенията дължим на ст.н.с. д-р В. Герасимова (АИМ-БАН), за което ѝ благодарим. Надписът ще бъде публикуван отделно от нея.

9. Според данни на местния жител Георги Станков. За съжаление землените работи и дългогодишната ерозия са обезличили напълно пещта.

10. За съжаление разполагаме с антропологична експертиза само за част от скелетния материал. Тя е направена от покойния вече д-р Славчо Чолаков.

11. Рисунките в тази работа са на Красимира Франгова, за които искрено ѝ благодарим.

12. Остеологичният материал е прегледан и определен от ст.н.с.д-р Лазар Нинов (АИМ-БАН), за което му благодарим.

13. Състоянието на кабърите при намирането им бе много лошо. Със сигурност се установи формата на главичката и наличието на изострен край на шипчето, което изключва определянето им като нитове.

14. Непосредствено югоизточно от гроб N1 се намериха части от скелет, обозначен като гроб А. Местни жители разказаха, че под скелета са намерили желязно острие с шип с дължина до 30 см. Тези данни показват един интересен факт - концентрирането в определена част на некропола на три гроба на израсли мъжки индивиди с инвентар на фона на целия проучен участък.

15. Монетите са определени от ст.н.с. д-р Дочка Аладжова (АИМ-БАН). В публикацията от 1998 г. бе допусната грешка по вина на един от авторите. На с. 86, бел. 11, най-късната монета се приписва на император Теодосий II, докато според определението на специалиста нумизмат тя е на император Хонорий, отсечена в периода 408-423 г. Тази промяна няма принципно значение за изказаното там становище за времето на възникване на некропола.

16. Находката е с инв. N 1/1960 - ИМ Перник. Благодарим на г-жа Василка Паунова за възможността да я публикуваме тук. Има размери: дължина - 65 мм; ширина - 80 мм; дебелина - 23 мм.

17. Според данни на Георги Драгомиров Станков от с. Кошарево "скелети в тухлени ковчези" са разкривани от пороите и по терасите на югозападния склон на Болчар, намиращи се под мястото на билото, където е вероятното място на християнския храм. Проучваният некропол се намира на ок. 100-150 м от мястото на "ковчезите от тухли" надолу по склона.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Айбабин 1990: А. И. Айбабин. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. - Материалы по истории, археологии и этнографии Таврики, I, 3-85, рис. 1-55.

Бажан, Каргопольцев 1989: И. А. Бажан, С. Ю. Каргопольцев. В-образные рифленные пряжки как хронологический индикатор синхронизации. - Краткие сообщения Института Археологии, 198, Москва.

Борисова 1959: В. В. Борисова. Могильник у высоты Сахарная головка. - Херсонесский сборник, вып. V.

Велков 1938: И. Велков. Могилна гробна находка от Троянъ. - Известия на българския археологически институт, XII, 1938, 419-420.

Дмитриев 1979: А. В. Дмитриев. Могильник эпохи Великого переселения народов. - Краткие сообщения Института Археологии, 158, Москва.

Дмитријевић 1960: Д. Дмитријевић. Гепидска некропола "Кормадин" код Јакова. - Рад Војвођанских музеја, 9, 1960, 5-51.

Зотовић 1980: Л. Зотовић. Некропола из времени сеоба народа са уже градске територије Виминација. - Старинар, XXXI, 1980, 95-115.

Любенова 1981: В. Любенова. Селището от римската и ранновизантийската епоха. - Перник, т. I, София, 107-203.

Любенова 1985: В. Любенова. Античен производствен и търговски център край Радомир (предварително съобщение). - Археология, XXVII, 3, 26-27.

Митова-Джонова 1983: Д. Митова-Джонова. Археологически паметници в Пернишки окръг, 1983, София.

Мушмов 1914: Н. Мушмов. Колективни монетни находки през 1891-1914. - Известия на археологическото дружество, IV, 270-276.

Филов 1911: Б. Филов. Хисарската крепост и в Пловдивско и нейната базилика. - Известия на българското археологическо дружество. II. 1911.

Якобсон 1959: А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес. - МИА № 63, Москва-Ленинград.

Јанковић 1981: Д. Јанковић. Подунавски део области Аквиса у VI почетком VII века. Београд, 1981.

Csallány 1961: D. Csallány. Archäologische Dekmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454-568). - Archaeologia Hungarica. XXXVIII. Budapest.

Damm 1988: I. G. Damm. Goldschmiedearbeiten der Völkerwanderungszeit aus dem Nördlichen Schwarzmeergebiet. Katalog der Sammlung Diergardt II. - Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, 21, 1988.

Daskalov 1998: I. Daskalov. Ein Grab der Völkerwanderungszeit aus Südwestbulgarien (2. Hälfte des 5. Jhs - Anfang des 6. Jhs.). - Archaeologia Bulgarica, II, 1998, 3, 77-87.

Haralambieva 1997: A. Haralambieva. Goten, Hunnen und Awaren in Nordostbulgarien (Süddobrudza und Ludogorie). - Miscellanea Bulgarica, 11.

Harhoiu 1998: R. Harhoiu. Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien. - Archaeologia Romanica, I, Bukarest.

Gomolka - Fuchs 1991: G. Gomolka - Fuchs. Die Kleinfunde vom 4. bis 6. Jh. - Iatrus - Krivina, Band IV, 167-205, Tafel 55-80.

Ibler 1991: U. Ibler. Studien zum Kontinuitätsproblem am Übergang von der Antike zum Mittelalter in Nord- und Westjugoslawien, Inaugural-Dissertation zur Erlangung Doktorwürde, Bonn - Bad Godesberg.

Iconomu 1969: C. Iconomu. Noi morminte paleocrestine la Mangalia. - Pontice, 2.

Kiss 1996: A. Kiss. Das awarenzeitliche gepidische Graberfeld von Kölked-Feketekapu A. Studien zur Archäologie der Awaren. 5. Innsbruck. 1996.

Paunov 2000: E. I. Paunov. A Hoard of Early Byzantine copper coins from Zelenigrad, Trun area, Western Bulgaria. - Macedonian Numismatic Journal, IV, 77-93.

Preda 1980: C. Preda. Callatis. Necropola romano-bizantina, Bucuresti, 1980.

Tejral 2001: J. Tejral. Waffengräber im donauländisch-ostgermanischen Kulturkreis. - Das Gold der Barbarenfürsten. Schätze aus Prunkgräbern des 5. Jht. n. Chr. zwischen Kaukasus und Gallien, Stuttgart, 2001.

Uenze 1974: Z. Uenze. Gegossene Fibel mit Scheinumwicklung des Bügels in den ostlichen Balkanprovinzen. - In: G. Kossack, G. Ulbert (Hrsg.). Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie, Festschrift für J. Werner zum 65. Geburtstag, T. II, München, 1994, 483-495.

Uenze 1992: S. Uenze. Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, B. 43, München.

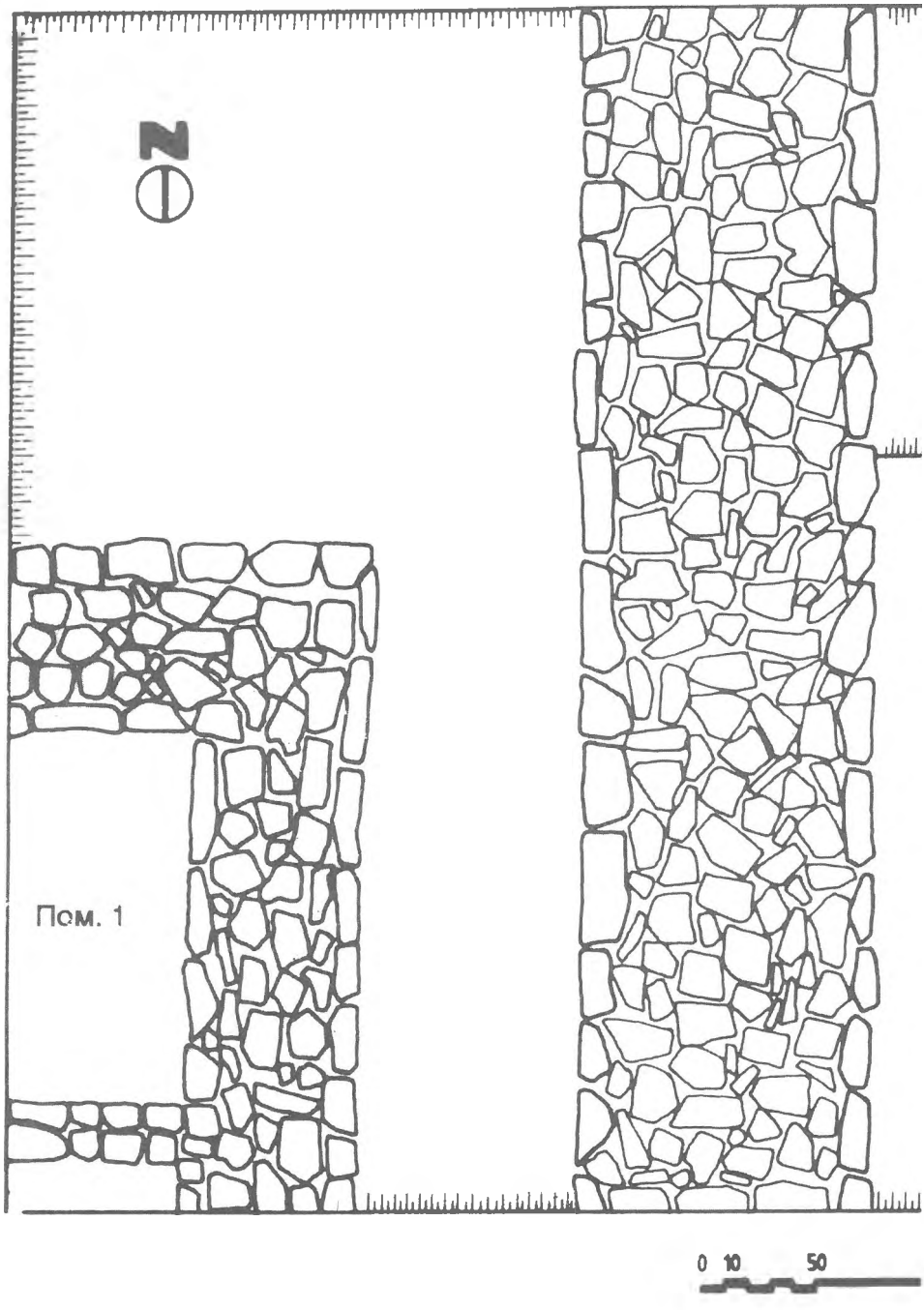

Обр. 1. План на разкритите архитектурни останки в м. Тепето (Сондаж I): крепостна стена и част от сграда (Пом. 1).

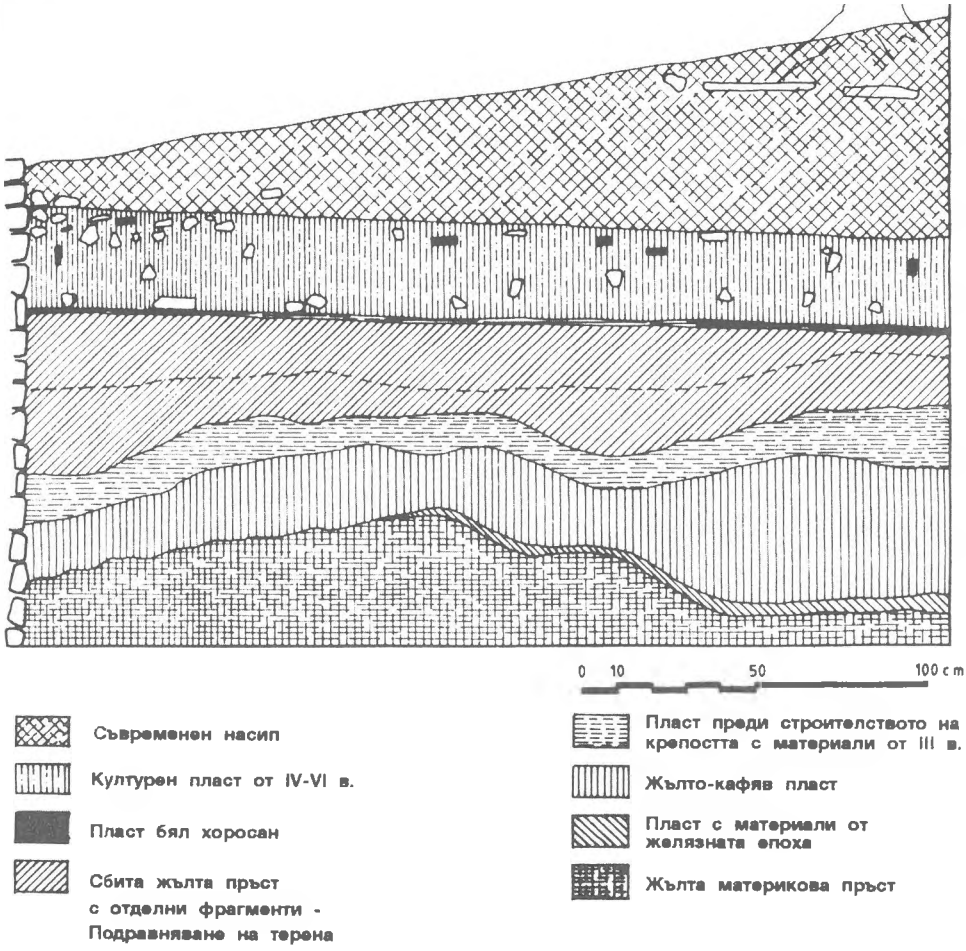

Обр. 2. Сондаж I. Западен профил.

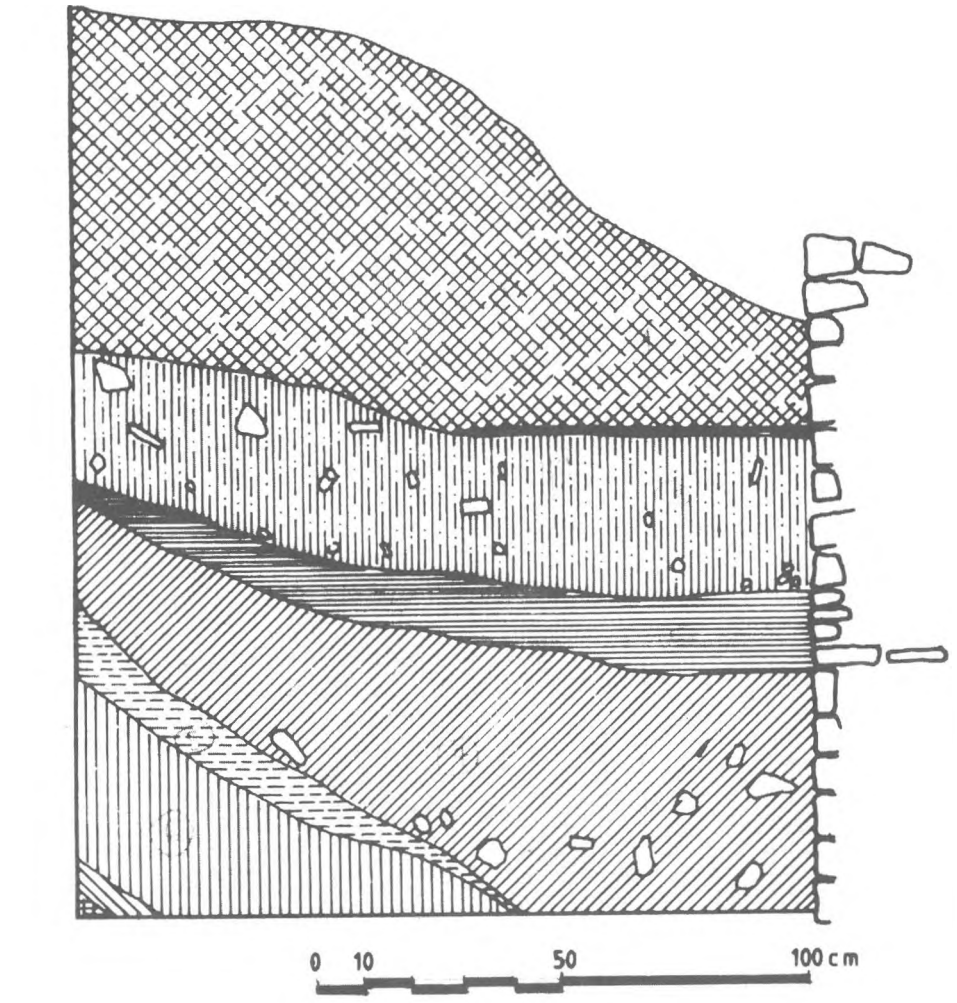

Обр. 3. Сондаж I. Северен профил.

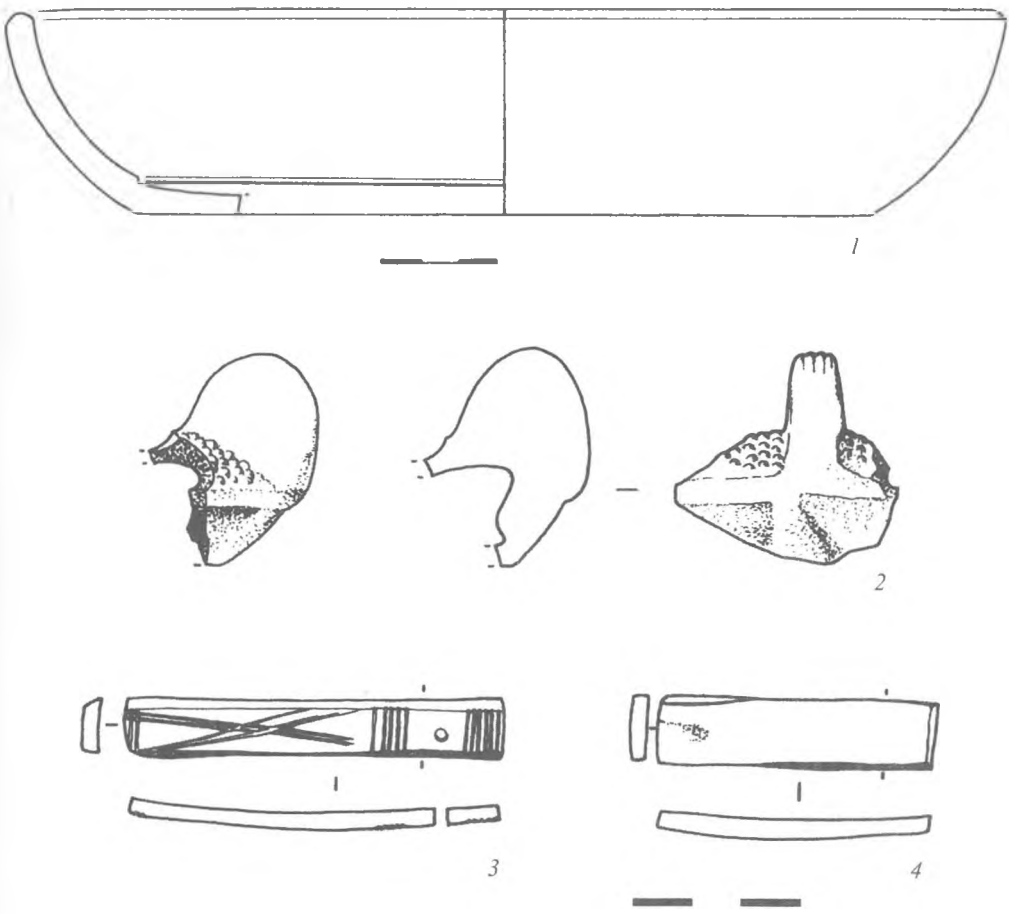

Обр. 4. Находки от м. Тепето (Сондаж I): 1-2 - пласт преди строежа на крепостта (1- червенолакова купа; 2 - дръжка от глинена лампичка); 3-4 - ранновизантийски пласт (костени пластинки полуфабрикати).

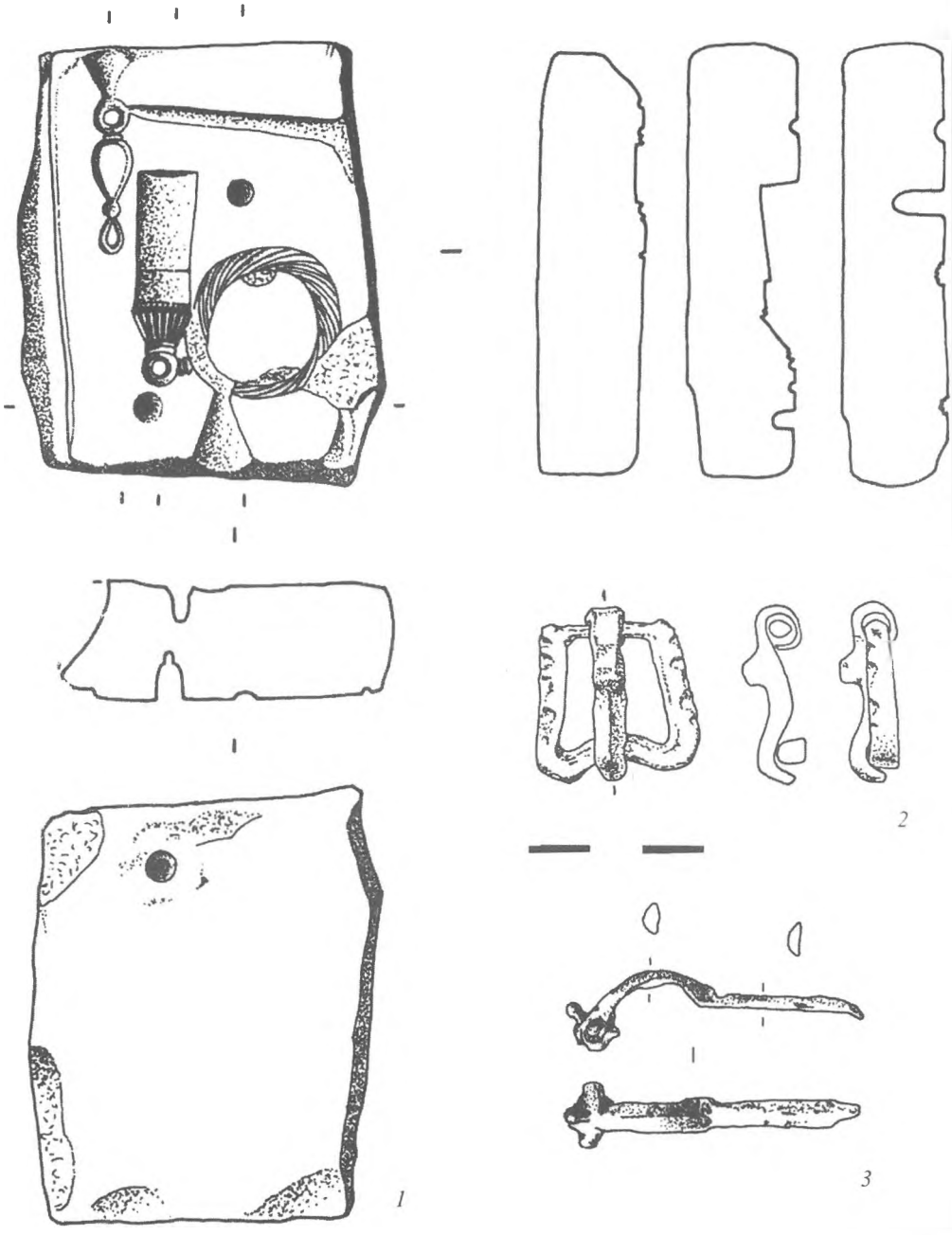

Обр. 5. Находки от Болчар: 1- каменен калъп за отливане на накити; 2 - желязна катарама; 3 - желязна фибула.

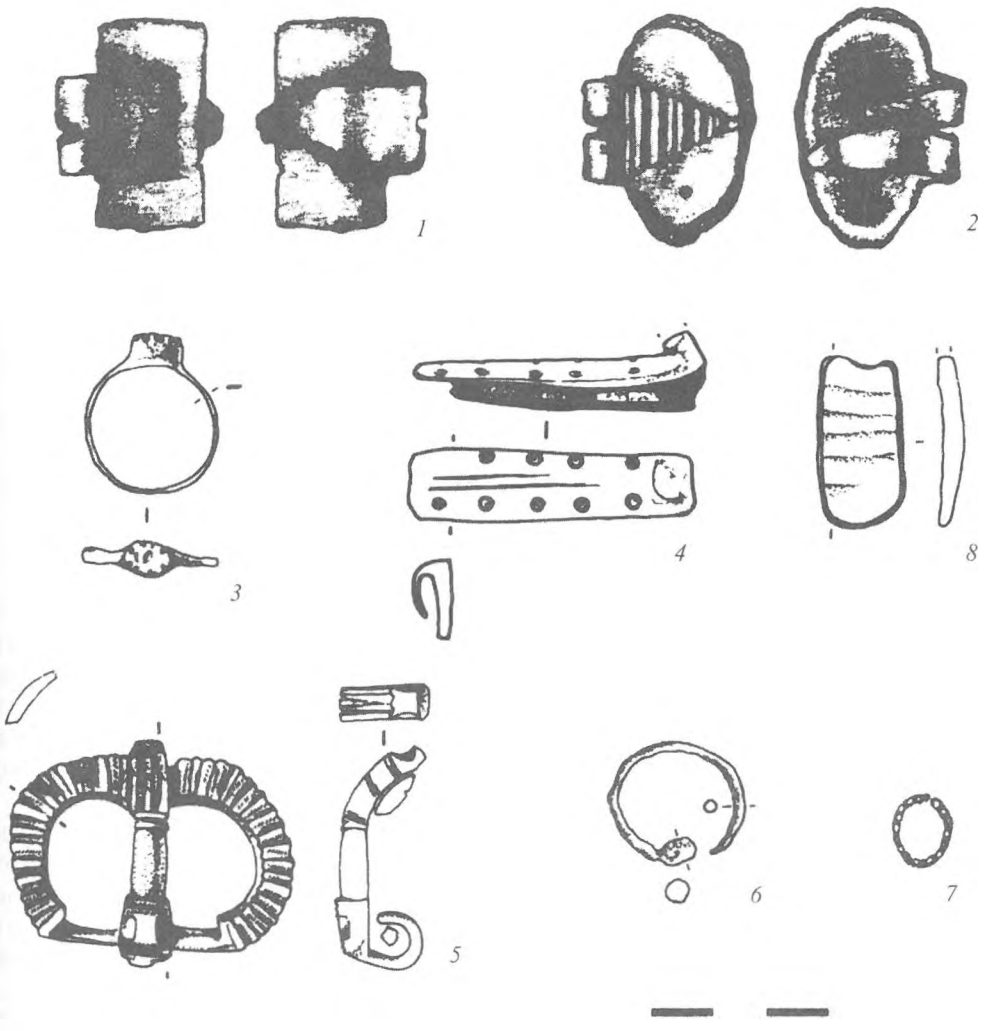

Обр. 6. Находки от м. Извор: 1-4 - от културния пласт, в който са вкопани гробовете (1, 2 - бронзови плочки за катарами полуфабрикати, 3 - меден пръстен, 4 - бронзово краче от луковична фибула); 5-8 - находки от гробовете (5 - бронзова катарама от № 10, 6 - медна обеца от № 25, 7 - сребърна обеца от № 4, 8 - бронзов накрайник от № 23).

АПЛИКАЦИЯ ЗА КАРОЛИНГСКИ МЕЧ ОТ ШУМЕНСКИЯ МУЗЕЙ

Станислав Станилов

Във фонда на Регионалния исторически музей - Шумен се пази любопитна вещ: езиковидна плочка, подобна на коланен край, е свързана чрез дълга шийка с елипсовидна халка (обр. 1:1). Образува се някакво подобие на тока с плочка, но без ос, на която да се увие краят на езичето, т.е. езиче не е имало. Няма съмнение, обаче, че става дума за ремъчна апликация: от едната страна тя е съвсем плоска, а от другата - овална, при основата на плочката има пет кръгли дупчици в силно вдлъбната ивица, явно за занитване. Размери: дължина 75 мм, ширина на халката 40 мм, ширина на плочката 27,5 мм. Инв. № 4585.

Апликацията е направена от желязо с инкрустация от цветни метали. Тя е много лошо запазена - повърхността е напълно ерозирана от корозията, част от инкрустираното липсва, но, въпреки това, е възможно почти пълното възстановяване на първоначалния вид на паметника (обр. 1:2). Между вдлъбнатата ивица и шийката има изпъкнала медна лента, в които е инкрустирана "рибя кост" от сребърни ивички с върховете надясно. Щитовидната плочка е декорирана по същия начин - с надлъжна по средата лента и други редуващи се косо и симетрично от двете страни: при вдлъбнатата ивица с дупчиците "рибя кост" с насочени навътре върхове от сребро върху мед, следват две ребра от гладка мед и пак "рибя кост", но с върховете навън; плътно до тях тесни медни ивици, после също толкова тесни интервали и пак същите медни ивици; последните два реда "рибя кост" са просто триъгълници край осовата лента. Медните ленти изрязани и положени (набити) в желязото като цяла форма, докато медно-сребърните са монтирани поотделно. Различна е и трактовката: първите са вдлъбнати, а вторите - изпъкнали. Този стилистичен маниер издава допълнителен декоративен ефект на три равнища извън контрастния колорит на металните повърхности. Предната част на халката е украсена в същата техника и стил - там пак се редуват вдлъбнати гладки и изпъкнали, покрити с "рибя кост" ивици, но първите са не от медни, а от златни ленти.

В този си вид гарнитурата трябва да бъде приета в известен смисъл за луксозен паметник на металопластиката. В старобългарската култура тя няма преки или косвени аналогии - паметници, украсени с инкрустации от цветни метали там почти липсват, особено такива с комбинация от цветни метали върху желязо. Преди известно време във Врачанския музей постъпи желязна брадва с инкрустации от сребро и мед, но не в пряка комбинация, както е тази при описаната по-горе гарнитура[1].

Коментарът на гарнитурата с халка от Шуменския музей в контекста на културите, сродни на старобългарската, е сравнително лесен. Подобни гарнитури са известни още с откриването на комплекса Блатница, където двата екземпляра са ля-

ти от бронз с релефна украса и златно покритие[2]. По-късно се откриват в Миклучице, Поханско и Победим[3]. Те, обаче, са бронзови, лети, покрити изцяло с релефна украса. Технологията на железните, украсени с нишки и ленти цветен метал, гарнитури, е повече характерна за художествените традиции на франкската държава през VIII-IX в., където е прилагана най-вече при украсата на оръжието (обр. 2)[4]. Дарина Бялекова датира паметниците от териториите на франкската империя в широките хронологически граници от края на VIII до X в. Тя смята, че ранните паметници у среднодунавските славяни са внесени от франките, а по-късните са реплики на местни занаятчии. Производството на тези гарнитури вън от територията на франкската държава започнало след ембаргото на Карл Велики върху износа на оръжие за авари и славяни, т.е. още в първата половина на IX в.[5] Според цитираното по-горе изследване на франкските мечове, само през IX в. техните ножници имат сложна сбруя от ремъци и метални гарнитури (обр. 3:1)[6].

Така гарнитурата от Шуменския музей представлява оригинална каролингска вещ, която, предвид споменатата пълна липса на аналогични паметници на територията на Първото българско царство, не може да е попаднала у нас при редовни търговски връзки с франкската държава. Нейното присъствие в зоната на старобългарските столици[7] ще трябва да получи друго обяснение. Известно е, че в началото на IX в., след унищожаването на аварската държава и присъединяването на източната част от днешна Унгария и Банат към българските територии, между България и франкската държава се появява обща граница. Тогава във връзка с отцепването на славянските племена тимочани и браничевци и преминаването им под франкска власт през 827 и 829 г., между крал Людовик Благочестиви и хан Омуртаг се водили войни, които най-вероятно завършват с победа на българите[8]. От тези събития е останал и надписът на таркана Онегавон (Негавонаис) - офицер от армията, удавил се в Тиса[9]. Смятам, че при същите събития е попаднала в България каролингската апликация, заедно с ремъчната сбруя, към чийто комплект принадлежала. В известен смисъл тя има същото значение, каквото и епиграфският паметник.

Не е трудно да се разбере и приложението на гарнитурата, по-скоро, какво е точно мястото на нейната сбруя в средновековния военен бит. В посочените публикации обикновено ги обясняват като накрайници за конски поводи, при което халката държи края на зъбалеца на юздата. Апликацията от Шуменския музей не би могла да има подобна употреба, защото халката на зъбалеца веднага ще повреди фината инкрустация по външната широка страна на халката. Остарялото мнение е коригирано най-напред от Д. Бялекова в публикацията на некропола Завада в Словакия. В гроб 23, датиран в първата половина на IX в., е намерен меч в дървена ножница, върху която напреки, с халката навътре (!?), лежи такава апликация (на 6 см под ръкохватката). По-долу, към върха на меча е намерена подобна апликация, но без шийката с халка, а горе, между рамото и шията на погребания - две еднакви пластини с формата на накрайници, свързани в основата с шарнир. Трите гарнитури (обр. 3:2-a, b, c) имат еднаква релефна украса и несъмнено представляват комплект от една сбруя[10]. Д. Бялекова описва комплекта, сигурно с пълно основание, като гарнитура на специална сбруя за носене на тежкия каролингски меч през рамото. Тя представя три франкски миниатюри, където са изобразени такива мечове (на обр. 3:1 по Алфред Гайбиг са репликирани изображения от именно та-

кива миниатюри) и на тях ясно се различават шарнирните апликации. Халчести апликации не се виждат, но това съвсем не е от решаващо значение, мечовете там не са окачени, а носени, вероятно според определен церемониал, на ръце, при което ремъците са небрежно навити около ножницата[11]. По тези ремъци има и други апликации, освен познатите от гроба в Завада, а това показва, че, както изобщо става в бита, комплектите са повече или помалко пълни в зависимост от социалното положение на своите притежатели. Според Д. Бялекова каролингските гарнитури проникнали във Велика Моравия, Авария и Хърватско като комплекти към внасяните там от Франкската империя мечове[12]. Апликацията от Шуменския музей вероятно е комплект към каролингски меч, взет като военен трофей в споменатите войни.

Д. Бялекова не се опитва да направи реконструкция на ремъка с гарнитурата и ножницата. Причина за това е недостатъчната информация, макар, че известни бележки би могло да се направят. Що се отнася до нейното място върху сбруята на меча, трябва да се съди по мястото на апликацията (обр. 3:2a) в гроб 23 от Завада. На рисунката, която дава Д. Бялекова[13], халката лежи върху ножницата, а плочката излиза вън от нея. На фотографията обаче се вижда, че тя лежи почти изцяло напреко на ножницата[14], значи е била закрепена в това положение. Разместването, при което част от плочката е излязла вън от линията на ножницата, вероятно идва от слягане на насипа и изтляване на дървото и кожата. Реконструкцията, която предлагам, има предвид и комплекта от Блатница, където апликациите с халка на шийка са чифт. Втората апликация от Завада (обр. 3:b) може да повтаря предишната, но с разрушена от корозията халка и шийка. Така две еднакви апликации с халки върху ремъци около ножницата държат ножницата за портупейните ремъци (обр. 4). Реконструкцията е твърде относителна, но пък е основана изключително само на споменатите емпирични данни. Тя единствено обяснява, защо е украсена широката страна на халката - там наистина не би трябвало да минава ремък, защото в такъв случай инкрустацията нямаше да се вижда.

Не може да се разбере, какво е представлявала самата комбинация от ремъци, за да придържа меча към човешкото тяло и как стои на нея презрамният ремък. Положението на меча в гроб 23 от Завада не може да бъде мярка, понеже там той е от дясната страна високо надлъж върху торса. Действителното му място трябва да е отляво, на хълбока и бедрената кост. Вижда се, че той е спуснат, не заедно с трупа, а при изпълнение на погребалния обред, върху него.

Преди известно време публикувах коментара на един меден пръстен със златна инкрустация на плочката[15]. Там го обясних като гайка от гарнитура на ранносредновековна шпора, датирана в IX-XI в. Тя принадлежи на една особена група паметници на металопластиката - накрайници и токи, които произхождат от Средна Европа и са най-близо до средновековната култура на Велика Моравия. Те също се появили като следствие от т.нар. "каролингски ренесанс" и несъмнено влизат в старобългарската култура при интензивни връзки на България със средновековните земи. Давам този пример като контрапункт на апликацията за сбруя на меч, попаднала у нас случайно, най-вероятно през езическия период на първото българско царство, без да остави следи в неговата материална култура.

1. ***П. Иванов***, *Средновековни бойни брадви от Врачанско. ИМСЗБ, 22, 1994, 65-69, обр.2а-б.*
2. ***J. Hampel***, *Alterthumer des fruhen Mittelalters in Ungarn. Band III, Braunschweig 1905, Taf.321:1,2.*
3. ***D. Bialekova***, *Slovanska pogrebisko v Zavade. Slovenska Archeologia XXX-1. 1982, 153.*
4. ***A. Geibig***, *Beitrage zur morfologische Entwiklung des Schwertes im Mittelalter. Offa-Bucher 71, Neumunster 1991, Taf.22:1, 35:5, 58:2,5, 67:1,3, 76:3, 79:2 и.а.*
5. ***A. Bialekova***, *Op.cit., 150.*
6. ***A. Geibig***, *Op.cit., 108-109, Abb.29:4,5.*
7. *Апликацията ми бе предоставена от Георги Атанасов (Регионален музей - Шумен), комуто изказвам най-сърдечна благодарност. Тя е случайна находка, донесена в музея, без информация къде е открита.*
8. ***В. Златарски***, *История на българската държава през средните векове, Том I, част 1. С., 1970, 400-406.*
9. ***В. Бешевлиев***, *Първобългарски надписи. С., 1979, 214-216.*
10. ***B. Bialekova***, *Op. cit., 139-obr.13, 145-obr.16.*
11. *Ibidem, 144-obr.15.*
12. *Ibidem, 150.*
13. *Ibidem, Op.cit., 135, Obr.10-hrob 23.*
14. *Ibidem, 133, obr.12.*
15. ***Ст. Станилов***, *Меден пръстен за шпора от Националния археологически музей. - ГНАМ, IX, 1993, 107-110.*

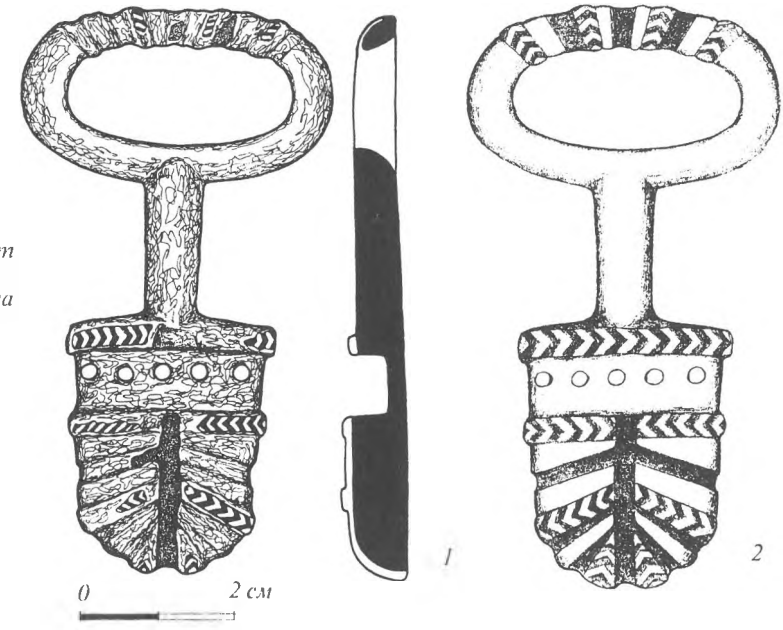

Обр. 1.
1. Апликацията от Шуменския музей.
2. Реконструкция на същата апликация.

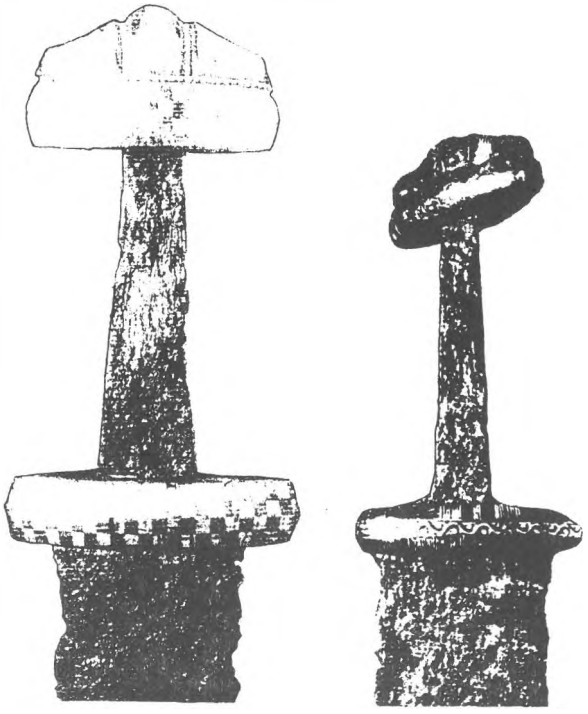

Обр. 2. Каролингски мечове от IX в. с инкрустирана украса от цветни метали върху желязо (по Алфред Гайбиг).

Обр. 3.
1. Изображения на каролингски мечове от IX в. (по Алфред Гайбиг).
2. Гарнитурите от некропола Завада, Славония (по Дарина Бялекова).

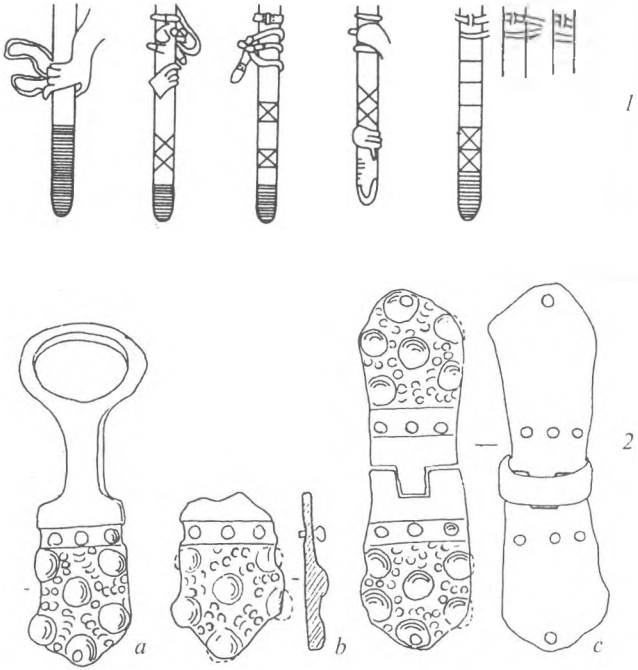

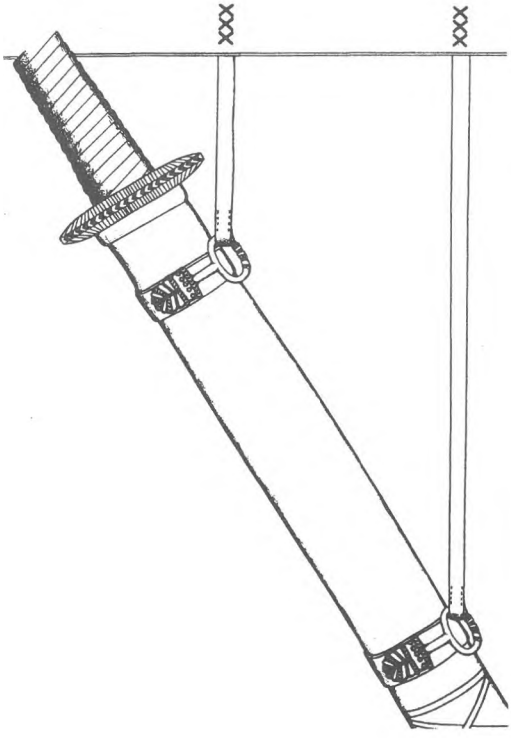

Обр. 4. Апликацията от Шуменския музей в сбруята на каролингски меч (примерна реконструкция).

ПРОИЗВОДСТВЕН ЦЕНТЪР В ОКОЛНОСТИТЕ НА ДРЪСТЪР

Стефка Ангелова, Иван Бъчваров

Многобройните изделия на битова и строителна керамика, намерени при разкопките на укрепената територия на Дръстър и подградията му, не оставят никакво съмнение за производството им на място. Налице са всички необходими условия - наличие на пластични глини и обилни водоизточници. До днес Силистра е голям керамичен център, за част от продукцията на който се използват местни червени глини. Белите каолиноподобни глини, използвани през античността и ранното средновековие, вероятно произхождат от залежи на изток от града, които сега са в румънска територия. Все там, около с. Остров, се разкриват работилниците на XI Клавдиев легион. Досега в укрепения град и подградията не са откривани керамични работилници, ако не смятаме една ранновизантийска пещ, от която произхождат сиви песъчливи гърнета с дръжки от V-VI в. Сред тях има няколко деформирани при печенето, а за самата пещ не е запазена никаква документация. Разкопана е при построяването на плувен басейн в Дунавската градина и се е намирала отвън на източната крепостна стена.

През 1990 г., между Силистра и с. Айдемир в местността Балтата при оран са разкрити две керамични пещи[1] и една конусовидна яма. Местността, сега заравнена от обработка, е с надморска височина 17 м и е разположена на 1,8 км североизточно от центъра на с. Айдемир с азимут 51 (57). Както се вижда от името, местността се е заблатявала при периодичните разливи на р. Дунав. През античността и средновековието това едва ли е било така, тъй като доста по̀ на север румънски археолози през 1915 г. разкриват части от античния път между Дуросторум и Трансмариска, проследен на около 3 км след с. Татарица, сега квартал на Айдемир[2]. Пак там е открита и римска пътна станция[3]. За сравнение ще посочим и обстоятелството, че цоклите на ранносредновековните сгради в укрепения Дръстър са на кота 14 - 14,70.

При огледа на местността Балтата се оказа, че пещите са разположени в северния край (табл. I) на площ около 400 дка, върху която равномерно са разпръснати фрагменти от битова керамика. По-голяма концентрация на керамика се наблюдава северно от пещите. От това място произхожда част от представената тук керамика.

Пещ № 1 (табл. II)

Запазена е само задната (западната) половина. Принадлежи към двукамерните пещи без подпорен стълб - вариант С по класификацията на Й. Хенинг[4]. Запазени са части от долната камера, скарата и уколовидната горна камера с обща височина 0,88 м. Долната камера е кръгла с диам. 1,20 м и височина 0,22 м. Дебелината на отухлената замазка е от 0,08 до 0,15 м. Скарата е с диам. 1,03 м и дебелина 0,26 м. Запазените изцяло или отчасти канали са

елипсовидни в план с размери 0,24х0,12 м и са четири на брой. Радиалното им разположение спрямо канала в геометричния център на скарата показва, че първоначално са били не по-малко от шест. Горната камера с форма на полусферичен купол също е вкопана в терена, т.е. до отвора за нареждане на съдове с прибл. диам. 0,70 м е постоянна. Временно е изграждана само най-горната част на купола, както обикновено след всяко зареждане. Така височината не надвишавала 0,45 м. Следователно в пещта са зареждани по-ниски отворени форми в два реда или високи затворени форми в един ред. Възможни са и комбинации от двата вида. Кафявочерните оцветявания в средната част на скарата показват, че температурата при печене на съдовете не е надвишавала 800°С или че пещта не е използвана много дълго време. За увеличаване на температурата долната камера е облицована отвътре с дребни ломени камъни. Входът се намирал на изток, но не е запазен.

Пещ № 2

Намира се на около 3 м от първата. Разрушена изцяло. Вкопана е на същата дълбочина. Личат останки от огнището и червени оцветявания в пръстта. Срещу пещта е разчистена конусовидна яма, която по материала, намерен в нея, не може да се свърже с пещите.

Керамиката, събрана около пещите и северно от тях, може да бъде разпределена по състав на глината, форми и направа в три групи.

I. Съдовете са изработени от фино пречистена и добре омесена глина с дребни примеси от песъчинки и слюда, добила след изпичането светложълт, охресторозов, сивобелезникав и керемиденочервен цвят. При повечето фрагменти степента на изпичането не е добра, ломът е сивочер и само външната и вътрешната повърхност са с посочените оцветявания. Върху някои съдове личи механично оглаждане в долните части преди изпичането. Работени са на усъвършенстван ръчен грънчарски кръг. По-сложните форми са моделирани на части, което се вижда от залепянето на шийките към стените (табл. III 17). Представени са следните форми:

1. Най-голямо е количеството на стомните и амфоровидните стомни с дръжки с елипсовидно, кръгло или четвъртито напречно сечение, понякога с надлъжна плитко вдълбана канелюра (табл. III 9-19). Имат различни размери, с диам. на дъната 9-23 см (табл. III 20-26). Шийките са издължени, цилиндрични. Малкото запазени устия наподобяват антични амфори и стомни. Едно устие (табл. III 5) е с надебелен и завит навън устиен ръб, върху друго с прав и заоблен устиен ръб са нанесени дълбоки хоризонтални канелюри (табл. III 7). Фрагментът на табл. III 8 вероятно е от капак.

2.1. Гърнета с къса шийка и издаден навън, завит и удебелен устиен ръб (табл. III 1).

2.2. Гърнета без шийки с леко издаден, завит и силно удебелен устиен ръб (табл. III 2-4). Диаметрите на устията при двата типа гърнета са от 9-27 см.

II. Съдовете са от същата глина и имат след изпичането същите нюанси на оцветяване. Отличава ги това, че глината съдържа по-едри примеси от кварц и шамот, поради което повърхността на фрагментите е грапава и порьозна. Работени са на усъвършенстван ръчен грънчарски кръг. От тази глина са работени само гърнета, които са идентични или варианти на двата типа от първата група. Върху едно от устиетата има жлеб за капак, а някои гърнета са имали дръжки с напречно сечение във вид на триъгълник със заоблени ъгли. Диам. на устията варират от 6,6-18 см, а

на дъната 8-11 см. Украсата е направена добре и се състои от пояси от вълнисти, прави хоризонтално врязани линии, понякога комбинирани с коси ямички под шийките (табл. IV). В някои случаи тя достига почти до дъното (табл. IV 14).

III. Намерен е само един фрагмент от стомна с една или две дръжки от глина, добила след изпичането сивокафяв цвят. Върху външната повърхност е нанесен плътен слой петниста тъмнозелена глазура.

В долната камера на пещ № 1 са намерени фрагменти от гърнета от втората група (табл. V 8-10), еднакви и по форми, и по украса. Еднакви с тях са и гърнетата от долната камера на пещ № 2. Изработена е от бяла каолиноподобна или сива глина с едри кварцови примеси. Изпичането е неравномерно. Представени са само гърнета (табл. V 1-7), работени на примитивно ръчно колело. Дъната са дебелостенни, груби и с отпечатъци от пръсти по вътрешната повърхност. Отвън с релефна линия е очертана оста на колелото. Украсата е от ситно врязани хоризонтални линии, правени с гребен, несиметрични. Има и украса с комбинация от прави и вълнообразни ивици (табл. V 2). За разлика от примитивната техника на изработване и изпичане изпълнението на украсата е доста прецизно. Тези характеристики на керамиката, както и различните глини от тези при формите от първата и втората група, ни карат да предположим, че става дума за по-ранен комплекс, може би част от селище, съществувало по-рано от грънчарския център. За съжаление поради ежегодна обработка на терена и засяване с технически и фуражни култури досега не са направени допълнителни сондажни проучвания.

При разчистването на пещите и при допълнителния оглед на мястото не са намерени монети или метални изделия, които биха улеснили датирането на грънчарския център. Едно нещо може да се каже категорично. Видът и качествата на продукцията не са характерни за производството на селските работилници, макар че типът на пещите е познат. Тук не става дума за центрове като този при с. Топола, Каварненско, специализирани в производството на сивочерна излъскана керамика[6]. Характерът и организацията на производството в Топола тепърва ще бъдат изяснявани.

За относителното датиране на керамиката от Айдемир могат да бъдат използвани преди всичко амфоровидните стомни и стомните от първата група, тъй като формите и украсата на гърнетата от първите две групи и на тези от ямата са обичайни за всички ранносредновековни селища в Северна България. Ранносредновековната керамика в Дръстър е работена от бели каолиноподобни и по-малко от сиви и червени глини. Съдове от жълта пречистена глина с механично излъскване засега не са познати[7]. Подобно е положението в повечето селища на Добруджа[8]. Най-близко формално и по състав на глината затворените форми от центъра при Айдемир стоят до керамиката с червена ангоба от долния културен пласт на Плиска, отнасяна към VIII - нач. на IX в.[9] Тези ранни съдове обаче са работени на крачен грънчарски кръг. По-късните им деривати, по-разнообразни по форми и обикновено от бяла каолинова глина, са моделирани на усъвършенствано ръчно колело. Разпространени са широко, макар и в малки количества, в Североизточна България и Северна Добруджа и се датират в IX-X в.[10] Техническото изпълнение на съдовете от Айдемир е по-близко до тях. Амфоровидни стомни от светла глина, изпечени до жълто, охровожълто или червено, се намират в езическите некрополи - два съда от Девня № 3 и по един от Девня № 1, Свищов, Долни Луковит, Га-

личе, Девене и Търнак[11]. Единият от съдовете от Девня № 3[12] и този от Търнак са излъскани по механичен начин в долната половина. Амфоровидни стомни или стомни с една дръжка от жълта глина, без или с механично излъскани стени, са открити и в проучените неотдавна езически некрополи при Ножарево, Хитово, Топола и пр.[13] Анализът на всички тези паметници позволява да се заключи, че макар и в единични екземпляри, тази керамика е представена в почти всички езически некрополи. От това се определя и долната ѝ хронологическа граница, която не надхвърля средата на IX в. Само разработването на вътрешната хронология на некрополите може да промени тази датировка. Затворените форми от светла глина са характерни за керамичното производство в Плиска и особено в Преслав[14], където се срещат до края на X в.

Особено забележима е приликата между съдовете от Айдемир и обособената в отделна група керамика от селищата при Буков - Плоещ. Тя е означена като керамика с излъскана и врязана украса, печена при свободен достъп на кислород[15]. Сред представените в типологично-хронологичната таблица съдове най-близки паралели на керамиката от първата група от Айдемир са гърнета и амфоровидни стомни от втората половина на IX-X в. В селищата при Буков - Плоещ липсва формата, изобразена тук на табл. 5, за която вече споменахме, че наподобява устие на антична амфора. Подобно устие е класифицирано в групата на сивочерната излъскана керамика, която според М. Комша има еднакви форми и украса с тази на излъсканата, но изпичана при свободен достъп на кислород. Авторката очевидно има право и то се доказва от една съпоставителна за групите керамика таблица[16].

Някои морфологични белези на гърнетата от втората група, част от които са намерени в пещите при Айдемир - жлебове за капак върху устията, наличие на дръжки, ни карат да стесним още повече хронологическите граници на този производствен център в края на IX-X в. При украсата на тези съдове е видимо по-скоро влияние от песъкливата керамика, отколкото на пречистената и с излъскани линии.

Произходът на представената тук керамика изисква специално изследване, което надхвърля целите на настоящата работа. Един друг въпрос, който също не може да бъде решен, но трябва поне да се постави, е в границите на какъв комплекс е работил грънчарският център при Айдемир. Дали става дума за обособено като територия селище за подградие на Дръстър, за самостоятелен производствен център или за такъв, включен в рамките на някакво светско или манастирско имение, не е ясно. Засега може да се констатира само, че продукцията му не е пласирана в укрепеното ядро на града и че е възникнал върху селище от по-ранно време. Върху терена не личат останки от сгради, но трябва да се има предвид, че периодичните разливи на р. Дунав са отложили наноси, под които е възможно да се разкрие друга ситуация. При всички случаи керамиката е дело на опитни майстори и принадлежи към по-представителните изделия на кухненската и трапезната посъда.

1. Пещите са проучени от Иван Бъчваров (ГИМ - Силистра). Другият от авторите на настоящата работа направи оглед на терена през лятото на същата година и събра керамичния материал, който представяме заедно с керамиката от пещите.

2. V. Parvan, Raportul general al directiunei muzeul national de antichitati asurpa activitatei

muzeului pe anul 1915. - Anuarul com. monum. istor. p., 1915, 197-217.

3. *Пак там, 214-215.*
4. ***J. Henning,*** *Entwicklungstedenzen der Keramikproduction an der mittleren und unteren Donau im 1. Jahrtausend n. Z. – Zf A, 11, 1977, 195-197, Abb. 7. Тук са посочени всички паралели на варианта и времето на използването им. Вх. особ. С. 199-201.*
5. *Вж. напр.* ***Ж. Вължарова,*** *Средновековното селище при с. Гарван,* ***Силистренски окръг.*** *VI-IX в. С., 1986,* ***15-17, 33-41.***
6. ***Л. Бобчева,*** *Две грънчарски пещи в ранносредновековното селище при с. Топола, Толбухински окръг. - ИНМВ, XIII (XXVIII), 1977, 172-177; Прабългарското селище при с. Топола, Толбухински окръг. - В: Плиска-Преслав. 2, 1981,198-201.*
7. ***St. Angelova,*** *Sur la caracteristique de la ceramique du haut moyen age provenant de Drastar (Silistra). – In: Dobrudza. Etudes ethno-culturelles. S., 1987, 95-101*
8. *Вж. напр.* ***M. Comsa,*** *Ceramica locala. - Dinogeetia, I, Bucuresti, 1967, 134-164. Изключение прави керамиката от група III, подгрупи b и c - fig. 104, p.169.*
9. ***Л. Дончева-Петкова,*** *Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI - края на X век). С., 1977, 129-130.*
10. ***Ст. Ангелова,*** *Местни традиции във формирането на битовата керамика в Североизточна България през VII-X век. - ГСУ, ИФ, 77, 1984, 110-111.*
11. ***Л. Дончева-Петкова,*** *Цит. съч.: Девня №3 - с. 181, кат. №266, табл. XIX-266; кат. №286; с. 184, табл. XXII-286; Девня №1 - кат. №260, с. 180, табл. XIX-260; Свищов - кат. №272, с. 181, табл. XX-272; Д. Луковит - кат. №258, с. 179; Галиче - кат. №271, с. 181; Девене - кат. №259, с. 179, табл. XIX-259, Търнак - кат. №276, с. 182, табл. XXI-276.*
12. *Пак там, с. 184, кат. №286, табл. XXII-286.*
13. *Необнародвани материали.*
14. ***Л. Дончева-Петкова,*** *Цит. съч., с. 184, кат. №290-296, 299;* ***В. Антонова, Ст. Витлянов,*** *Плиска. Западна крепостна стена - сектор север (Археологически разкопки 1973-1975). - В: Плиска-Преслав, 4, 1985, с. 73, табл. XIII, 1-4;* ***Ст. Витлянов,*** *Южната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав. - В: Плиска-Преслав, 4, 1985, с. 186, обр. 15.*
15. ***M. Comsa,*** *Die ortliche Keramik aus den Siedlungen des 8.-10. Jahrh. von Bucov-Ploesti. - Dacia (N.S.), XXIII, 1979, 247-254, Abb. 10,11.*
16. *Пак там, Abb. 9-71, S. 247.*

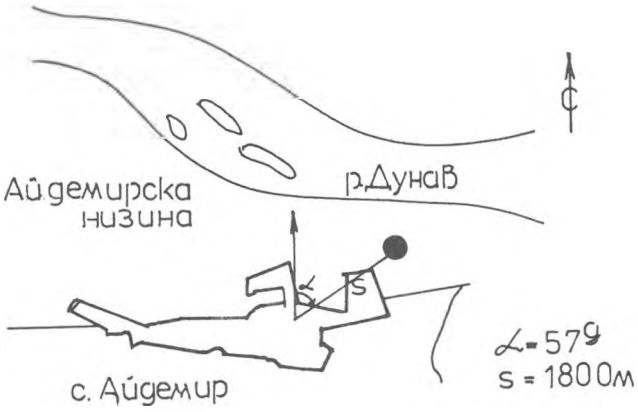

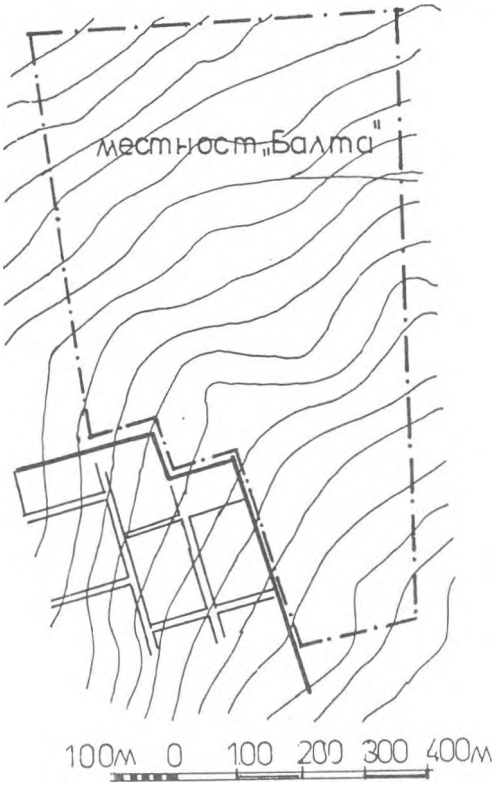

Табл. I. Ситуация на местността Балтата и грънчарския център.

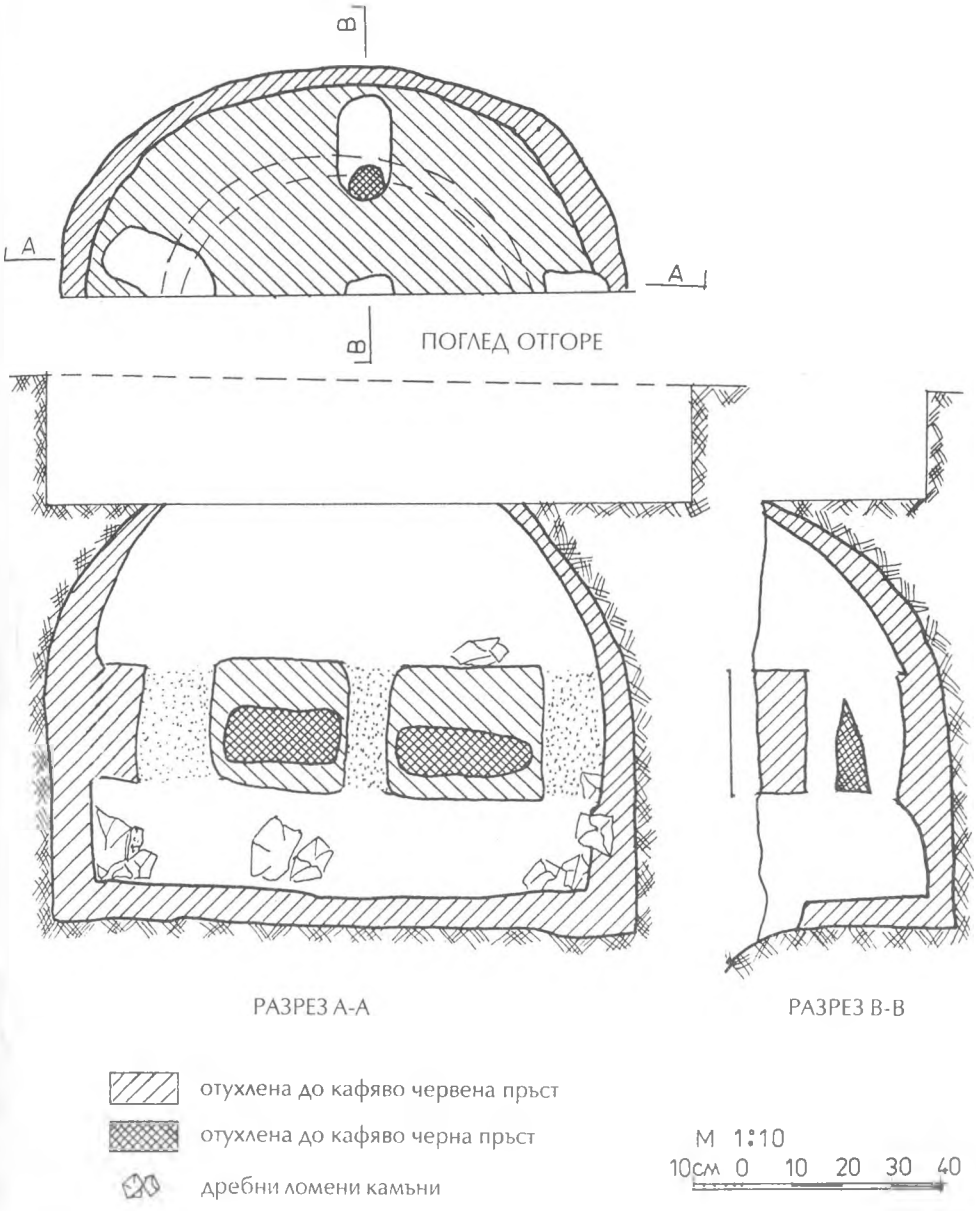

Табл. II. План и разрези на пещ № 1.

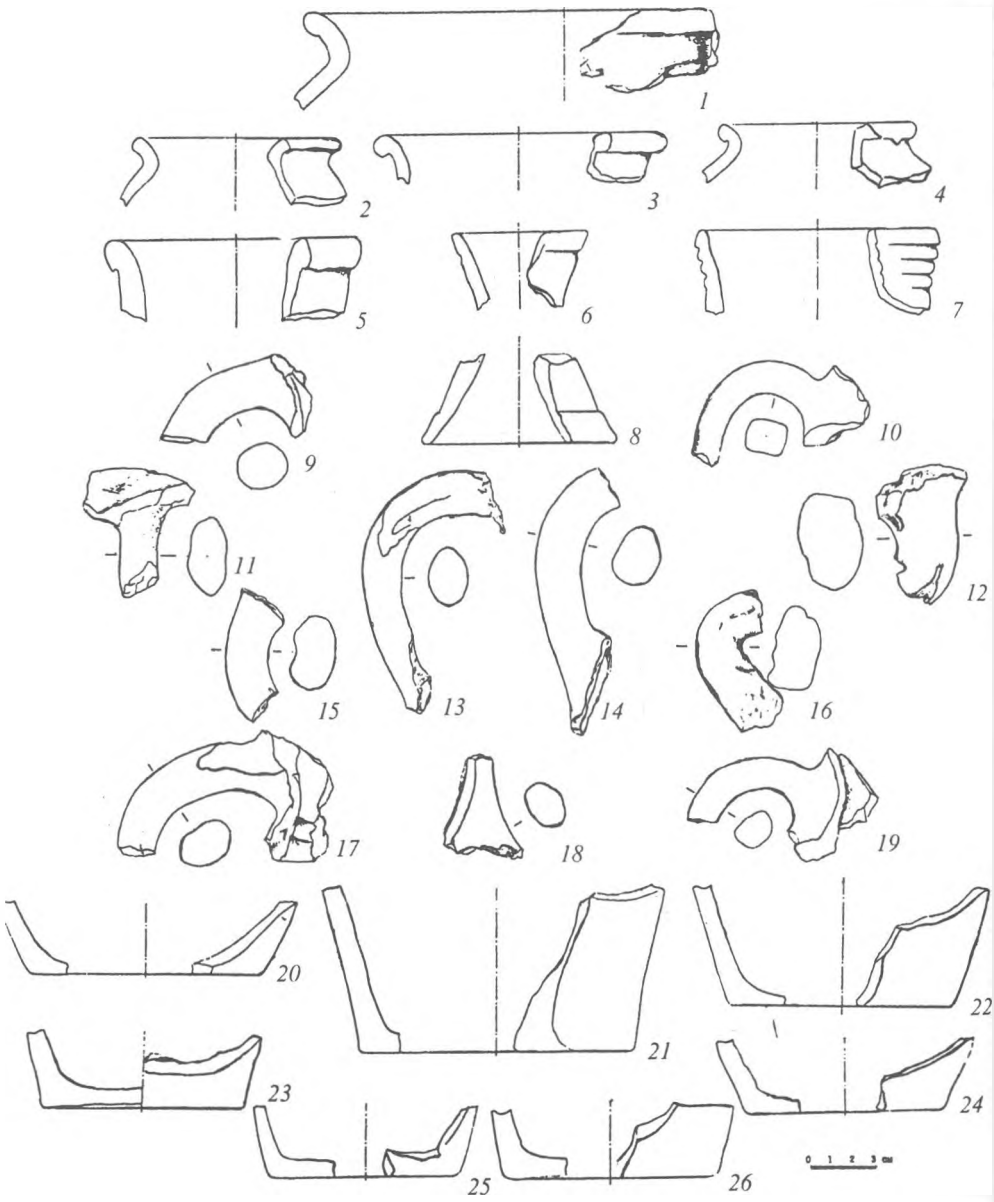

Табл. III. Керамика от първа група.

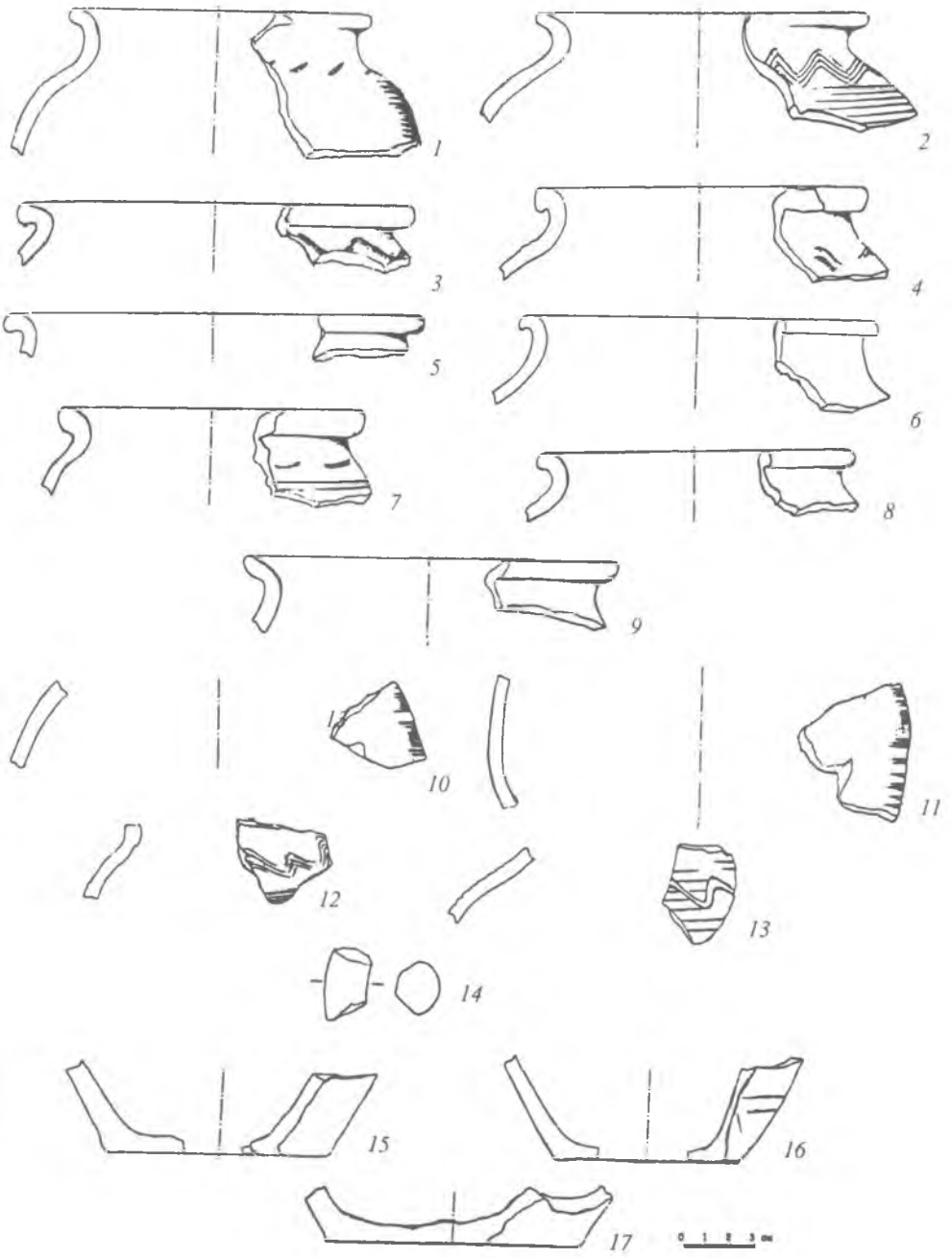

Табл. IV. Керамика от втора група.

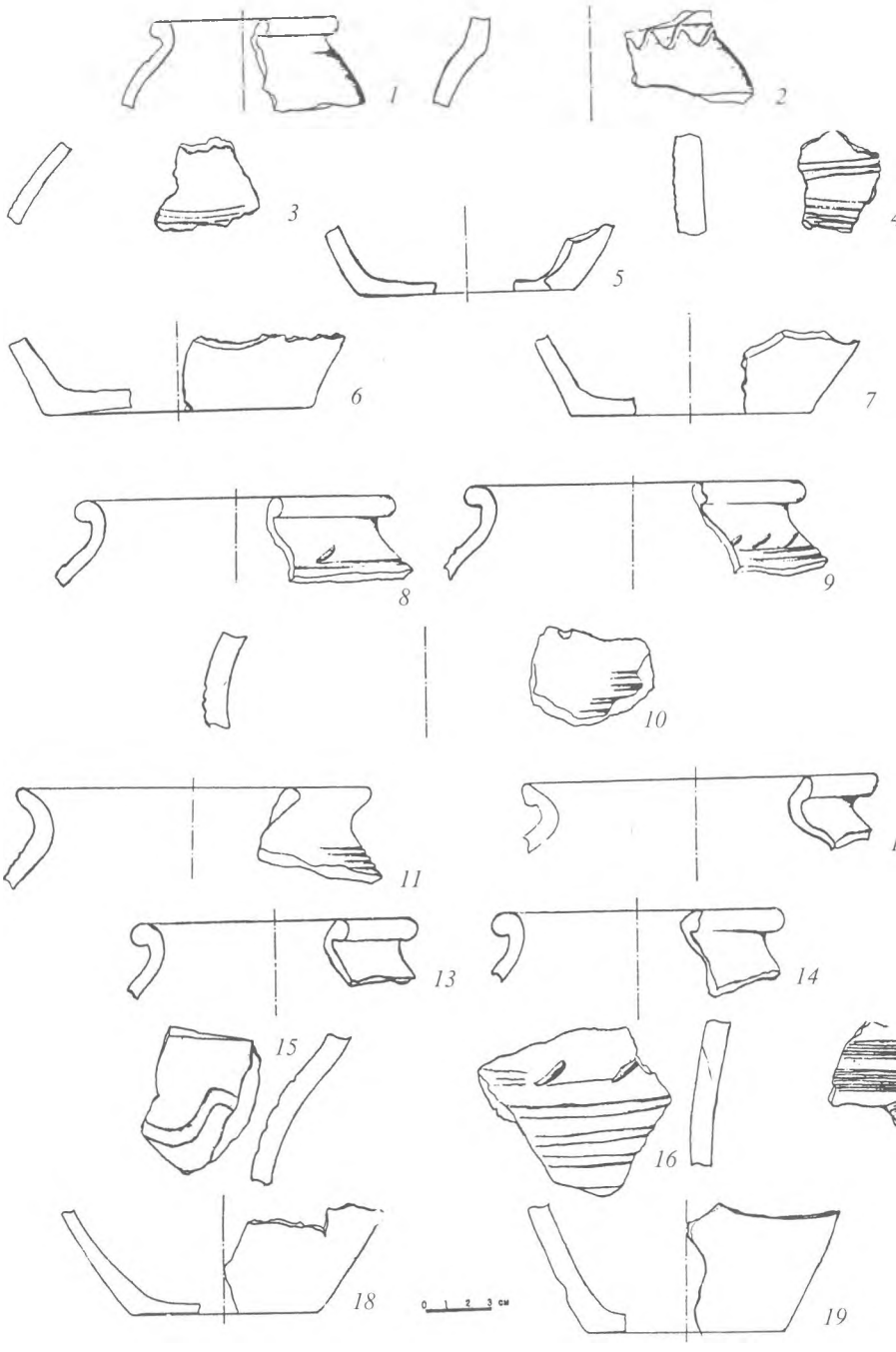

Табл. V. 1-7. Керамика от ямата; 8-19. Керамика от пещите.

ЖИЛИЩА ПОЛУЗЕМЛЯНКИ В РАННОСРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ ГОЛЯМОТО КАЛЕ КРАЙ ГРАД ЗАВЕТ, РАЗГРАДСКА ОБЛАСТ

Радослав Василев

В настоящото съобщение ще бъдат разгледани няколко жилища полуземлянки, проучени на територията на т.нар. Средно кале от голямата крепост край гр. Завет. Самата крепост става известна на специалистите след публикацията на К. Шкорпил през 1904 г. в ИРАИК, т. X, с названието Буюк кале (Голямото кале). Тогава Шкорпил дава план и кратко описание[1]. Едва след седем десетилетия крепостта отново привлича вниманието на археолозите, като е посетена от Р. Рашев, който в монографията си препечатва плана на Шкорпил и дава своите наблюдения[2]. Рашев определя времето на съществуване на крепостта в IX-XI в.

Отново след пауза от почти десетилетие за първи път е направено археологическо проучване на крепостта в два сектора - на крепостната стена и на територията на "Средното кале", което заема почти 3/4 от площта, която е укрепена. Резултатът от тези разкопки бе и документирането на жилищата полуземлянки. Те са част от селището, което е защитено с крепостните стени. Проучената площ е ограничена, само 150 м^2, поради което не могат да се правят по-обстойни изводи[3]. Селището се намира в източната част на голям хълм, оградена с крепостна стена, която местните хора наричат Предното кале (обр. 1). Този терен има наклон от юг на север и от запад на изток, като така оформеният източен склон над скалния венец е със сравнително по-голям наклон. Поради това, в началото на 50-те години е терасиран, без да бъде залесен или обработван след това. Тогава са нанесени големи поражения и на културния пласт, и на много вкопани съоръжения - жилища полуземлянки и други съоръжения. Мястото за проучване бе избрано в североизточния ъгъл на укреплението и се намира на 30 м южно от крепостната стена. Културният пласт е 0,40-0,60 м, като на изток, следвайки наклона, изтънява. В него са вкопани проучваните жилища (обр. 2).

ЖИЛИЩЕ № 1: (обр. 3) То е вкопано на 1-1,05 м от съвременното ниво при западната си стена и на 0,60 м при източната. Разликата в дълбочините се дължи на факта, че теренът има наклон от запад към изток-североизток. В льоса полуземлянката е вкопана на 0,60 м при западната стена и на 0,40 м в източната си част. В план е правоъгълна, ориентирана с по-дългите си стени И-З. Северната и южната стена са с дължина 4 м, а западната и източната са по 3 м. Подът на жилището е равен със съвсем малък наклон на изток, измазан е със светла глина (хума), която на няколко места е опечена до червено. С хума са измазани и стените на жилището. Тази мазилка е запазена на височина 0,40 м при западната стена и 0,20 м при южната. Непосредствено до източната стена на жилището на 0,80 м северно от южната и на 1,30 м от северната стена са намерени два плоски камъка, като единият отчасти зас-

тъпва другия. Долният е с размери 0,60х0,35 м и височина 0,12 м, а горният 0,45х0,30х0,15 м. Те се намират на 0,20 м от източната стена на жилището, която тук е разрушена. Като се има предвид мястото, на което се намират, в източната поплитко вкопана част на жилището, може да се предположи, че от тази страна се е намирал входът и камъните служели за стъпала. До южния камък бе разчистена дупка с диаметър 0,14 м и дълбочина 0,25 м, която е гнездо на гредa от конструкцията на жилището. Такова гнездо има и на срещуположната стена на полуземлянката. Разчистено е почти в средата на стената и е с диаметър 0,26 м и дълбочина 0,32 м. Неговото дъно е застлано с камъчета, за да не хлътва дървеният стълб. Тези стълбове вероятно са носели централната греда на двускатен покрив.

Полуземлянката се е отоплявала от пещ, вкопана в западната стена. Отворът се намира на изток и е фланкиран с два камъка, като този от северната страна не е на мястото. Подът на пещта се намира на 0,10 м по-високо от този на жилището. В план тя е неправилна елипса с диаметри И-З - 0,90 м, и С-Ю - 1 м. Сводът е сравнително по-нисък, добре запазен. Най-високата му точка е 0,30 м от нивото на пода. Такава е и височината на отвора на пещта. Стените са измазани с твърда замазка, обгоряла до червено. Земята под нея е опечена до червено на 6-7 см. Подът на пещта е равен, замазан с глина с дебелина 5 см, също изпечен и с червен цвят. Върху него имаше пласт от въглени и пепел с дебелина 1 см. Пред отвора на пещта на ширината на нейния диаметър има замазка, която е с наклон спрямо пода на жилището. Тя достига на 0,70 м пред нея, където е разположена яма с обгорени стени с размери 0,40х0,50 м. Тя е служела за събиране на изваденитe от пещта въглени и пепел.

В насипа на жилището бе намерена средновековна фрагментирана керамика от IX-X в. от двата типа - сива и с врязана украса, и много животински кости. Трябва да се отбележат и няколкото фрагмента от керамика, правена на ръка от пласта 0,20-0,40 м. Открити са още няколко железни крици, глинен прешлен и части от 3 други, бронзова тока.

ЖИЛИЩЕ №2: Разположено е на 1,30 м северно от № 1 и на 1,30 м на изток от него. То също е полуземлянка, вкопана на 0,90 м от съвременната повърхност и на 0,50 м в льоса. В план е леко трапецовидно, като по-широката страна е западната. Жилището е ориентирано с дългите си стени И-З. Те са с дължина 3,70 м, западната е 2,30 м, а източната - 2,10 м. Подът на жилището има лек наклон на изток, измазан е с хума, както и стените. Замазката по стените е запазена на височина 0,40 м при западната и по 0,20 м на северната и южната. До северната стена има петно от горяла подова замазка. Отоплително съоръжение не бе разкрито.

Жилището е със стълбова конструкция. Гнездото от стълба, който подпирал надлъжната подпокривна греда, е разчистено по средата на западната стена, като то застъпва 7-8 см от самата стена. Има диаметър 0,25 м и дълбочина - 0,30 м, а надолу към дъното леко се стеснява. Югоизточният ъгъл на жилището е нарушен от яма с диаметър 1,20 м. В нея бяха разчистени останки от вкопана пещ, кръгла в план, с диаметър 1 м. Тя не може да бъде свързана с жилище №2, тъй като отворът ѝ е от североизток, извън полуземлянката. По всяка вероятност тя е от по-късно жилище, което се намира на изток от жилище № 2.

В насипа на жилището бе намерено значително количество фрагментирана средновековна керамика от IX-X в. Във втория пласт, 0,20-0,40 м, също са намерени

няколко фрагмента от гърнета, правени на ръка.

ЖИЛИЩЕ №3: Разположено е на 1,80 м северно от жилище №2 и на 2 м по̀ на изток от него. То е вкопано на по-голяма дълбочина - 1,20 м, от съвременната повърхност и на 0,70 м в льоса. В план е правоъгълно със стени, ориентирани по посоките на света. По оста си е ориентирано С-Ю, като дългите стени (източната и западната) са по 4,30 м, а късите (южната и северната) са по 2,30 м.

Отоплителното съоръжение е открито в югоизточния ъгъл, където е разчистена подова замазка на огнище на каменна пещ с размери 0,60 м (С-Ю) и 0,40 м (И-З), като южната му част е с 0,15 м по-висока от северната. Стените не са запазени, но отворът вероятно е бил от север. Пред него бе разчистена яма 1х1 м, запълнена с пласт пепел и въглени с дебелина 8 см.

Подът е неравен, измазан, както и запазените частично западна, източна и южна стена, с хума.

В насипа на жилището бе намерено голямо количество фрагментирана керамика от IX-X в., животински кости, няколко бруса, железен връх на стрела, шило от кост, глинен прешлен за вретено. Върху пода до източната стена бе открита ранновизантийска медна монета.

ЖИЛИЩЕ №4: Намира се на 2 м северно от №3. Вкопано е на 1 м от съвременната повърхност и на 0,50 м в льоса. Ориентирано е със стените си по посоките на света. Дългите стени са източната и западната. Северната и западната са разрушени. В план е правоъгълно. Подът е неравен, има следи от замазка с хума, както и двете запазени стени.

Полуземлянките от Голямото кале не се различават по план и конструкция на отоплителното съоръжение от проучените в ранносредновековни селища от Североизточна България, като в най-близкото по разположение селище в границите на Разградска област, намиращо се до с. Хума, установяваме пълна аналогия на тези жилища[4].

Разкопаният сектор е малък по площ, поради което не може да се говори за планировка на селището, но е очевидно, че проучените 4 жилища са разположени в редица, както може би и в непроучената част от селището, разположено на склон с голяма денивелация. Сравнително малкият брой на намерените предмети главно от желязо не дава възможност да се правят засега изводи за бита и поминъка на обитателите. Все пак не може да не се отбележи, че те са свързани предимно с военния бит - върхове на стрели, ножчета, токи.

Наличието, в непосредствена близост до хълма, на плодородна земя, северно и северозападно от него, не изключват вероятността земеделието да е важен дял от поминъка на населението, живяло в крепостта. Обширните вековни гори на юг, югозапад и отчасти на изток от хълма (съвременния резерват Воден), са давали възможност за лов и дървообработване.

Голямата площ на крепостта и стратегическото централно място са фактори, които дават основание да се изкаже предположение за важното административно и стопанско значение на крепостта и селището в нея през IX-X в. - времето на разцвета на Първото българско царство.

1. **К. Шкорпил,** *Абоба-Плиска. Материалы для болгарских древностей. - ИРАИК, X, К, 1905, с. 486; Альбом, табл. CX,a.*
2. **Р. Рашев,** *Старобългарски землени укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.). Варна, 1982, с. 137.*
3. *След извършването на тези проучвания през 1982 г. не се осъществиха през следващите сезони предвижданите редовни разкопки на широк фронт.*
4. **Р. Рашев, Ст. Станилов.** *Старобългарското укрепено селище при с. Хума, Разградски окръг. Разкопки и проучвания, кн. XVII, С., 1987, втора глава: Битови съоръжения, 23-58.*

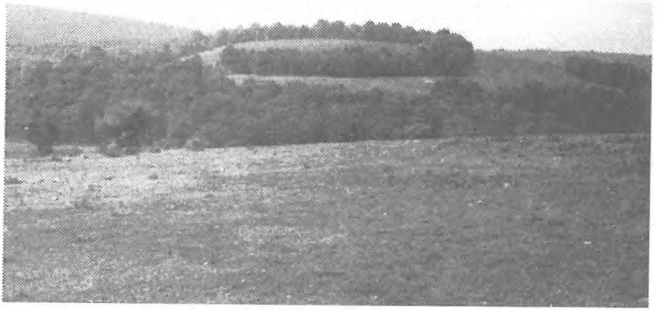

1

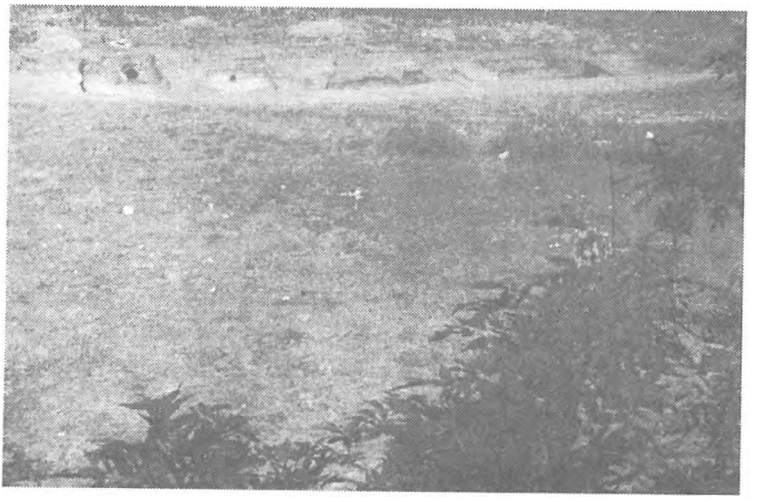

2

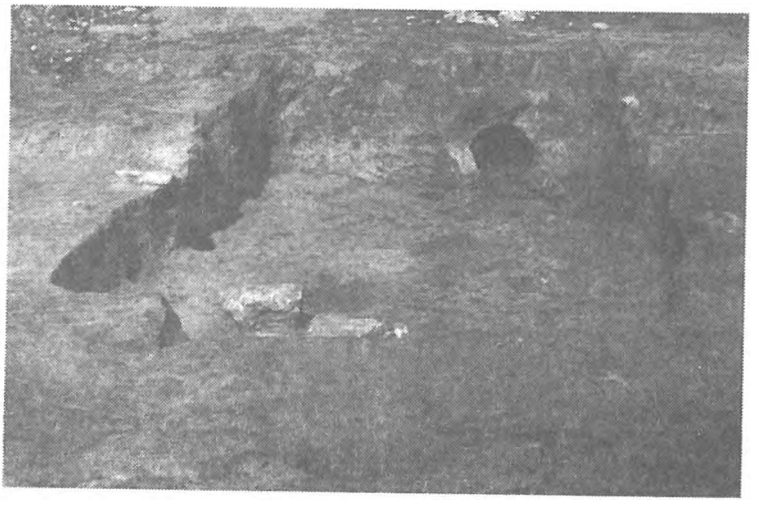

3

ВКОПАНИ ЖИЛИЩА ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Ирина Щерева

Провежданите в продължение на повече от столетие археологически разкопки във Велики Преслав допринесоха много за изясняването на дългата и превратна историческа съдба на втората ни столица. Наблюденията върху културните напластявания установиха в общи линии относителната и абсолютна хронология на старината, а освободените от масивни насипи архитектурни останки и откритите многобройни и разнообразни находки предложиха добри възможности за реконструиране на отделни страни от бита на града през различните исторически периоди. По ред причини обаче на някои категории паметници изследователите на Велики Преслав отделят по-малко внимание. Към тях спадат полуземлянките - традиционното масово жилище на българите през средновековието.

В последните две десетилетия при провеждане на разкопки върху терените в самия център на града, където през столичния му период са се извисявали, заобиколени от обширни площади и дворни пространства, владетелските палати, са открити няколко вкопани жилища. Надяваме се с обнародването им да обогатим представата за историята и битовата култура на средновековния Велики Преслав.

Откритите в дворцовия преславски център полуземлянки са четири на брой и са номерирани по реда на разчистването им.

Жилище № 1 е разположено в т.нар. Вътрешен двор, оформен в пространството между владетелското жилище (Западен дворец), Тронната палата (Източен дворец) и съединяващата ги триделна галерия от север. То се намира в североизточния край на двора. Жилищният изкоп има правоъгълна форма и е с почти правилна ориентация по посоките на света. Размерите на полуземлянката са 3,20 х 2,80 м (8,96 м^2). Жилището е врязано в здравия грунт на дълбочина 0,25-0,35 м. На 1 м северно от източния ъгъл по протежение на източната стена се разчисти дупка с диаметър 0,35 м, вероятно гнездо от дървен стълб за покривната конструкция.

Отоплителното съоръжение се намира в югозападния ъгъл. То има правоъгълна форма и размери 0,40 х 0,50 м. Пещта не е запазена изцяло и затова реалните ѝ размери някога са били по-големи. Тя има отухлен под и е била изградена от плочести камъни, които сега са запазени на западната и източната страна. Няма данни пещта да е била засводена. Покрита е била вероятно с една или няколко каменни плочи. Аналогични пещи с плоско покритие са открити в най-късните жилища в средновековното селище при с. Одърци, Добричка област, датирани в първите десетилетия на XI в.[1]

На 0,95 м северно от останките на пещта се разчисти предпещна яма (пепелник) с неправилна овална форма (0,95 х 0,65 м), вкопана на 0,40 м под пода на жилището. Ямата бе запълнена с рохкава пръст, а на дъното ѝ се разкри слой въглени и пепел.

На терена не се намериха данни, които да подскажат местоположението на вхо-

да на жилището. Ако се съобразим с констатацията, че при вкопаните жилища входният отвор обикновено е в противоположния край спрямо отоплителното съоръжение[2], трябва да допуснем, че входът се е намирал в североизточния ъгъл или в близост до него на източната или северна страна.

В жилище № 1 не се откриха материали със сигурна дата, което затруднява хронологията му. При всички случаи то е възникнало след превземането на Преслав от византийците в 971 г., когато луксозно оборудваният двор между владетелските палати е бил разгромен, а съоръженията в него разрушени. Твърде вероятно жилището да е и от по-късно време. Указание за това са откритите в пепелника над слоя от въглени няколко фрагмента от глинени съдове, които по морфологични и технологични белези могат до се отнесат най- рано към XII в.

Жилище № 2 се намира на територията на изцяло проучения Югозападен двор на централния дворцов квартал[3]. В него през столичния период са се намирали две монументални представителни постройки, свързани функционално с главните дворци. Едната (сграда I) с верижен план е опряна на северната стена на двора, другата (сграда II) се намира югоизточно от нея. Дворът е оформен в първата половина на X в., но теренът му е обитаван в продължение на няколко века до самото падане на Преслав под турска власт[4].

Вкопаното жилище е разположено в югозападната част на двора. То е правоъгълно (обр. 1) и има размери 2,80 х 4,30 м (12,04 м^2). По надлъжната си ос е ориентирано в посока изток-запад. Жилищната яма е вкопана на дълбочина 1,70 м от съвременната повърхност и е врязана в здравия терен на 0,70-0,80 м. Интересни са наблюденията върху запълващия я насип. След разрушаването на землянката се е образувал голям изкоп и по-късните обитатели на това място са го използвали или за огромна яма за отпадъци, или наново за жилище, от което обаче не се откриха никакви следи от конструкцията му и вътрешното устройство. На дълбочина 1,20 м от повърхността се откри силно фрагментирана керамика от края на XI-XII в. и медни византийски монети от същото време[5]. Под дълбочина 1,20 м следва насип, в който има късове от масивни овъглени греди, наред с камъни, въглени, керамични отломъци и други битови предмети от времето непосредствено преди гибелта на жилището от силен пожар.

На дълбочина 1,70 м от сегашната повърхност се разчисти замазан на два пъти отухлен под. В слоя, образуван върху него с дебелина около 0,30 м се откриха няколко анонимни византийски монети от 1050-1060 г., които със сигурност определят датата на пожара.

За стълбовата конструкция на жилището говорят не само многото останки от овъглено дърво, а и полепналите по стените на изкопа въглени. Вероятно надземната част на стените на полуземлянката е била направена от греди. Следи от плет или каменна зидария не се откриха. Камъните, нападали на пода в центъра на полуземлянката, не са в голямо количество, имат силни следи от обгаряне и вероятно са служили за затискане на нетрайния материал на покрива (слама, клони).

Входът на жилището може би се е намирал на западната страна в близост до северозападния ъгъл. Тук се откриха най-много късове от овъглени масивни дървета, вероятно останки от дървена стълба.

Отоплителното съоръжение е напълно разрушено. То е било на около 1,60 м от западната страна на изкопа и на 0,30-0,40 м от южната. Тук сред силно отухлена мазилка, въглени и пепел се откри само една част от забита в пода мраморна антична плоча.

Във вътрешността на жилището има следи от интериора му. По средата на източната страна и на разстояние 0,25-0,30 м от нея в пода е издълбана дупка с диаметър 0,20 м. Стените ѝ са укрепени с камъни. Без съмнение това е гнездо за вертикален стълб за покривната конструкция. На еднакво разстояние от гнездото от север и юг и на 0,30 м от източната стена на жилищния изкоп дълбоко в земята са забити два плочести камъка с дължина 0,19 м и дебелина 0,04 м. Разстоянието между тях е 0,80 м. Успоредно на тях и на 1 м западно са забити в пода други два камъка със същите размери. Затрудняваме се да отговорим на въпроса какво е било съоръжението, на което тези камъни са били основа. В средата пред южната стена също има забит в земята плочест камък. На 0,35 м пред западната стена по средата в пода е вкопана част от тухла. Тези основи пред южната и западната стени вероятно са били свързани с дървената конструкция на покрива или с оформлението на стените във вътрешността на жилището.

От север непосредствено до жилището и в близост до северозападния му ъгъл се разчисти сметна яма. В запълнението ѝ се откри натрошена керамика, части от рисувани стъклени гривни и други битови предмети. Сред керамичните фрагменти по-голям интерес представлява парче от съд, покрит със зелена глазура и релефно изображение на човешка фигура с високо вдигнати, разперени ръце (обр. 2_3). Глазирани съдове с антропоморфни и зооморфни релефни фигури са открити на други места в Североизточна България и се датират в края на X - първите десетилетия на XI в.[5] Към същото време се отнасят двете паници (обр. $2_{4\,9}$) от тип III по класификацията на Л. Дончева-Петкова[6].

Като изключим монетите, открити на пода в полуземлянката, въпреки че е загинала от пожар, не са намерени никакви други битови материали. По всичко изглежда, че обитателите ѝ са успели да изнесат покъщнината си преди катастрофата, която вероятно е станала, според датата на монетите, при опустошителното за Преслав нашествие на печенезите в 60-те години на XI в.

Жилище № 3 (обр. 3) се намира в западната периферия на Южния дворцов площад, на 3 м северно от североизточния ъгъл на сграда II в Югозападния двор и източно от подпорната стена на терасата, върху която е разположен дворът. Интересна е стратиграфската картина на мястото, където е изкопана полуземлянката. Най-ранна е чакълестата подложка на стена с посока север-юг от някакъв предстоличен градеж. При оформянето на дворцовия център на столицата чакълестата подложка остава затисната от настилката на Южния площад. При направата на вкопаното жилище не само се демонтират плочите от настилката, но и частично се изрязва чакълестата основа на ранната стена. В по-късно време след изоставянето на жилището в запълващия изкопа му насип се вкопават гробове. Един такъв, ограден от каменни блокчета и плочи, се разчисти в северозападния ъгъл на полуземлянката.

Жилището е вкопано до 0,75 м под нивото на площадния плочник, като е врязано в жълтата льосова пръст на дълбочина 0,40 м. То има правоъгълна форма. Ориентирано е правилно по посоките на света.

Очертанията му, особено от юг са нарушени от по-късни интервенции, но северната (2,70 м) и източна (4 м) стени се проследяват добре, което дава възможност да се изчисли квадратурата на жилището - 10,80 м^2. Подът му е трамбован и в него не се откриха никакви следи от подпорната конструкция за покрива.

Пещта на полуземлянката се намира в югоизточния ѝ ъгъл. Тя е вкопана на дълбочина 0,20 м под нивото на пода и има подковообразна форма. Пещта е дълга

1,30 м и най-широка 0,95 м. Източната и западна стена на пещната яма, както и на пепелника на север от нея, са обложени от забити в материковата пръст каменни плочи. Извитата южна стена е изградена от дребни камъни и глина. На север от пещта е оформен пепелника, който е с размери 0,70 х 0,95 м. Задълбан е в грунта на дълбочина 0,15 м под пода на пещта. В него и в пещта под насип от жълта глина и камъни от рухналата част на отоплителното съоръжение се откри слой въглени, пепел и единични фрагменти от керамични съдове от края на X - първата половина на XI в. Вътре в пещта до източната ѝ стена се намери мраморен корнизов дял с украса от палмети, произхождащ от близките представителни сгради, може би от постройка II в Югозападния двор, което сочи, че тя вече е разрушена във времето, когато вкопаното жилище е обитавано. На същото място се откриха още счупен на две хромелен камък и една тегула с врязан върху нея ипсилон с две хасти. В жилището няма следи от пожар, но по всичко изглежда, че е изоставено от обитателите си по същото време и по същите причини, както и полуземлянката № 2 в Югозападния двор. На югоизток и в непосредствена близост до жилище № 3 е разположена полуземлянка № 4. Тя е с правоъгълна форма и размери 3,10 х 2,65 м (8,22 м^2), като е ориентирана правилно според посоките на света (обр. 4). Полуземлянката е вдълбана в терена на дълбочина 1,20 м от нивото на площадната повърхност. При направата ѝ запазените дотогава плочи от настилката на Южния площад, които не влизат в нейните очертания, не се демонтират. Нещо повече при североизточния край една от тях е била специално изчукана за да се оформи ъгълът на жилището.

Страните на жилищната яма са равни и отвесни. По периферията на всяка от стените има дупки от изтляли дървени стълбове за покривната конструкция. Вероятно за покритието на жилището са използвани керемиди от по-стари градежи. Фрагменти от такива се намериха в изобилие в насипа, запълващ вътрешността му.

Входът на жилището е оформен в югозападния му ъгъл. Той е широк 1 м. Към него отвътре навън са водили стъпала, изрязани в грунта и застлани с плочести камъни и парчета от тухли, положени върху подложка от дребен чакъл. Така оформеното стълбище е дълго 1,60 м. Над него също е имало покритие, ако съдим по уширените дупки за колове покрай западната и източна стена на входното пространство. На западната му стена и в южния край на западната стена на жилищния изкоп са били изправени на тясната си страна големи каменни плочи, взети от площадната настилка. Едната се намери на място, а другата паднала върху стъпалата на стълбището.

Пещта на полуземлянката се намира в североизточния ѝ ъгъл. Тя е направена в специално изкопана яма в пода на жилището. Ямата е с овална форма, издължена е в посока изток-запад и има размери 1,70 х 1,10 м. Вкопана е под нивото на пода на дълбочина 0,20 м. Стените на пещта са изградени от ломени камъни, а покритието ѝ - от плочи с неправилна форма, намерени паднали във вътрешността ѝ. Отворът на отоплителното съоръжение е от запад. Западно от ямата за пещта в пода на жилището са отпечатани гнезда от две греди, които са били поставени хоризонтално и успоредно една на друга. Не е ясно от какъв тип съоръжение са те, но вероятно то е било свързано по някакъв начин с пещта.

При западната и източна стена на това вкопано жилище почти по средата са намерени два варовикови блока, разположени в една ос. Те не стъпват направо върху пода на землянката, а върху тънък слой насип, наситен с въглени. Това показва,

че са били поставени не при направата на жилището, а при някакво негово преустройство и може би са били свързани с конструкция във височина. Насипът на землянката съдържаше много въглени, камъни, парчета от керемиди, глинени прешлени за вретено, една костена двуделна тока и много фрагменти от керамични съдове (обр. 5). Сред находките по-голямо внимание заслужават две. Едната е част от неголяма кана с една дръжка и цилиндрично в горната си част тяло, украсено с отвесни широки канелюри (обр. 6). Съдът е бил източен на ръчен грънчарски кръг от сравнително чиста жълтеникава глина. По форма и характер на украсата напомня една глазирана кана, намерена при проучване на манастира при Голямата базилика в Плиска[7]. Другата находка е фрагмент, счупен на две, от съд с излъскана черна лицева повърхност, изработен от добре пресята глина. С тънък щрих върху раменете му е гравиран повлек - орнаментален мотив, прилаган в косторезбата, каменната пластика, рисуваната преславска керамика и художествения метал. Съдът (обр. 7) е бил с много дебели стени и съвсем малък отвор. Вероятно намерения фрагмент е бил част от "сфероконус". Такива съдчета, предназначени да съхраняват благовония, лекарства или живак, са открити в дворцовия център на Плиска в пластове от края на X - първата половина на XI в.[8] Към същото време по своите формални и технологични характеристики се отнася и останалият керамичен материал в полуземлянката, което показва, че тя е синхронна на жилищата № 2 и 3.

По своето устройство, размери и характера на отоплителното съоръжение представените тук жилища не показват някакви особени различия от разкритите землянки и полуземлянки в останалите райони на Североизточна България. Тяхното значение е преди всичко в това, че са сравнително точно датирани. Възникнали в десетилетията след трагичната 971 г. и просъществували до идването на печенезите, те красноречиво илюстрират дълбоките промени, настъпили в живота на Велики Преслав след като той престава да бъде столица. От представителни централните терени на Двореца бързо се превръщат в място на обитаване на обикновено население със скромни възможности и бит.

1. ***Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев,*** *Одърци. Селище от Първото българско царство, т. 1. С. 1999, 49.*
2. ***Р. Василев,*** *Функции и развитие на масовото жилище - полуземлянка в средновековна Плиска. - В: Плиска-Преслав, 8, Шумен, 2000, с. 103.*
3. ***М. Ваклинова, Ир. Щерева,*** *Югозападния двор на Преславския дворец. - В: Плиска-Преслав, 7, Шумен, 1995, 81-91.*
4. *Напоследък е лансирана идеята, че Югозападният двор през столичния период е бил "царски манеж". Вж.* ***С. Бонев,*** *Царският манеж във Велики Преслав. - В: Плиска-Преслав, 8, Шумен, 2000, 181-186. На друго място ще аргументираме несъгласието си с това становище.*
5. ***Кр. Миятев,*** *Кръглата църква в Преслав, С. 1932, с.75, обр. 278*$_1$; ***Л. Дончева-Петкова,*** *Сгради при южния сектор на Западната крепостна стена на Плиска. - В: Плиска-Преслав, 5, Шумен, 1992, с. 137, обр. 29;* ***Р. Рашев,*** *Антропо-зооморфные изображения на сосудах раннесредневекового времени Болгарии. - В: Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X-XVIII вв. по материалам поливной керамики. Тезисы докладов научной конференции. Симферополь, 1999, с. 173, рис. 1/9.*
6. ***Л. Дончева-Петкова,*** *Българска битова керамика през ранното средновековие втората половина на VI - края на X в. С. 1977, с.95, обр. 27*$_{347,351}$.
7. ***Кр. Миятев,*** *Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. - ИАИ XIV. С. 1940-1943, с.77, обр.143.*
8. ***Т. Михайлова,*** *Сфероконуси от Плиска. - Археология, 1987, № 1,15-23.*

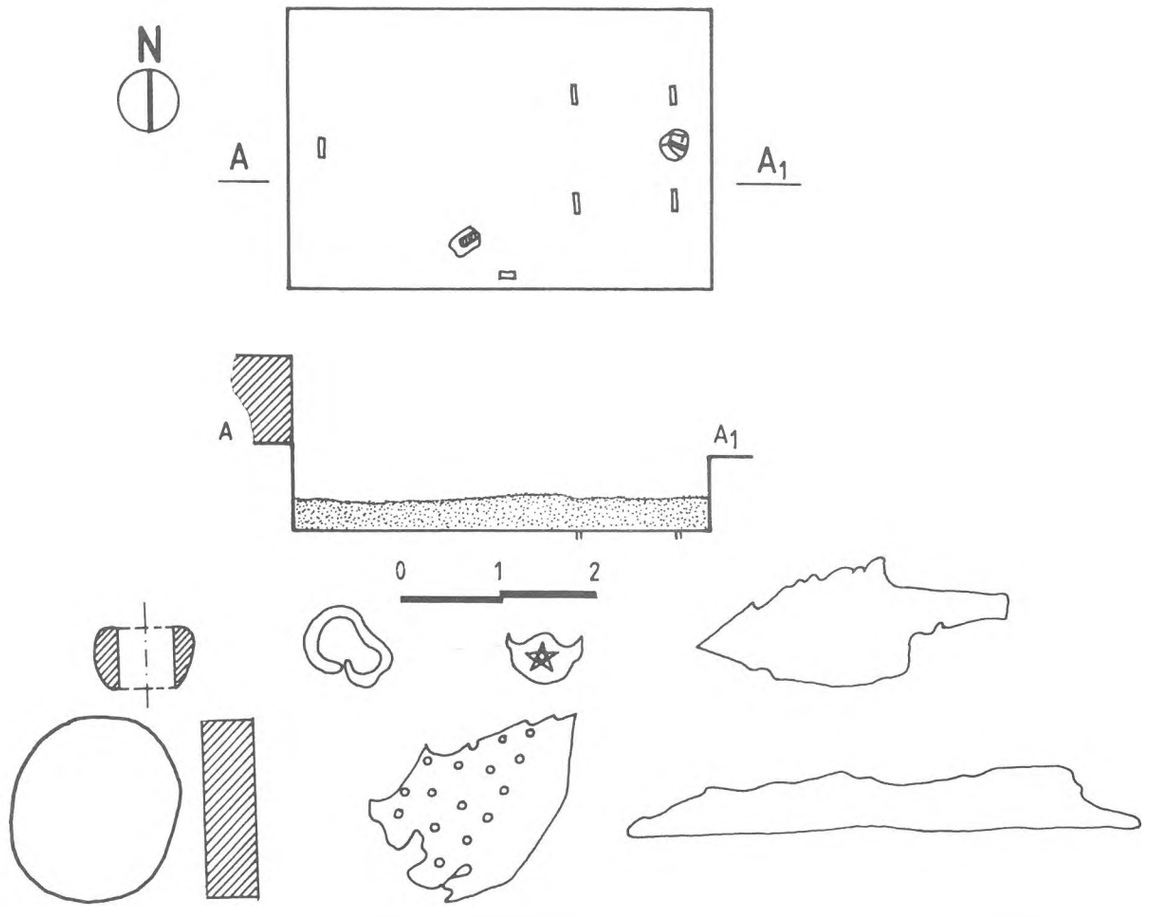

Обр. 1. План на жилище № 2 и находки от насипа му

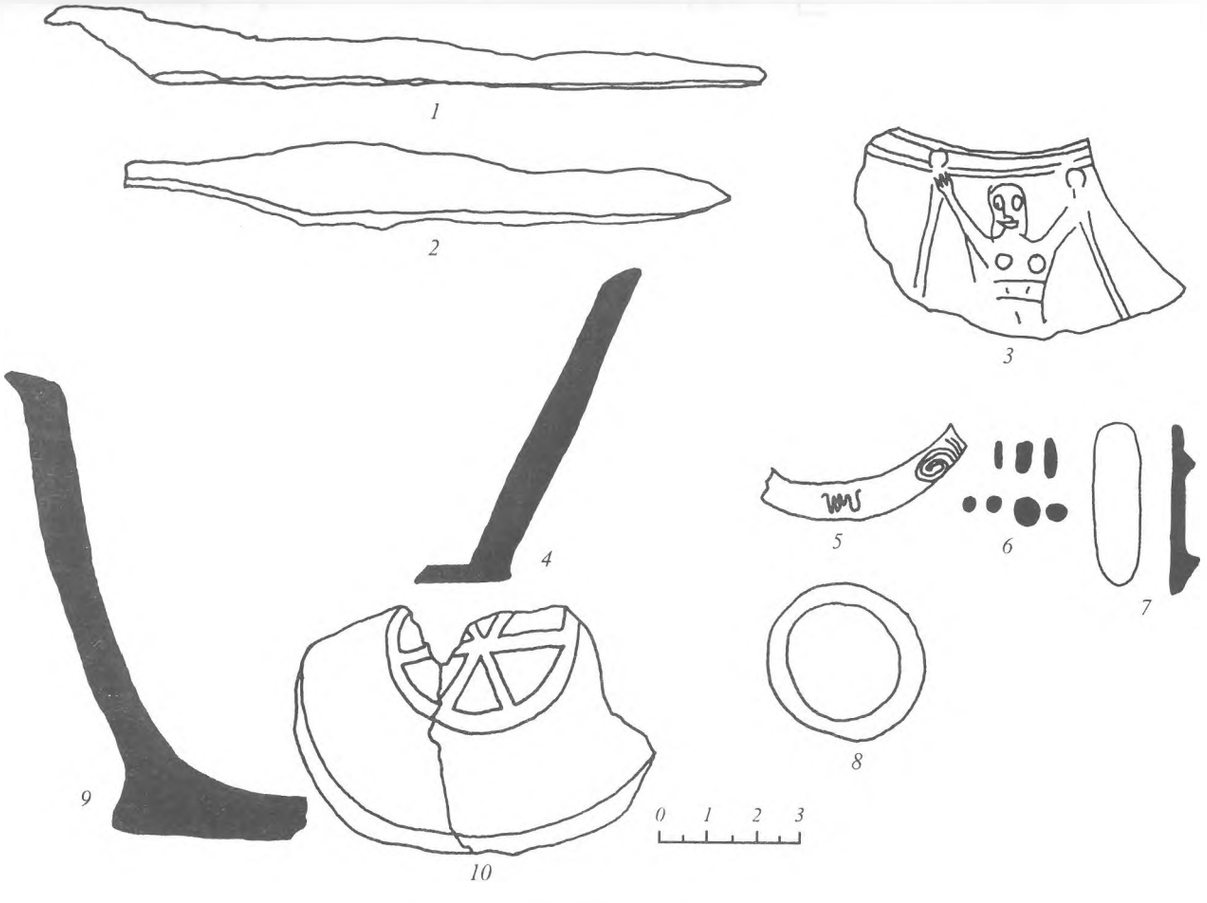

Обр. 2. Находка от яма до жилище № 2

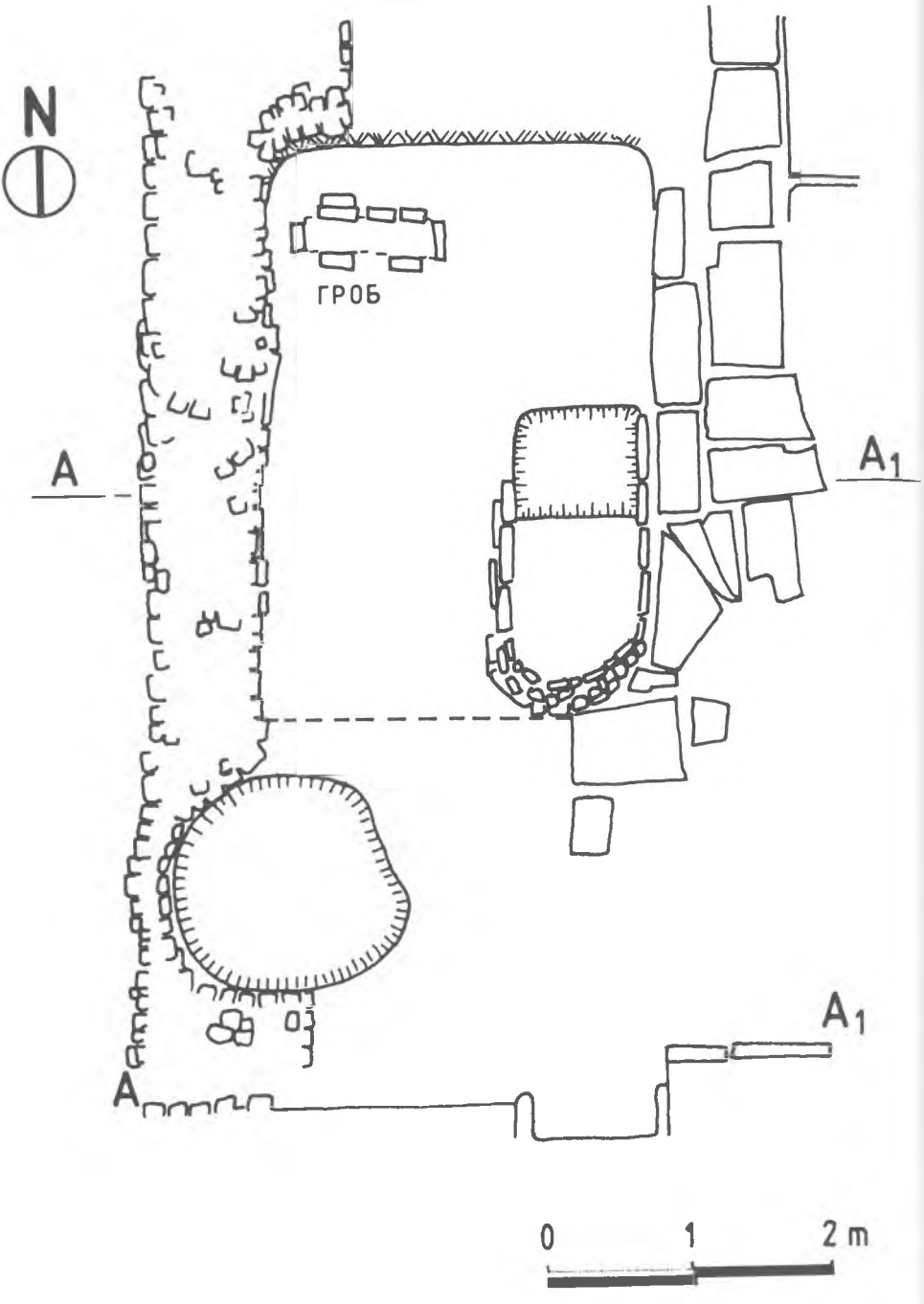

Обр. 3. План на жилище № 3

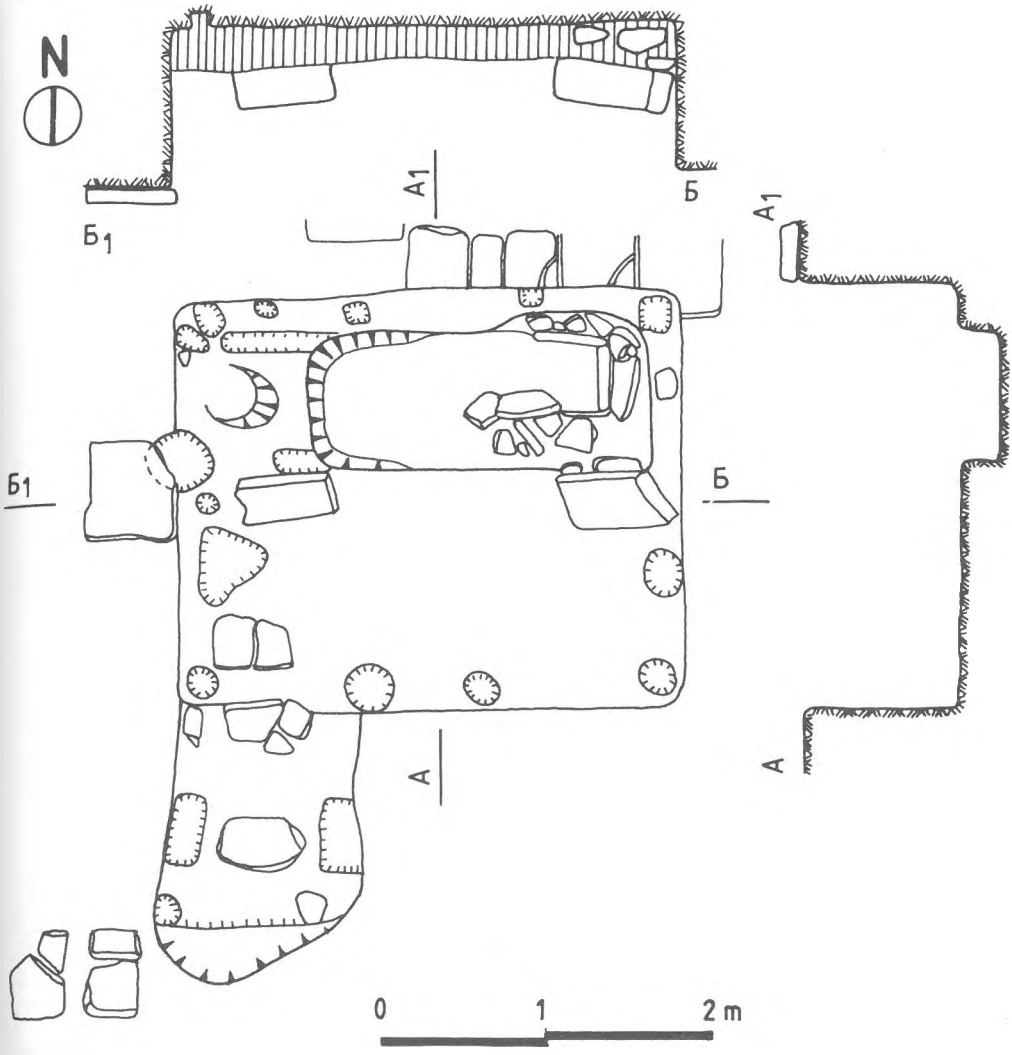

Обр. 4. План на жилище № 4

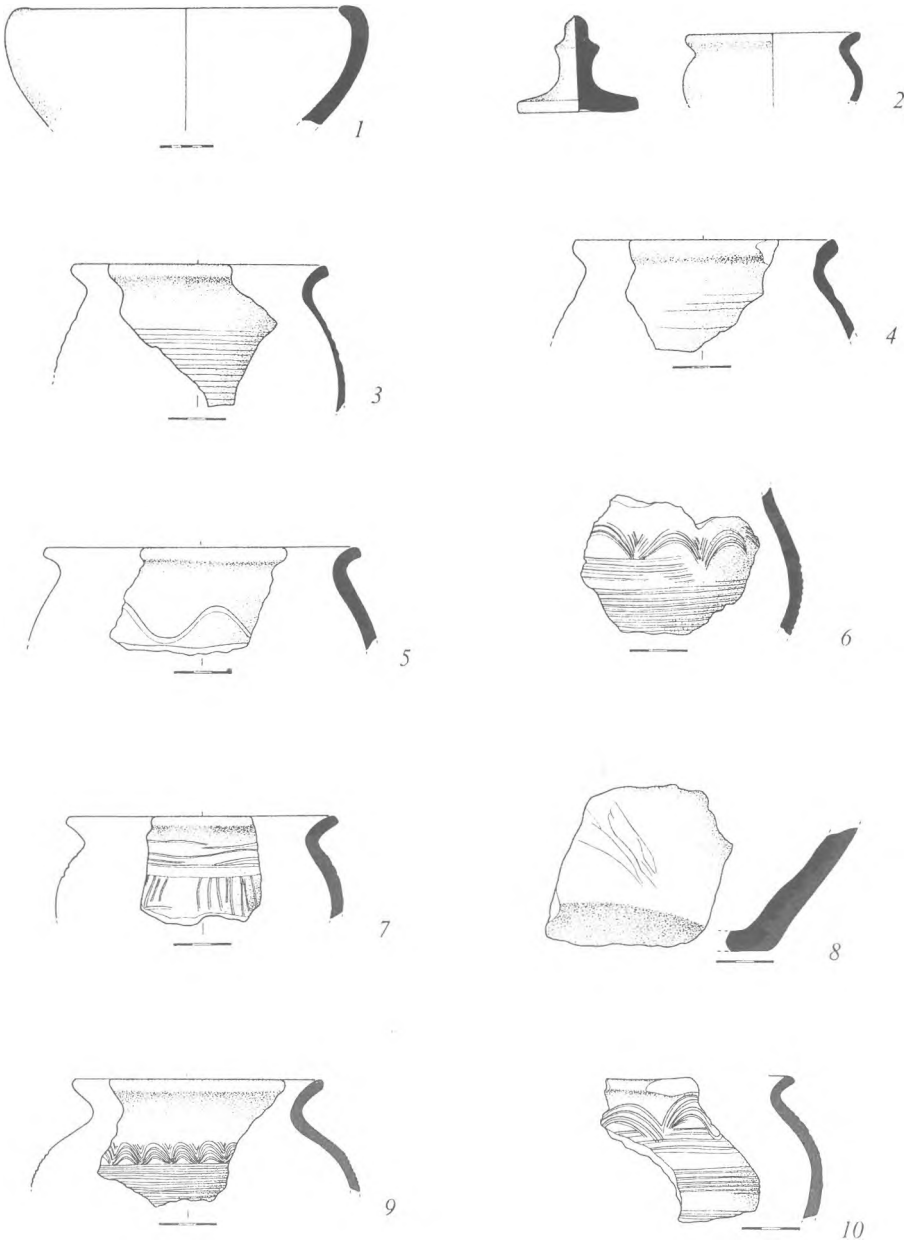

Обр. 5. Керамика от насипа на жилище № 4

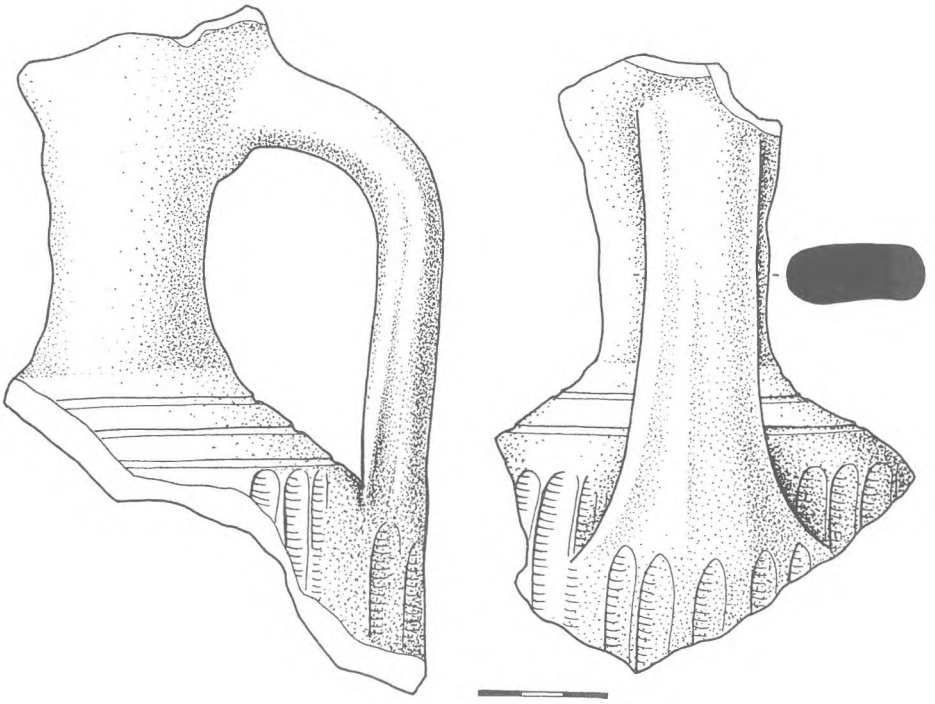

Обр. 6. Фрагменти от кана от насипа на жилище № 4

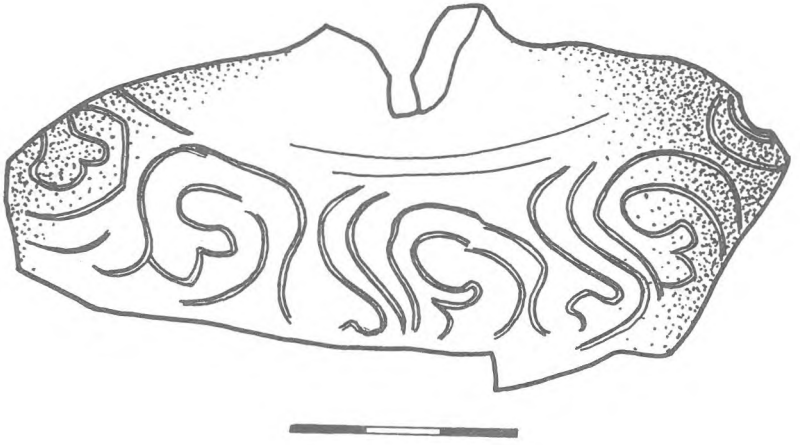

Обр. 7. Фрагменти от "сферокопус" от насипа на жилище № 4

ИЗОБРАЖЕНИЕ НА "ДАМА" ОТ ИВАЙЛОВГРАД

Петър Димитров

В центъра на Ивайловград върху варовиков блок в източната част от оградната стена на църквата "Св. Богородица" е врязана в плитък релеф фигура, известна в археологическата литература като "дама" или "вавилон" (Аладжов 1980, 43). Зидът е изграден основно от слабо обработени ломени камъни с различни размери. На отделни места в него са вградени големи добре оформени варовикови квадри, вероятно взети от друг, по-стар, градеж, чието местоположение е неизвестно. Подобни блокове са използвани при изграждането на първите държавни центрове в Плиска и Преслав. Засега в района на Ивайловград не са локализирани големи старобългарски укрепления с монументална архитектура от периода IX-X в., изискваща подобна обработка на строителния материал.

Върху такъв камък с неправилна правоъгълна форма и размери 0,53/0,53/0,48/0,40 м е изобразен графит на "дама" с дълбочина на релефа 2 - 4,5 мм (обр. 1). Самата фигура се състои от три вписани един в друг квадрата, съединени от четирите страни с по една черта, започваща от външния (с размер 27,5/25,3/23,5/24 см), минаваща през средния (18,3/19/15,5/17 см) и опираща във вътрешния квадрат (9/8,8/9/9,5 см) (обр. 2).

Този тип паметници могат да се разделят най-общо на два типа – графити и отделни плочи с дълбоко врязани жлебове във формата на "дама" (обр. 3). Изображенията представени чрез графити имат три вписани четириъгълника с четири напречно поставени от всяка страна съединяващи ги черти. Такива са известни от надгробната плоча на Мостич – Преслав (1) (Станчев 1955, 5-6), скалите на Перперек (13), (Аладжов, Овчаров 1999, 37-38, 42-43) и Ивайловград, който е и най-южният паметник "дама" от територията на страната. "Дама" графит е открита също и в Саркел върху кирпична тухла (Артамонов 1958, рис. 13). Вторият тип се състои от два вписани четириъгълника с 6-8 съединяващи ги напречни черти. Примери от него са открити само в североизточна България – три от Плиска, по един от Хитово, Провадия (Михайлов 1963, обр. 27), (Аладжов 1980, 44), Войвода и с. Длъжко (Антонова 1965, 25).

Различните интерпретации на тези находки са породени от спецификите в морфологията на двата отделни типа. За графитите се изказва мнението, че са служили за игра на дама (Тотев 1972, 38), (Аладжов 1980, 44). Същевременно самата фигура притежава магическо, символно предназначение за вярванията, битуващи в тази среда (Артамонов 1958, 26-27). Този им смисъл се потвърждава и от проявления на духовен синкретизъм, какъвто се явява по-късно врязаният кръст до "дамата" от надгробната плоча на Мостич (Аладжов 1980, 44). Системата от вписани правоъгълници се разглежда и като символ на света, срещан още в схемата на концентрично разположените укрепления от Плиска, Аула на Омуртаг, Прес-

лав и планът на езическите светилища (капища) в Плиска, Преслав и Мадара (Аладжов 1980, 41-42).

За плочите с дълбоки жлебове съществуват две основни теории – първата допуска, че представляват жертвени камъни за свещенодействия на открито или в светилищата (Шкорпил 1905а, 398-400, 413-415; Шкорпил 1905б, 160; Аладжов 1980, 46), докато втората ги обяснява като винарски преси (Михайлов 1963, 32-33; Аладжов 1992, 219-220). Независимо от изказаните предположения присъствието на "дами" – графити толкова на юг в Родопите (Перперек и Ивайловград) е съществена индикация за времето и пътищата на проникване на български етнически елемент в източнородопската област.

Аладжов, Ж. *(1980). Символ на света в някои прабългарски паметници, Археология, XXII, 1, 41-47, София.*

Аладжов, Ж. *(1992). Бележки за винопроизводството в ранното българско средновековие, Плиска-Преслав, V, 216-221, Хермес и Хермес, Шумен.*

Аладжов, Ж. *(1999). Ритуални камъни.-В: Паметници на прабългарското езичество, 12-13, Обр. 10, Св. Климент Охридски/Проф. Марин Дринов, София.*

Аладжов, Ж., Овчаров, Н. *(1999). Проучване на скалното светилище северно от Перперек, Rhodopica, 1, 35-43, Смолян.*

Антонова, В. *(1965). Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовградско, ИНМШ, III, 25-36, обр. 2, Държавно издателство, Варна.*

Артамонов, М.И. *(1958). Саркел-Белая Вежа.- В: Труды Волго-Донской археологической експедиций, I, МИА СССР, №62, 7-84, рис. 13, изд. АН СССР, Москва-Ленинград.*

Михайлов, Ст. *(1963). Разкопки в Плиска през 1959-1961 г., ИАИ, XXVI, 5-46, обр. 27, София.*

Станчев, С. *(1955). Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. - В: Надписът на чъргубиля Мостич, 5-6, изд. БАН, София.*

Тотев, Т. *(1972). За една игра в средновековна България, Археология, XIV, 3, 33-41, София.*

Шкорпил, К. *(1905а). Памятники в окрестностях Абобской равнины, ИРАИК, X, 398-400, 413-415, София.*

Шкорпил, К. *(1905б). Строительные материалы, ИРАИК, X, 160, София.*

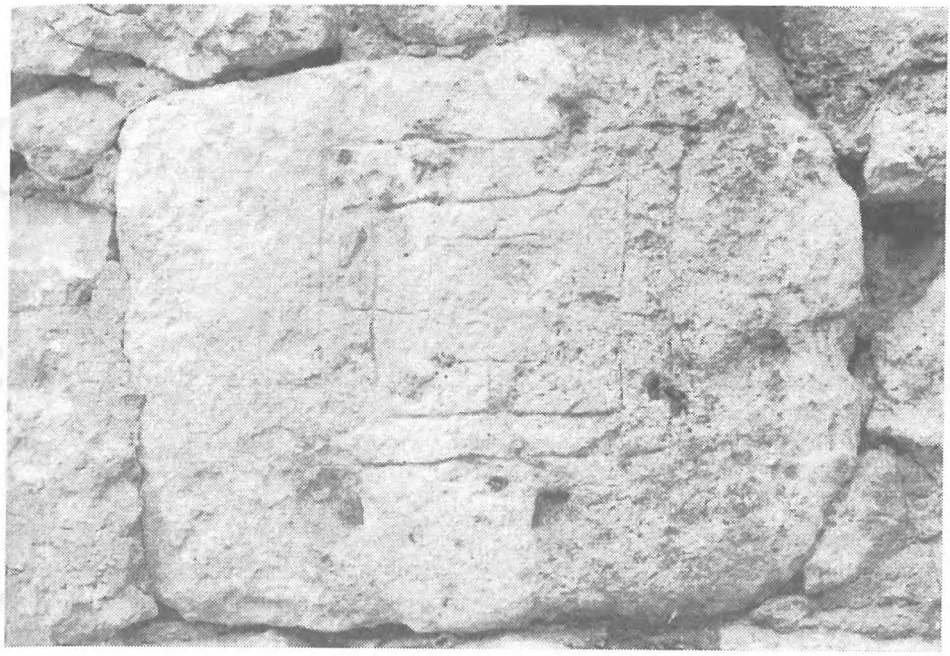

Обр. 1. "Дамата" от Ивайловград
Fig. I. "The Dama" from Ivailovgrad

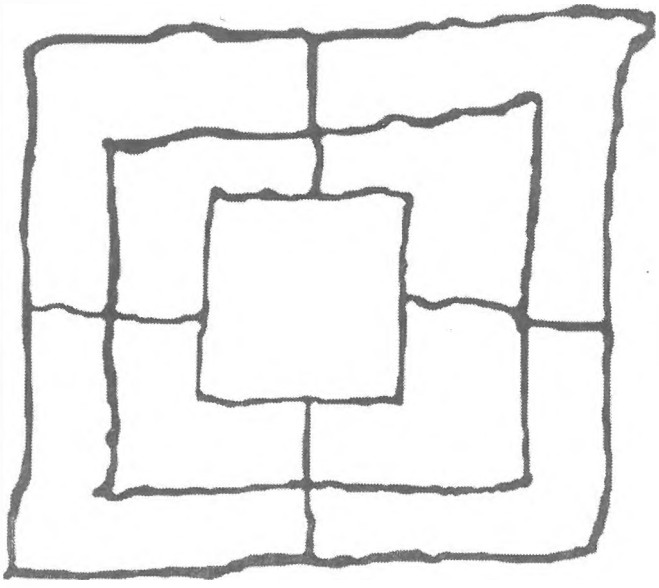

Обр. 2. Графична схема на "дамата" от Ивайловград
Fig. 2. Graphic scheme of "the dama" from Ivailovgrad

Обр. 3. Паметници от двата типа "дама" на територията на България
Fig. 3. Artifacts of the both types "dama" from the territory of Bulgaria

МАНАСТИРСКА ЦЪРКВА С КОСТНИЦА ОТ СОЗОПОЛ

Цоня Дражева

През последните години археологическите проучвания предоставиха много нови данни за историята на средновековния Созопол.

Наследник на богата антична култура, след средата на V век "градът на спасението"[1] се превръща в главен административен и стопански център на Странджанското Черноморско крайбрежие. Едновременно върви и процесът на утвърждаване на християнска традиция, свързана с развитието на епископско седалище. То води началото си още от средата на II в.[2], откогато е известно името на Авъл Поплий Юлий, едновременно епископ на Аполония и Деултум.

Поне до средата на V в. епископията е обща, тъй като е известно, че на Третия Вселенски събор в Ефес в 431 г. един от активните участници - Атанасий, се подписал като епископ на Сизиполис и Деултум[3]. През следващите два века липсват данни в синодалните списъци, но тъй като районът е безспорна зона на византийско влияние и интереси, вероятно епископският център в Созопол не само запазва своето значение, но и получава самостоятелност. Дори когато градът е включван в границите на Българската средновековна държава, Созополската епископия не е откъсвана от подчинението си на Цариградската патриаршия[4].

Ролята му на религиозен център особено нараства през XII в. Созополски епископи са били личности, играли много активна роля в църковния живот на Византийската империя[5]. До града се намират двата известни патриаршески манастира на едноименните острови: "Св. Йоан Продром" и "Св. Кирик и Юлита", а в околностите му при днешното с. Черноморец - манастирът "Св. Никола". В историческите извори се споменават и два градски манастира: "Св. Богородица", локализиран при днешната едноименна църква, и "Св. Апостоли" с неизвестно местонахождение[6].

Твърде малко са археологическите данни за църковното строителство в границите на средновековния град. През 1979-1980 г. под ръководството на Т. Стоянов бе проучена малка еднокорабна църква с некропол от IX-XIV в., която обаче остава извън крепостните стени[7].

През 1949 г. след голям пожар в центъра на стария град, източно от сега действащата църква "Св. Георги", проф. Велизар Велков е направил два сондажа. Данните му дават основание да счита, че е попаднал на останки на църква, датирана в IX-X в.[8]

Започналите през 1993 г. разкопки в близост до проучения от него терен, сега градска градина, не само потвърдиха неговото предположение, но и дадоха възможност до голяма степен да се изяснят планът и функциите на църковната постройка[9] (обр. 1).

Тя има кръстокуполен план, с четири свободни зидани стълба, носещи куполното покритие. Централната част на наоса е дълга 11,6 м и широка 7,2 м. Ширината на страничните кораби е сравнително помалка - 1,6 м (на северния) и 1,8 м (на юж-

ния). От запад е оформен притвор с дължина 3,2 м, който е свързан с централната част на наоса с вход, широк 1,42 м. При строителството на две къщи в началото на XIX в. тук са унищожени частично северният кораб и притворът. Най-трудно е изясняването на олтарната част на църквата, почти изцяло заличена от късни строежи. В насипите са открити мраморни фрагменти от олтарната преграда: колонка и част от декоративна плоча, както и два фрагмента от сложно профилирана олтарна арка, които илюстрират богатата архитектурна украса на църквата[10].

Основите и суперструкцията на зидовете са градени с ломен камък, с добре обработени лица, споени с едрозърнест бял хоросан с едро счукана тухла. Централните стълбове са с правоъгълна форма с ширина 1 на 1,2 м. На място са запазени стъпките с височина 1,3 м. Градежът им е от едри, добре обработени каменни блокове със спойка от бял хоросан с едро счукана тухла.

Пред стъпките, непосредствено върху тухлената подова настилка, бяха разчистени падналите горни части на стълбовете - изцяло с тухлен градеж. Тухлите са поставени в хоризонтални редове, редуващи се с по-широки хоросанови фуги. Запазени са фрагменти от стенната мазилка, на места със стенописен слой. При падането сравнително добре се е запазила височината на стълбовете - 4,38 до 4,5 м.

Непосредствено до тях бяха разчистени и фрагменти от сводовете, също с тухлен градеж. Тухлите са разположени радиално, а фугите между тях се разширяват трапецовидно в горната си част. Добре е запазена стенописната мазилка. Личат декоративни пояси с геометризирани растителни орнаменти, част от нимб на светец и др., изпълнени в тъмносиньо, зелено, керемиденочервено на фон от светла охра.

В централната част на наоса след разчистването на падналите стълбове бе разкрита силно разрушена писцина. На 0,48 м от нивото на пода, с големи каменни блокове, дъговидно изсечени отвън, е оформен кръг с диам. 1,8 м. Същинският басейн е с квадратна форма, оформена от вътрешните прави стени на блоковете с дължина 1,5 м. Отвътре стените и дъното му са облицовани с мраморни плочи върху подложка от хидрофобен розов хоросан. Системата за пълнене на басейна с вода не можа да се изясни поради силното обрушване. При северната му страна е ставало оттичането в зидан канал, отвеждащ водите в източна посока, съобразно с естествения наклон на терена.

Непосредствено пред източната страна на писцината две големи варовикови плочи оформят правоъгълна площадка с размери 2,7х1,75 м. Върху горната повърхност са запазени квадратните гнезда на носещи колонки и правоъгълни гнезда на вертикално стоящи плочи. Вероятно тук първоначално е бил оформен амвонът на църквата, детайлите от който след разрушаването му са използвани при оформянето на праговете пред входните пространства.

Между първия десен стълб и писцината е запазена тухлена настилка върху дебела подложка от хоросан с едро счукана тухла. Под тази подложка бяха открити фрагменти от силно разрушена мозаечна настилка, състояща се от тухлени и мраморни плочки с различен цвят и големина. Те са свързани във фигурална геометрична композиция с четирилъчни звезди. По техника на изпълнение и художествен стил мозайката се доближава много до известните от Плиска и Преслав[11].

В средата на XIV в. църквата е претърпяла разрушения, след което са извършени известни преустройства, както конструктивни, така и функционални. Южният

кораб е отделен от централното пространство, като свободните подпорни стълбове са уплътнени със стена с по-груб каменен градеж и спойка от бял хоросан. Между първите два стълба е оформен вход с ширина 1,53 м, водещ към образуваната след преустройството дълга тясна галерия (обр. 2), която продължава и в южната част на притвора. Подовото ниво е вкопано на 0,7 м под нивото на централната част на църквата, като на места тухлената настилка е отнета при извършване на погребения.

В така преустроената южна част на църквата бяха открити 24 гробни съоръжения, от които три правоъгълни зидани гробни камери, долепени успоредно до южната стена. Само три от погребенията, разположени в южната част на притвора, са извършени на място. Те са на 0,9 м под нивото на останалите погребални съоръжения и значително ги предхождат по датировка. Това е причина да ги разгледаме по-подробно, като спазим последователността на откриването им на терена.

Погребение № 12 на възрастен индивид, мъж, с глава на запад, ръце, кръстосани на корема. Погребването е извършено в дървен ковчег, положен в правоъгълна гробна яма. Гробният инвентар се състои от 20 позлатени сферични копчета.

Погребение № 17 на възрастен индивид, жена, с глава на запад, ръце прави край таза. Извършено е в дървен ковчег, положен в зидана с камък и тухли гробна камера с размери 1,4х0,9 м. Вдясно, до главата, бе открита златна обеца - кръжило.

Погребение № 21 на възрастен индивид, мъж, с доста висок ръст. Глава на запад, ръце, спуснати край таза. В горната лява част на гръдния кош бе открита бронзова византийска анонимна монета клас "А" (обр. 3). Погребението е извършено в дървен ковчег, положен в правоъгълна гробна яма.

Разкритите в южната част на притвора три погребения, едното от които женско, са светски. Имайки предвид обичаите и църковните канони, може да се приеме, че това са погребения на знатни лица, вероятно ктиторите на църквата. Тяхното датиране на базата на погребалния инвентар и монетата от X в. съвпада с датирането на първия строителен период на църквата.

В останалите гробове, оформени като обикновени гробни ями или подградени с изправени на ребро каменни плочи и тухли, са извършени препогребвания на кости, поставени в дървени сандъци. В един гроб има кости на два и повече индивида. Гробният инвентар се състои само от бронзови сферични копчета и железни гвоздеи от сандъците.

Гробовете са вкопани на 0,3-0,4 м под тухленото ниво. В пръстта на гробните ями бяха открити фрагменти от сграфито керамика от края на XIII-XIV в.

При връзката на южната галерия с притвора на църквата бе разчистена правоъгълна гробна камера, ориентирана с дългите си страни изток-запад. Тя е с размери: дължина – 2 м, ширина - 0,9 м, и дълбочина - 0,76 м. Изградена е изцяло от тухли, като отвътре стените са обмазани с хидрофобна хоросанова замазка. Две големи каменни плочи я покриват отгоре. В гробната камера е извършено едно главно препогребване на костите на възрастен индивид, мъж, като се забелязва стремеж за анатомично подреждане. Възможно е то да принадлежи на духовно лице с повисок сан. Вдясно, на нивото на таза, са събрани костите на друг индивид. В източната част на камерата при краката на главното погребение са подредени в един ред три черепа.

В най-източната част, долепена до стената, бе разкрита трета гробна камера с правоъгълна форма (обр. 4). Тя е зидана с

вторично употребени каменни блокове с клинове от тухли и дребни камъни на калова спойка. Размерите на камерата са: дължина - 1,17 м, ширина - 0,66 м, и височина - 0,58 м. Вътре в дървен сандък са били препогребани костите на 7 индивида без гробен инвентар.

Очевидно е, че помещението, оформено при прегражданото на южния кораб, е превърнато в костница, вероятно свързана с промяната на функцията на църквата в средата на XIV в. Конструктивните особености, спецификата на погребалните съоръжения и погребалният обряд ни дават основание да считаме, че тук са препогребвани костите на духовни лица и монаси след изтичане на определения от канона период[12]. Такава функция са изпълнявали само манастирските църкви костници, неотменна част от манастирските комплекси[13].

Кой от споменатите в началото на публикацията манастири, намиращи се в рамките на града, можем да локализираме на територията на проучвания терен, засега е трудно да установим. Все пак археологическите данни за опожаряване и преустройства на църквата след средата на XIV в., както и някои косвени сведения[14], ни дават основание да ги свържем с известни вече извори за църковната история на Созопол.

При похода на Амедей Савойски в 1366 г. созополските манастири са били ограбени и опожарени[15]. След тяхното възстановяване в последната четвърт на XIV в. отново е учреден митрополитският престол в Созопол. Мястото на неговото установяване е известно от сигилий на патриарх Дионисий от 1482 г.[16], в който се казва, че преди превземането му от турците манастирът "Св. Йоан Предтеча" притежавал в града църква със същото име. Патриархът да бъде обезщетен с църквата "Св. Богородица", също в очертанията на града.

От същото време е и друг извор от 1489 г.[17] В приписка монахът от острова Гервасий казва, че "в града Созопол се намира манастир, почетен със същото име - "Св. Йоан". В него напълно обитава созополският митрополит."

Манастирът и митрополитското седалище продължават да съществуват и през XVI в., косвени данни за което дават имуществените спорове между созополския митрополит и ставропигалния манастир "Св. Йоан Предтеча" на едноименния остров[18].

Интересни сведения за Созопол през следващия век ни дава една гравюра на фламандски художник от 1653 г.[19] В близка перспектива, гледан от югозапад, е представен градът със сравнително добре запазени крепостни съоръжения. В централната част на града, приблизително на мястото, което сега проучваме, личат монументалните руини на църковни сгради. В 60-те години на XIX в. те вероятно са послужили като строителен материал за изграждането на новата църква "Св. Георги".

Свързването на приведените по-горе писмени свидетелства с резултатите от археологическите разкопки ни дава основание да потърсим възможност за локализиране на един от средновековните манастири в Созопол на терена при сегашната църква "Св. Георги". Бъдещите проучвания ще дадат отговор доколко той може да се идентифицира с известния от изворите с името "Св. Иван", който между XIV и XVI в. е и митрополитско седалище.

1. *За първото споменаване на града с името Сизиполис - "градът на спасението" вж.* ***Б. Димитров,*** *Созопол. - В: Български средновековни градове и крепости, 1. С., 1981, с. 389.*
2. ***B. P. P. Gams,*** *Series Episcoporum ecclesiae catholicae. Ratisbonnae, 1873, p. 427.*
3. ***G. Lamposiades,*** *Hellinikos Philologikos, t. 24, p. 10.*
4. *Notitiae episcopatuum, IV, C., 1961, 155-165; ГИБИ, III, С., 1960, 203-204.*
5. ***V. Laurent,*** *La chronologie des patriarches de Constantinople au XIII siecle (1208-1309) – REB, 18, 1960, 147-148;* ***J. Darrouzes,*** *La registre synodal du Patriarcat byzantin au XIV siecle. Paris, 1971, 369;* ***Б. Димитров,*** *Цит. съч., 402-406;* ***В. Гюзелев,*** *Някои аспекти на византийското присъствие в Българското Черноморие от кр. на XII до ср. на XV в. - В: Преслав, 4, С., 1993, 391-395.*
6. ***A. Papadopulos-Kerameus,*** *He en to nesio Sozopoleos basilike mone bibliothekes autes, 1900, 661-665.*
7. ***М. Цанева, Т. Стоянов.*** *Спасителни разкопки в Созопол, обект "Културен дом". - Археологически открития и разкопки през 1980 г., С., 1981, 69-70.*
8. ***В. Велков,*** *Принос към материалната култура на средновековния Созопол. - ИАИ, XXVII, 1964, 43-54.*
9. *Проучванията започнаха през м. ноември 1993 г. в кв. XIX, парцела на къща Ласкаридис.*
10. ***Ц. Дражева, Д. Недев, М. Бакалов,*** *Спасителни разкопки в Созопол - стария град, обект "Ласкаридис", Археологически открития и разкопки през 1993 г.*
11. ***Н. Мавродинов,*** *Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 246;* ***К. Миятев,*** *Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 116;* ***Н. Овчаров,*** *Подовите мозайки от Велики Преслав. - МПК, 1981, с. 42;* ***Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров,*** *Големият царски дворец във Велики Преслав, 1. Преславската патриаршия през X в. С., 1992, 54-55.*
12. ***R. Janin,*** *La Geographie ecclesiastique de l'Empire byzantin I-era partie: La siege de Constantinople et le Patriarcat oecumenique. Vol. 3. Les eglises et les monasteres. Paris, 1953, 563.*
13. *По въпроса за манастирските църкви костници в България:* ***А. Грабар,*** *Български църкви-костници. - В: Избрани съчинения, 1, С., 1982, 38-52;* ***С. Бобчев, А. Динолов,*** *Бачковската костница. С., 1960;* ***Й. Господинов,*** *Гробнични църкви на Тузлалъка в Преслав, РП, 3, С., 1948, 97-98;* ***Т. Тотев,*** *Манастирът в Тузлъка. - РП, 8, С., 1982, с. 24;* ***Н. Чанева-Дечевска,*** *Манастири. Църковната архитектура на Първата българска държава. С.,1984, 181-205;* ***Н. Тулешков,*** *Култови сгради. Архитектура на българските манастири, С., 1989, 69-73;* ***Д. Георгиев,*** *Класификация и характер на гробничните постройки и съоръжения в Преслав. - В: Преслав, 4, 1993, 79-106.*
14. *Местните жители още наричат Митрополия църквата "Св. Георги" и околните имоти, които са били църковни до отчуждаването им в 50-те години.*
15. ***F. Miklosch, I. Muller.*** *Acta et diplomata graeca medii aevi, V, Vindbonnae, p. 167;* ***Б. Горянов,*** *Анонимный византийский хронограф. В.вр., 1947, 287;* ***В. Гюзелев,*** *Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352-1453. - ГСУ, ФИФ, LXIV, III, 1970, 162-169.*
16. ***F. X. Miklosch, I. Muller.*** *Op. cit., 487.*
17. ***Н. Джеременов, Б. Димитров,*** *Документи за манастира "Св. Иван Предтеча" край Созопол, с. 2.*
18. ***Н. Джеременов, Б. Димитров,*** *Цит. съч., Документи..., с. 7.*
19. ***Г. Бакърджиев,*** *Средновековният Созопол в една рисунка от XVII в. - Изкуство, 1963, 5, 17.*

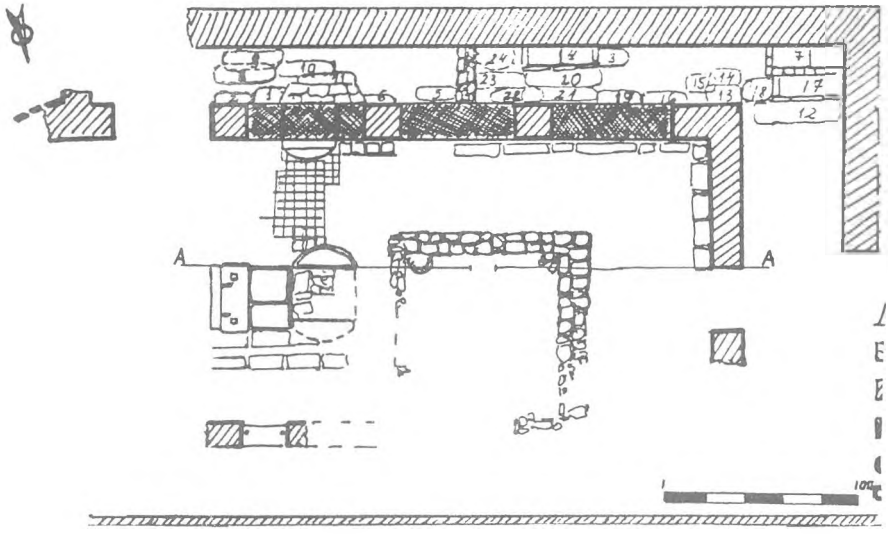

Обр. 1. Общ план на църквата

Обр. 2. Общ изглед към южния кораб, поглед от изток

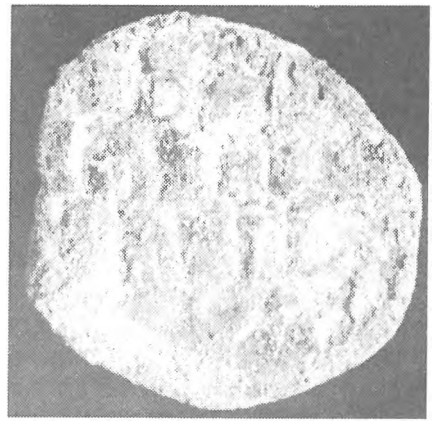

Обр. 3. Анонимна бронзова монета клас "А" от погребение №21

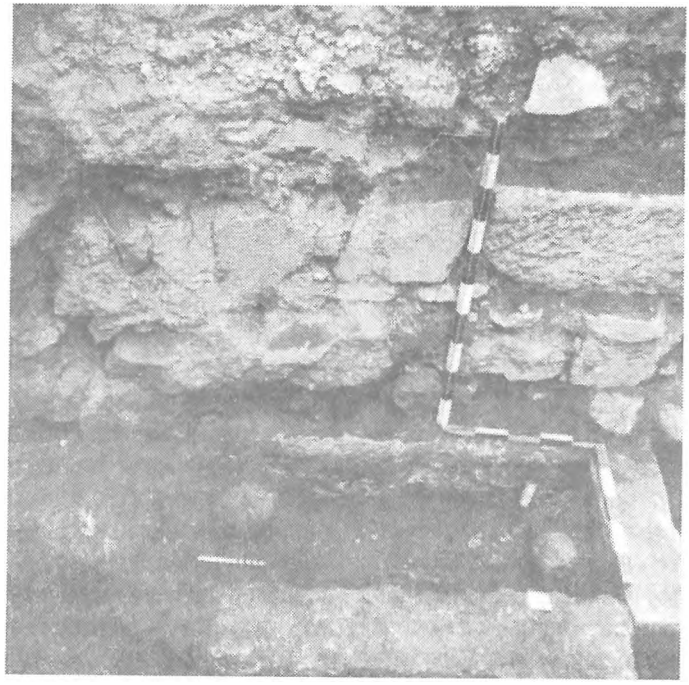

Обр. 4. Гробна камера №4

ЗА ВРАТАТА ОТ ЦЪРКВАТА "СВ. НИКОЛА" В ОХРИД

Весела Писарова

Малката и скромна със своята архитектура църква "Св. Никола Болнички" в Охрид (обр. 1) е известна в науката със стенописите си[1] и с дърворезбената врата на западния ѝ вход. Вратата е публикувана за първи път от големия руски учен Н. П. Кондаков през 1909 г.[2] Въпреки това, поради редица обективни или субективни причини, досега не е съставено пълно и точно описание на паметника нито от първия му издател, нито от Н. Мавродинов, който сравнително най-подробно се занимава с изображенията[3], нито от Д. Друмев, който го представя в "История на българското изобразително изкуство"[4]. Освен тези учени, за вратата пишат накратко или я ползват като паралел по изображения и сюжети Б. Филов, А. Василиев, Д. Друмев, В. П. Даркевич[5].

Вратата от църквата "Св. Никола" вече ни е позната не само по литература. Днес тя е изложена в Националния исторически музей в София. От първоначалния ѝ вид, известен ни от публикацията на Кондаков[6], са запазени двете крила с пана и фигурални фризове. Липсва цялата рамка с декоративни фризове, обхванала входния отвор и един фигурален фриз, който е бил прикрепен към нея. Последният, както и декоративният фриз от хоризонталната страна на рамката, са липсвали още при публикацията на Мавродинов, където е поместена фотография на вратата[7], различна от тази на Кондаков. На нея се вижда и разместване на фризовете от рамката, като декоративният фриз, който преди е бил на дясната страна, е поставен на мястото на липсващия хоризонтален.

До наши дни вратата е достигнала със значителни повреди в сравнение с времето на първата ѝ публикация. Появили са се нови пукнатини по паната, разширили са се старите, липсват фрагменти от паната на долния ред, повредени са и някои изображения - предимно от долния ред. Цялата врата е силно проядена от дървояд, което е заличило редица подробности, врязани с тънък резец (обр. 2а, б)[8].

От пръв поглед прави впечатление, че фигуралните пана и фризове са изрязани неправилно и напасвани на двете различно широки крила на вратата. Въпреки това паната и фризовете са изравнени само от едната страна на крилата - тази с пантите, а свободната страна, която се отваря, е неравна. Това ясно е изразено при лявото крило, което има и по-тясна основа - профилът му е стъпаловиден.

Изрязването е повредило не само декоративните рамки на част от паната, но и изображенията на някои от тях и на част от фризовете. С напълно запазени рамки са само две пана. Дължината на фризовете е различна и на две места недостигът ѝ е допълнен с малки фрагменти. Един незапазен днес фигурален фриз е бил поместен на горната хоризонтална рамка на вратата. Доколкото може да се установи от старата снимка, той е поставен върху фри-

за с растителна украса[9]. Днес, а най-вероятно и по времето на Кондаков (той не споменава други фризове), първият, горният ред пана е поставен на 10 см по-ниско от ръба на основата на двете крила на вратата. Може би отначало там е имало два фигурални фриза, които по някаква причина са махнати по-късно.

Размерите на вратата са: височина на основата на крилата – 170 см, ширина на основата на ляво крило - 38,5 см, ширина на основата на дясно крило - 45 см, обща ширина - 83,5 см. Тези размери, подходящи повече за еднокрила врата, са в съответствие с малките размери на църквата - дължината на западната ѝ фасада е 4,5 м (обр. 1).

Както казахме по-горе, паната и фризовете са приспособени за тази врата, поради което са били изрязани. Кондаков изказва предположението, че дърворезбата е от сандък, подобен на този от Терачина, Сицилия[10]. Паралел между двата паметника прокарва и Мавродинов. Той говори за сходно техническо изпълнение и за идейно-тематична връзка, изразяваща се в сюжетите на борба между царя герой, светеца герой и силите на злото. За сандъка от Терачина обаче приема една по-ранна датировка - IX в. и езически митологичен разказ[11]. Друмев поддържа тезата за произхода на паната и фризовете от сандък, и също намира идейно-тематично и техническо сходство между двата паметника[12]. В една от своите работи той допуска, че детайлите на вратата са взети от различни места и паметници, това е причината да не може да се разгадае митологичния сюжет[13]. Последното мнение, според нас, не е основателно. При позадълбочено наблюдение се вижда, че техническото изпълнение на всички пана и фигурални фризове е еднакво. Изображенията и отделните декоративни мотиви от всички пана и фризове имат стилово и формално единство.

Например, еднаква е системата на рамкиране на паната (с изключение на две пана, които нямат рамка), еднакви са декоративните розети и плетеници в някои от паната и фризовете, еднакви по тип розети и растителен развод има и декоративният фриз от рамката на вратата (доколкото може да се съди по снимката).

В това кратко изложение не си поставяме за цел пълното и точно описание на паметника и тълкуването на сюжетите, което е задача на друго изследване. Тук ще се опитаме да проверим изказаната от Кондаков хипотеза, че първоначално паната са съставяли сандък, подобен на този от Терачина, или да отхвърлим това предположение. За улеснение на работата ни, номерираме с арабски цифри паната в ред отляво надясно и отгоре надолу, а фигуралните фризове – с римски, в същия ред, като липсващият днес фигурален фриз от рамката на вратата получава последния номер - V. Общият брой на паната е шестнадесет, а фигуралните фризове са пет (обр. 3).

За да се установи какво е било първоначалното предназначение на паната и фризовете, е необходимо да открием какво е тяхното първоначално подреждане. Известни податки ни предлагат декоративните рамки на паната. Едната от вертикалните страни на рамката при пана: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12 е различна от хоризонталните и втората вертикална, което е сигурно при № 3, 6, 7, 8 и е напълно допустимо за останалите № 1, 2, 4, 5, 9, 12. Еднаква рамка от всички страни имат пана: 10, 11 и вероятно 14, 15, при които долната страна е напълно повредена, но при всички останали пана тя е оформена по един и същ начин. Данни за наличие на рамка няма при пана 13 и 16. Ако допуснем, че те са имали такава, то тези пана биха били не само по-широки (и без рамка пано

16 е по-широко от другите), но и по-високи от всички останали.

Напълно запазена рамка имат пана 3 и 10, които са с еднакви размери: ширина 21 см, височина 34 см (с незначителни отклонения при отделните страни). Този факт и направените измервания на паната с изображения на конници (№ 2, 3, 5, 6, 10, 11) показва, че те са еднакви по размер и тип, независимо от различното оформяне на някои от страните в рамките им. Несъмнено същите размери са имали и пана 14 и 15, чиято долна страна е повредена. С по-голяма ширина е пано 16 - 22,5 см. То е обрязано така, че двете розети, които фланкират животинските изображения, са засегнати. С най-малка ширина е пано 13 - 18,5-19 см, при което изрязването е засегнало значително лявата страна на изображенията. Макар че днес панатa с изображения на животни (№ 1,4, 5, 8, 9, 12) имат почти еднаква ширина с панатa, върху които са изобразени конници, се вижда, че тяхната ширина е била по-голяма, тъй като са изрязани части от рамките им. Имаме основание, на базата на измерванията и изчисленията да приемем, че са били широки 23 - 24 см. С този размер най-вероятно са били и пана 13 и 16.

Макар че за пано 1 е измерена височина 35 см, средната височина на панатa с животни е 34 см, т. е. еднаква с височината на панатa с конници. В повечето случаи, хоризонталните рамки на панатa са запазени, което ни кара да приемем за всички пана височина - 34-35 см.

Петте фигурални фриза също имат различни размери: № I е с дължина 37 см и височина - 10,5-11,5 см, № II - дълж. 42 см и вис. - 10-11 см, № III - дълж. 41 см, вис. - 11,5-12 см, № IV - дълж. 39,5 см и вис. 11,5 см. Недостатъчната дължина на фризове II и IV е допълнена с малки парчета - при № II това е част от развод с полупалмети (както при някои рамки), а при № IV - това е част от самия фриз IV (дъга от срязаната декоративна окръжност с вписана в нея плетеница).

Рамкирането на панатa е изпълнено по четири различни начина. Най-използваният е от две успоредни ленти, които се преплитат в средата на всяка страна на паното. Това всъщност е една елементарна плетеница, позната ни и от други паметници: два фрагмента от декоративни плочи от църквата "Св. Георги" в Солун, мраморна плоча от манастира в Нерези, плочи от амвона на църквата "Св. София" в Охрид[14]. Такава рамка от всички страни имат пана: 10, 11, 14, 15, а при останалите пана тя обрамчва едната от вертикалните страни и двете хоризонтални. При три пана: 1, 8, 9, едната вертикална страна е рамкирана с развод от полупалмети. Такъв мотив имат детайли от амвона в църквата "Св. София" в Охрид[15], плоча с грифон от Созопол, съхранявана в Бургас[16]. При други три пана едната вертикална страна е рамкирана от дебела гъста плетеница от две ленти (№ 4, 5, 10), а при пана 2, 3, 6, 7 - по-тънка плетеница от две ленти. Този тип плетеница е широко разпространен във всички форми на приложното средновековно изкуство[17]. На това различно оформяне на едната вертикална страна на рамката отговарят развод и плетеници, поставени успоредно две по две и разделящи вертикално в две полета изображенията върху три от фигуралните фризове (№ I, II, IV). Така двете успоредни тънки плетеници от фризове I и II трябва да съответстват на идентичните плетеници на пана 2, 3, 6, 7. Това показва, че първоначално те са били групирани по друг начин. Двойките конници с еднаква плетенична рамка са били в същия ред, но фризове I и II са били поставени над или под тях така, че плетениците им да съвпадат с тези от панатa. На фриз IV виждаме развод от полупалмети и дебела плете-

ница да разделят кръглите медальони върху него по двойки. Явно е, че този фриз е бил свързан с пана 1 и 4 (като двойка), 9 и 12 (като двойка). Пана 5 и 8 имат идентични вертикални рамки, но при тях местата на плетеницата и развода са разменени и не съвпадат с тези от фриз IV. Явно е, че днес липсва съответен фриз.

Тези, за съжаление, незначителни податки от рамките и размерите на паната и фризовете ни дават възможност да определим вероятното групиране на паната в първоначалния вид на паметника. Възможни са няколко варианта. Несъмнено е обаче, че днес не достигат някои елементи. Липсващите звена пречат да добием ясна представа за оформянето на вратата от църквата "Св. Никола".

Да проверим дали паната и фризовете първоначално са оформяли сандък. Това изисква да ги подредим в групи за декориране на лицевата и страничните табли на сандъка. Възможни са няколко варианта (обр. 4), но ще предложим един основен, при който приемаме, че са налице всички пана, т.е. това са наличните шестнадесет, а освен наличните фризове, липсват още три. И така вариант I е възможен в два подварианта Ia и Iб, в зависимост от това дали за лицевата табла ще изберем паната с конниците или тези с животните. Така на лицевата табла се групират осем пана и четири фриза. При Ia те са: № 2, 3, 6, 7, под и над тях фризове I и II, пана 10, 11, 14, 15, под тях фриз III, а над тях фризът липсва. При подвариант Iб: № 1, 4, 9, 12, фриз IV под или над тях, № 5, 8, 13, 16, фриз V под тях и не достигат два фриза. За страничните табли на сандъка се групират по четири пана и два фриза: Ia - това са изображенията на животни, Iб - това са паната с конниците и съответните им фризове. За да има сандъкът завършен вид, допускаме, че таблите са имали вертикални рамки, съставени от декоративния фриз на рамката на вратата от църквата "Св. Никола". При този вариант на групиране в лицевата табла липсва композиционен център, какъвто виждаме в сандъка от Терачина. Най-подходящи за такъв център са пана 13 и 16, но това означава, че липсват днес още две пана. Другите варианти са възможни като приемем, че е имало още две пана и още пет фриза (вариант II) или, че липсват две пана и два фриза, но пък са излишни фризове II и IV (вариант III).

При вариант Ia сандъкът би имал следните размери: дълж. на лицето - 100 см, дълж. на страните - 64 см, вис. - 94 см. При вариант Iб се изменят само дължините съответно - 112 см и 58 см. При вариант II ще се запази височината и дължината на страните, а лицевата ще се увеличи - 124 см. При вариант III ще се намали височината - 84 см, а дължините ще се запазят като при вариант II. Третият вариант е най-малко приемлив, защото при него отпадат два фриза. Другите два варианта също са неприемливи, заради височината, която би се получила. Сандъкът би бил твърде дълбок и неудобен[18].

Остава да проверим по какъв начин са били групирани паната и фризовете като приемем, че и в първоначалния вид на паметника те съставят врата. Описаните погоре рамки и размери показват, че паната са групирани по двойки - т. нар. симетрични или хералдични двойки: 1 и 4, 5 и 8, 9 и 12, 2 и 3, 6 и 7, 10 и 11, 14 и 15, 13 и 16 (обр. 5). Явно е, че двете крила на вратата са били оформени с различен тип изображения – едното с образи на конници, а другото с образи на животни. Към всяко крило принадлежат и декоративни фризове - на това с конниците са фризовете с тънка плетеница, разделяща две групи от птици или животни, от същото крило най-вероятно е и фризът с голямата риба и змията. Фризовете със скачени кръгове V и IV са

принадлежали към крилото с животинските изображения. Към такъв начин на групиране ни насочват и размерите на елементите. При това положение, едното крило (вероятно лявото) ще е по-широко от другото - съответно 47-48 см и 42-43 см. Несъмнено фризовете не достигат, а такива би трябвало да има между всеки ред пана, както и над първия и под последния ред. Това би увеличило размерите на вратата в сравнение със сегашните, което повече подхожда на двукрила врата. Но вратата би изглеждала незавършена от композиционна гледна точка и непропорционална. Считаме, че всяко от крилата е било рамкирано с декоративен фриз. Така вратата би придобила следните размери: височина - около 216 см и ширина 122 см[19]. Такава врата би имала пропорционален и естетичен вид[20].

Направеният анализ ни кара да приемем, че първоначалният вид на паметника е врата, но с по-големи размери от сегашната. Тя несъмнено е църковна, за което говорят сюжетите. Храмът, към който е принадлежала е бил с по-големи размери от църквичката "Св. Николай Болнички", но кой е той, ще остане загадка.

1. **Ц. Грозданов.** *Охридско зидно сликарство од XIV век. Охрид, 1980, 37-42.*
2. **Н. П. Кондаков.** *Македония. Археологическое путешествие. СПб, 1909, 236-240, табл. III.*
3. **N. Mavrodinov.** *Le trésor protobulgare de Nagysent-miklos. Budapest, 1943, p. 167-168, tablo XLIX*
4. **Д. Друмев.** *Декоративно и приложно изкуство. Резбарско изкуство. – В: История на българското изобразително изкуство. С., 1976, 288-289, обр. 313 – 316.*
5. **Б. Филов.** *Старобългарско изкуство. С., 1933, 65;* **А. Василев.** *Каменни релефи. С.,1959, с. 28, 49, обр. 6, 13;* **Д. Друмев.** *Охридската врата. – В: Енциклопедия на изобразителните изкуства в България, т. II М-Р, С., 1987, 274-275; Резбарско изкуство. С., 1989, с. 9-11, 15, обр. 23б, 29б;* **В. П. Даркевич.** *Светское искусство Византии. М., 1975, с. 146-147, обр. 211.*
6. **Н. П. Кондаков.** *Цит. съч., табл. III.*
7. **N. Mavrodinov.** *Op. cit., tablo XLIX.*
8. *Сега вратата е укрепена, почистена и консервирана от реставратора в НИМ д-р Румен Кюркчийски. Изказвам му своята благодарност за дадената информация и предоставените снимки. Благодаря и на другите колеги от НИМ, които ми оказаха съдействие.*
9. **Н. П. Кондаков.** *Цит. съч., табл. III.*
10. *Пак там. 237-238.*
11. **N. Mavrodinov.** *Op. cit., p. 168, tablo XXXVII – XXXIX – сандък от Терачина.*
12. **Д. Друмев.** *Декоративно и приложно..., 9-11.*
13. **Д. Друмев.** *Декоративно и приложно..., с. 289.*
14. **Н. П. Кондаков.** *Цит. съч., с. 88, обр. 28, с. 175, обр. 112, табл. II;* **Б. Филов.** *Цит. съч., с. 31.*
15. **Б. Филов.** *Цит. съч., с. 31.*
16. **А. Василиев, Т. Силяновска, Н. Труфешев, И. Любенова.** *Каменна пластика. С., 1973, с. 62.*
17. *История на българското изобразително изкуство. С., 1976, с. 267-271, обр. 292, 304, с. 307, обр. 350, 352.*
18. *Сандъкът от Терачина има размери: вис. – 58,5 см, дълж. лице – 105 см, дълж. страни – 66 см. Вж:* **Н. Мавродинов.** *Старобългарско изкуство. С., 1966, т. II, 75-79. Посочените размери несъмнено не отчитат крачката и дебелината на капака, които не са оригинални.*

За средновековните сандъци вж.: **A. de Chatpeaux.** *Le meuble. I Antiquité, Moyen âge. Paris, 1885, p. 60-62, fig. 8, p. 82-83, fig. 9.*

Възрожденските сандъци от България са много пропорционални. Те имат височина, равна на дължината на страните. Най-големият, който ни е известен от фонда на НИМ, има размери: вис. – 70 см, дълж. лице – 130 см, дълж. страни – 70 см.

За късносредновековни и възрожденски сандъци от Франция вж.: **J. Brunhammer et M. Fayet.** *Meubles et ensembles époques Moyen âge et Renaissance. Paris, 1966. В повечето*

случаи сандъците са с крака или висока база, което повдига пода им и ги прави по-удобни за ползване, въпреки голямата височина. Най-големият сандък без крака е с размери: вис. – 75 см, дълж. лице – 178 см, дълж. страни – 64 см – вж. фиг. 3.

За сандъци от Баския, повечето от XVII-XVIII в. вж.: ***J. Ithurriague.*** *Meubles et ensembles Basque. Paris. Editions Charles Massin. Повечето са с крака, оформени от вертикалните фризове на таблите, но има и такива с отделно прикрепени и други със скрити крачета, последните чрез хоризонтален фриз пред тях. Най-големият е с крака и има размери: вис. - 90 см, дълж. лице - 160 см, дълж. страни - 63 см, — вж: фигура 5, украсен с резбована симетрична двойка конници.*

19. Тези размери се получават от нашите измервания и изчисления. Четири пана с вис. 35 см, пет фигурални фриза с вис. 12 см, два декоративни фриза с вис. 8 см дават обща височина на вратата от 216 см. Две пана с шир. 21 см, две пана с шир. 24 см, четири декор, фриза с шир. 8 см дават обща ширина за вратата от 122 см. Интересен е фактът, че вратата от Хрельовата църква в Рилски манастир има същите размери: вис. 216 см и шир. 122 см.

20. ***Н. Попов.*** *Български врати и порти. С., 1954, с. 194, обр. 57 - врата от параклиса "Св. Архангели" в Рилски манастир. Тя е двукрила с вис. 196 см и шир. 103 см; за пропорциите на порталите и вратите от църкви в Италия вж.:* ***Ч. Б. Мак-Грю.*** *Двери и порталы в итальянской архитектуре. Обмеры и фотографии. М., 1949. На стр. 191-192 - снимка на портала на църквата Сан Зено Маджоре във Верона. Вратата е двукрила и на всяко крило има 24 пана с релефни изображения;* ***А. Н. Овчинников.*** *Суздальские златые врата. М., 1978. Композирането, рамкирането, местата на някои изображения на суздалските врати от XIII в. не противоречат на предложената от нас реконструкция за вратата от Охрид. В същата книга е представено графично изображение на вратата от църквата Сант Анжело в Монте-Горгано от XI-XII в. Тя е двукрила с общо 24 пана;* ***А. Чилингиров.*** *Романското изкуство. С, 1977, обр. 13 - бронзова врата от катедралата в Аугсбург - XI в. Вратата е двукрила, като лявото крило е по-широко от дясното, защото има три вертикални реда пана (средният ред пана са по-тесни от останалите), а дясното - два.*

На източната врата на флорентинския баптистерий паната са разделени от хоризонтални декоративни фризове. Вж.: История искусств стран Западной Европы от Возрождения до начала 20 века. М., 1980, обр. 187, 45, 185 (южната и северната врати).

Редакционна бележка: На полето до табло XLIX в личния си екземпляр от книгата "Le tresor protobulgare de Nagisentmiklos" авторът Н. Мавродинов е добавил на ръка следната бележка: "Светците са били в двата първи горни реда, като долните светци са били отстрани на горните, които са на първоначалното си място. Паното с кентавъра и това с конника са били от двете страни на светците от втори ред." Текста на бележката публикуваме тук по молба и със съдействието на неговата дъщеря проф. Л. Мавродинова, за което Редколегията на настоящото издание ѝ изказва благодарност.

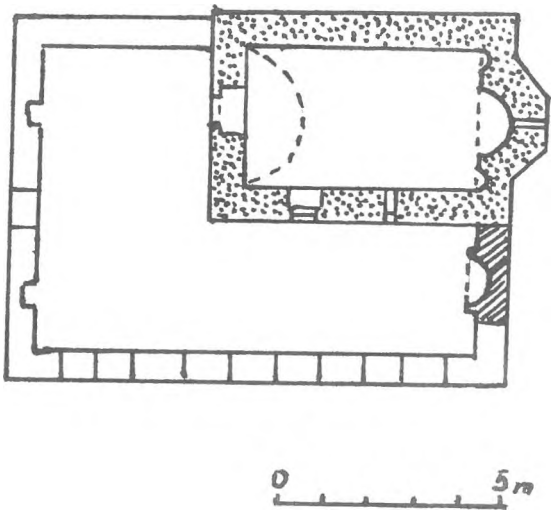

Обр. 1. План на църквата "Св. Никола" (по Ц. Грозданов).

а *б*

Обр. 2. а: ляво крило на вратата преди реставрацията;
б: дясно крило на вратата преди реставрацията.

Обр. 3. Вратата след реставрацията.

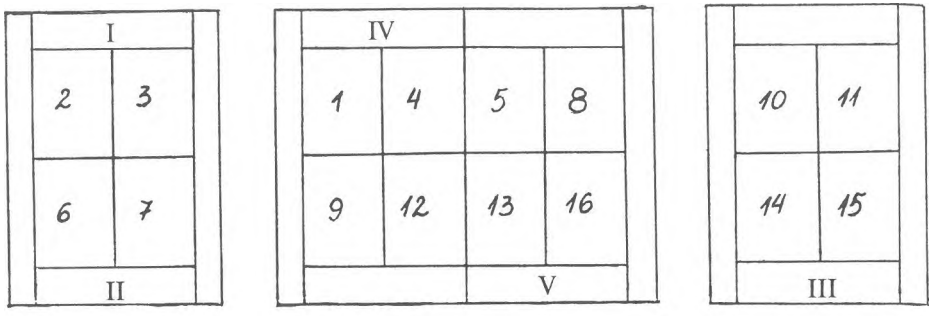

Іб

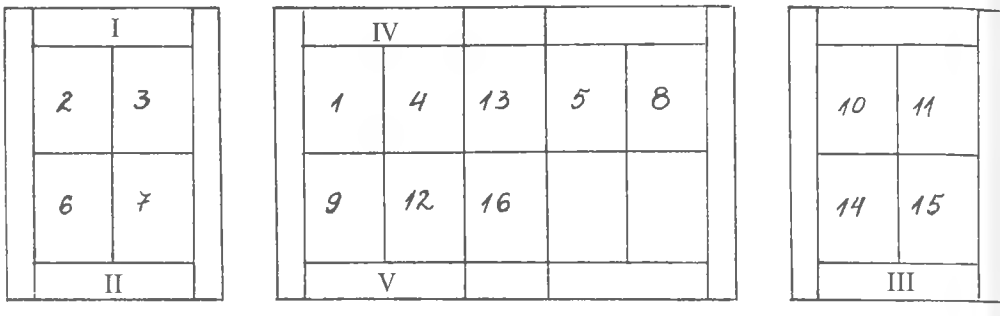

II

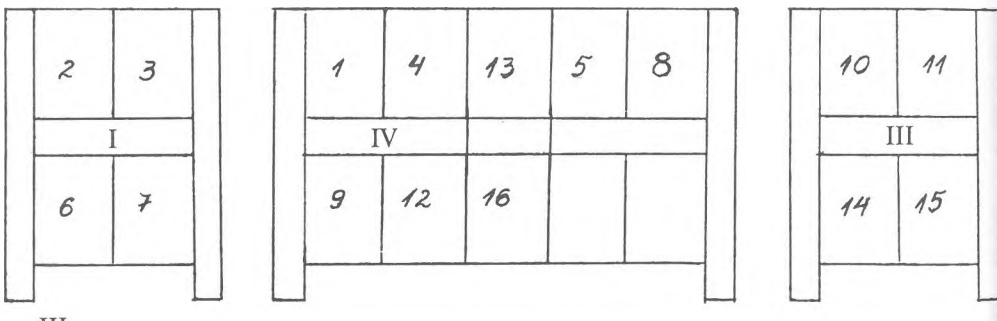

III

Обр. 4. Графично реконструиране на сандък в три варианта: Іб, II, III.

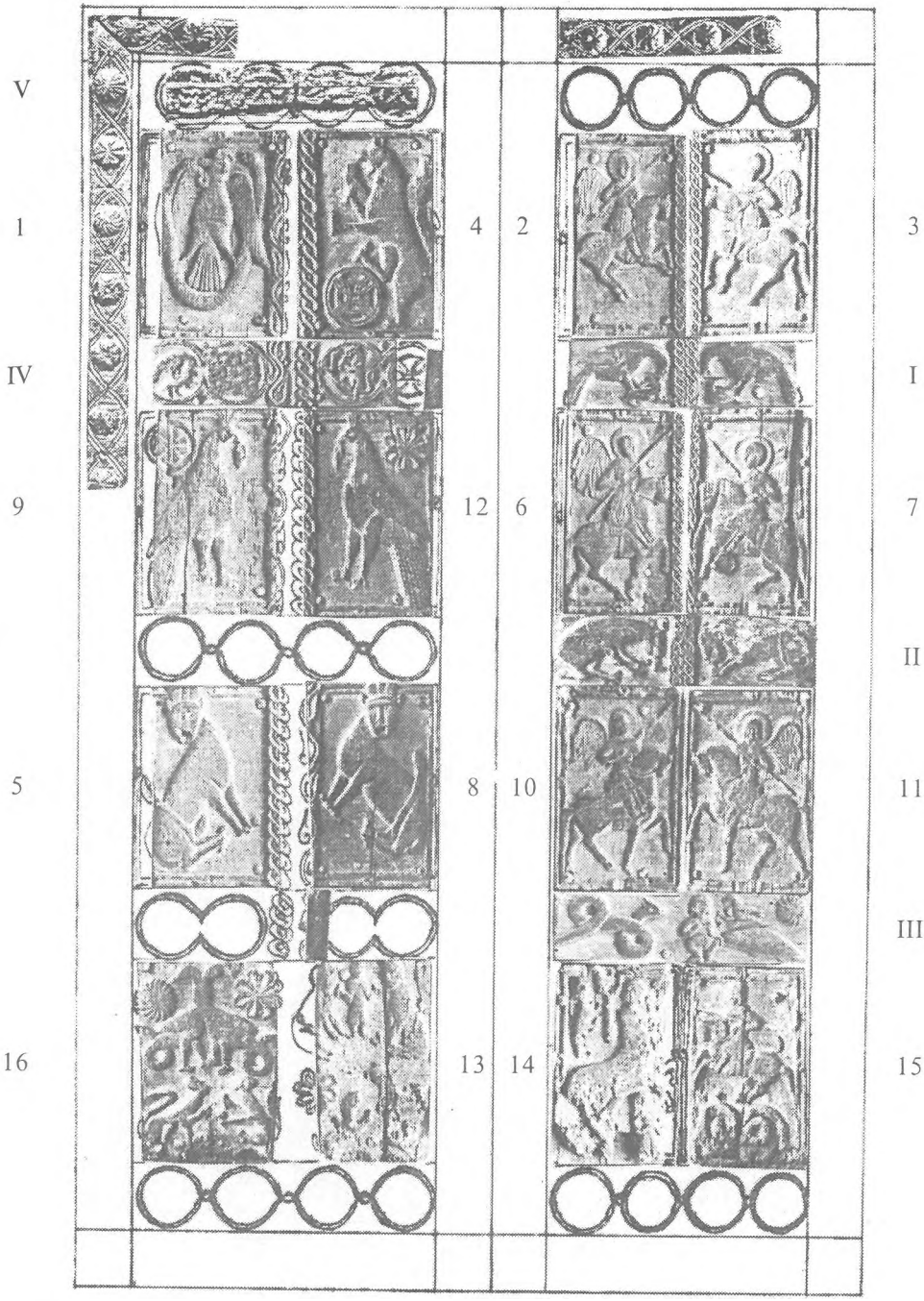

Обр. 5. Реконструиране на вратата в предполагаемия първоначален вид.

СТЪКЛЕНИ ГРИВНИ ОТ МЕЛНИК

Цветана Комитова

Гривните от стъкло - цели или фрагменти, по-малко или повече на брой, са често срещани находки на средновековни обекти. В периода IX-XIV в. те са много популярен накит в България[1]. В югоизточните райони, особено между долното течение на Марица и Родопите, са познати от всички проучени селища и некрополи[2].

В същото време в древна Русия стъклените гривни са любимо украшение предимно на градското население. Намират се в културните слоеве на всички древноруски градове от Днестър до Белоозеро и от Стара Ладога до Тмутаракан[3]. Рибаков счита производството на стъкло, в частност на стъклени гривни, за изключително градско занаятчийство[4], а според Ст. Ваклинов находките от стъклени гривни с основание могат да се приемат като белег за градски характер на дадено селище[5].

В VI-XIII в. гривните от стъкло са много разпространен накит във Византия[6], а в IX-XIV в. се намират в селища и некрополи в Сърбия[7], Македония[8], Румъния[9] и въобще на територията на цяла Източна Европа[10].

Единственото обобщено изследване и представяне на този типично женски и толкова популярен през средновековието накит от България е статията на Йорданка Чангова "За стъклените гривни в средновековна България". Разглеждайки гривните от фонда на Археологически музей - София, които всъщност произхождат от различни местонаходища на територията на цялата страна, и публикуваните вече, тя определя няколко типа и разпространението им в даден период у нас[11]. Известна информация за стъклените гривни, тяхното разпространение и употреба по българските земи през средновековието се съдържа в някои публикации, третиращи конкретно темата накити[12], или в обобщени резултати от проучени селища и некрополи[13].

Гривните от Мелник, относително малко на брой и предимно фрагменти, с някои изключения представляват същите известни типове в същата богата цветова гама и имат подобна орнаментална украса. В редки случаи, когато са намирани при проучване на единични гробове, гривните са цели или е възможно пълното им възстановяване, Обикновено са в културни пластове от XIII в., но има и такива от сектори, точно датирани с монети и други материали в края на X - най-късно началото на XI в., както и от много по-късен период - XV-XVIII в. Гривните от детското погребение, южно от църквата "Св. Никола", се отнасят дори към началото на XIX в., каквато е датировката и на останалия гробен инвентар (обр. 1).

Върху технологията на изработване и нанасяне украсата на стъклените гривни, разгледани подробно в няколко публикации[14], няма да се спираме.

Най-многобройни са фрагментите от стъклени гривни с кръгло сечение - гладки, без украса. На цвят те са сини, черни

и в редки случаи зелени, от непрозачно, полупрозрачно или прозрачно стъкло в различни нюанси. Гладки, без украса, са и няколко фрагмента от гривни с елипсовидно, триъгълно или правоъгълно сечение. Някои от тях са плоски, а други плоски отвътре и заоблени отвън.

Сините гривни, в по-светъл или по-тъмен цвят, с кръгло сечение или плоски, но винаги гладки, без допълнителна украса, са познати у нас и от обекти, датирани в IV в.[15] Подобни гривни в Антиохия[16], Коринт[17] и Херсонес[18] се отнасят към римския период. В средновековието те вече са широко разпространени и се срещат често, а понякога са единственият тип стъклени гривни в некрополите от IX-XI в.[19] Смятат се за най-ранни[20]. Тяхната употреба продължава и в XII-XIII в., но вече не са преобладаващи[21]. В Мелник се намират с находки от XIII в.

Няколко фрагмента от гривни с кръгло и елипсовидно сечение от синьо полупрозрачно, черно и тъмносиво непрозрачно стъкло по дължината на обръча имат плитко или по-дълбоко врязана единична линия. Разположена е по средата или в единия край на лицевата, обратната страна или и на двете страни. При един екземпляр от черно непрозрачно стъкло линията, нанесена надлъжно върху една от страничните повърхности, е значително по-широка и по-дълбока и наподобява жлеб. Страничните повърхности на друга гривна от същия тип, но с почти правоъгълно сечение, не са гладки. Грапавините в този случай вероятно са в резултат на оформяне в калъп или на допълнително обрязване с оглед на по-добро прилепване на гривните една към друга, когато се носят повече от един брой[22]. И тези гривни, известни предимно от обекти, датирани в IX-XI в., в Мелник се намират в повечето случаи заедно с материали от XIII в.

Характерни за X-XI в., са плоските, рисувани със светла паста, стъклени гривни. Няколкото фрагмента от подобни гривни от Мелник са от полупрозрачно синьо стъкло в различни нюанси. Те са плоски отвътре и заоблени отвън, една е съвсем плоска, две с почти правоъгълно сечение и една с кръгло. Рисувани са със светлосиня или бяла паста. Мотивите са предимно геометрични. Най-често срещаният орнамент е спирала в различни комбинации - самостоятелна, редуваща се с двойка пресечени линии с по една дъгичка между тях или запълваща разположени в хоризонтален ред, долепени една до друга, елипси (обр. 2 а-д). Тази украса има близки паралели с образци от Преслав[23], с. Овчарово, Хасковско[24], могилния некропол при с. Чернозем[25], с. Ковачево, Пазарджишко[26], с. Любеново[27], Коринт[28], Македония[29] и Саркел - Белая Вежа[30]. В едни случаи орнаментът и разположението му са същите и в същата комбинация, а в други е променена отчасти схемата, отчасти орнаментът. Една от гривните е била украсена с малки окръжности с точка в средата, разположени в един ред, от едната страна ограничени с две къси напречни линийки (обр. 2 г). Гривна със същата украса е публикувана от с. Любеново[31]. Подобна украса имат и гривни от Плиска[32], Коринт[33] и Саркел - Белая Вежа[34].

Върху друг фрагмент от гривна украсата се състои от две очертани с тънка линия елипси, съединени с триъгълници, издължени при върховете до една обща линия (обр. 2 д). В едната частично запазена елипса личи част от вписана окръжност. Аналогична е украсата на една гривна от Саркел - Белая Вежа[35].

Интерес представляват две гривни от синьо полупрозрачно стъкло. Запазена е почти 1/2 част от тях. Значително по-широки, с елипсовидно сечение, те са плос-

ки отвътре и заоблени отвън. Украсата на едната е по-семпла, в по-опростена схема. По средата на лицевата страна по дължина на обръча е врязана линия. Върху нея и от двете ѝ страни покрая минават единични линии от светла паста. По този начин са оформени еднакво широки надлъжни ивици. Двойки напречни линийки с един ред точки между тях ги разделят на различни полета. По-късите са без украса, а орнаментът в по-дългите представлява имитация на синджирче (обр. 3). Подобни гривни по отношение на рисунката са публикувани от Саркел - Белая Вежа[36], а по отношение съпоставянето на врязаната в рисувана украса – от Кюстендил[37] и Пакуюл луи Соаре[38].

Втората гривна има значително по-богата украса (обр. 4 и 7). И тук единични линии покрая и двойки напречни линии с точки между тях разделят външната повърхност на различни по дължина полета. В по-дългото, в непрекъснат хоризонтален ред, са разположени пет окръжности, запълнени със стилизирани растителни мотиви. Палметовиден орнамент, оформен със завитки и волути, се редува с розета от малки точки около едно средно по-голямо кръгче. Между окръжностите има по 1 триъгълниче. В по-късото поле е нарисувано зайче в движение. Предните крачета са къси, а задните не са добре изразени. Има дълги, опънати назад, достигащи почти до опашката уши. В пространството около него - волути и спирали. Подобна гривна с бягащо зайче засега е намерена само в некропола при Симеоновград, за който Капелкова смята, че е възникнал през X и вероятно съществувал до XII в.[39] Тези две гривни са намерени в културен пласт, много точно и сигурно датиран в края на X, най-късно началото на XI в.

Характерни за X и XI в., през XII в. рисуваните гривни са съвсем редки по нашите земи и почти не са носени[40]. Единични фрагменти се срещат на много средновековни обекти в България и извън нейните предели. Прави впечатление, че по-голямо количество от този тип гривни се намират в южните райони - Любеново, Овчарово, Симеоновград, в почти всички некрополи на сегашния Хасковски окръг или в големите градски центрове, като Плиска и Преслав. Много голямо е количеството на фрагменти от рисувани гривни и в Саркел - Белая Вежа. Лвова подчертава тяхното сходство с гривните от Византия и Херсонес не само по техниката на орнаментация, която би могла да бъде взаимствана, но и по характера на изображенията, като приема, че те нямат местен произход[41].

Общо е мнението, че стъклените гривни имат византийски произход и се разпространяват от византийски производствени центрове, но според Г. Джингов някои образци са произведени в български ателиета и той премества крайната граница на тяхната употреба в XIII в. Поголямото им количество в Южна България навярно е свързано с близостта и възможността за по-оживена търговия с тези византийски центрове, а на север проникват чрез центровете на византийската култура по Черноморието.

В края на X и началото на XI в. се появяват витите гривни, има ги в Плиска, Преслав, Хисарски бани, но се разпространяват през периода на зрелия феодализъм[47]. По-рядко срещани са усуканите гривни. В болшинството си те имат кръгло сечение, но показват разнообразие по отношение на цветовата гама на инкрустираните, увити с основата нишки. Доста голям е броят на фрагментите от този тип гривни, намерени при разкопки в Мелник. Всички имат кръгло сечение и са от черно непрозрачно стъкло. Изключение прави една цяла гривна от

синьо стъкло, два фрагмента от тъмнозелено до черно и един от зелено стъкло. Синята гривна е усукана със сребристобяла нишка (обр. 5).

Най-често инкрустираните, увити с основата, нишки са тъмночервени в различни съчетания - една, две до четири, еднакви или с различна дебелина. В някои случаи нишките са червена и зелена, червена, сребристобяла и зелена, само червена и сребристобяла, само зелена или зелена и сребристобяла също в различни съчетания, в един от случаите зелената нишка е между единични сребристобели. По-различен е един фрагмент от усукана гривна с редуващи се бели и светлокафяви нишки. Цялата повърхност е покрита със светлокремав слой. Витите или усукани гривни са известни от редица находища както в България[43], така и извън нейните предели[44].

Три гривни са плоски от черно непрозрачно стъкло. Лицевата страна на двете е украсена с двойка успоредни червени линии, нанесени по дължина на обръча. При третия екземпляр линиите са зелени. Между двойката червени линии в единия случай минава плитко врязана линия, а между зелените - плитък жлеб. Този вид гривни се срещат и на други средновековни обекти у нас[45].

Интерес представляват два фрагмента от плоска стъклена гривна. На лицевата ѝ страна е прикрепен по дължина шнур от усукани стъклени нишки в червено и бяло (обр. 6). Гривната е от синьо полупрозрачно стъкло. Засега е публикувана само една подобна от средновековен обект в Поволжието[46].

В XII-XIII в. се появяват и друг вид гривни, украсени с издатъци или насечки върху лицевата страна. Такъв тип гривни се срещат единствено на обекти от Второто българско царство[47]. Нашият екземпляр предизвиква интерес с това, че основата, върху която е положена нагънатата лента от тъмносиньо стъкло, представлява прозрачна куха тръбичка от безцветно стъкло. Останалите два екземпляра са от синьо полупрозрачно стъкло, чието доста широко кръжило е прищипвано на равни интервали. При това плоската отвътре гривна е получила релефна външна повърхност.

По-различни са три цели гривни, един фрагмент от много тъмносиньо, почти черно стъкло, и един от синьо стъкло. Двете цели гривни имат почти триъгълно сечение (обр. 6). Вътрешната и една от страничните им повърхности са плоски, а другата странична повърхност е под наклон. Третата гривна има плоска вътрешна и леко заоблена външна повърхност. Тя е с почти правоъгълно сечение. Лицевите повърхности на гривните са набраздени от надлъжни линии. Тези гривни са намерени в разрушен гроб и създават впечатление, че са комплект - една средна и две странични. Подобни гривни също се срещат и на други обекти от XII-XIII в.[48]

За дълъг период от време стъклените гривни остават предпочитан накит в средновековния Мелник. Тяхната употреба продължава до IX в. Гривните от този късен период са по-различни по отношение на техниката и украсата. Преобладават витите и усукани гривни с кръгло сечение. Направени са от синьо, безцветно или с оттенък в синьо и зелено прозрачно стъкло.

Част от целите гривни и фрагментите са вити, с усукана около обръча цветна нишка - бяла, зелена, бледожълта и оранжева. Една от целите гривни с усукана оранжева нишка е с неравномерна дебелина на обръча и доста груба изработка (обр. 8).

При усуканите гривни в дебелината на обръча по дължина минава зигзаговидно

цветна нишка, най-често синя или жълта (обр. 9). За разлика от витите, които не се различават много от характерните за XII-XIV в., гривни с такава украса не се срещат в посочения период. Те са характерни за XVII-XIX в., каквато е датировката на културните пластове, както и на останалия материал, заедно с който се намират при разкопки в Мелник.

От това време са и една цяла и няколко фрагмента от плоски гривни без или с релефна украса. Една цяла и фрагмент от друга гривна с прищипвания върху самата стъклена лента, без допълнително поставен върху основата шнур, имитират гривните с издатъци, характерни за XII-XIV в.

Другите три фрагмента от гривни с релефна украса по всяка вероятност са направени в калъп (обр. 10). Върху лицевата страна на фрагмента от плоска гривна от синьозелено прозрачно стъкло надлъжни и напречни релефни линии образуват мрежа (обр. 10а). Украсата на втория фрагмент се състои от четири надлъжни реда с релефни пъпки и едно поле между тях, запълнено с вписана в кръг розета (обр. 10в). Третият фрагмент е от плоска гривна от прозрачно жълтооранжево стъкло. Върху лицевата страна надлъжно минава зигзаговидна ивица (релефна), допълнително оформена с релефни пъпки. В образуваните триъгълни полета има напречни къси резки (обр. 10б).

Към късните гривни се отнася и един фрагмент от тъмнозелено прозрачно стъкло, плоско отвътре и заоблено отвън. Украсата по външната повърхност е от жълти, червени и сини капковидни орнаменти.

Направеният преглед на стъклените гривни от Мелник, в повечето случаи фрагменти, е показателен както за голямото разнообразие на форми, украса, цветове и техника на изработка, така и за широката употреба в средновековния град за продължителен период от време на този евтин и сравнително лесен за производство накит. Прави впечатление, че от витите гривни и тук преобладават черните с усукана около обръча червена или червена и зелена нишки. Широкото разпространение на този вид гривни по нашите земи дава възможност да се допусне, че част от тях са произвеждани в България[49].

Не липсват данни, макар и оскъдни, за производство на стъклени гривни в средновековния Мелник. При археологически разкопки бяха проучени останки от огнища с отпадъчна продукция около тях - стъклен шлак, бракувана продукция, стъклени капки. По някои от потите има полепнало стъкло.

Имайки предвид общото развитие на средновековния Мелник като значителен занаятчийски и производствен градски център, допустимо и реално е някои от занаятчийските работилници да са били стъкларски.

*1. **Й. Чангова.** За стъклените гривни в средновековна България. Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, 179-188; **П. Гатев.** Накити от погребения от XI-XII в. -Археология, 1977, кн. 1, с. 41; **Ст. Станчев.** Материали от дворцовия център в Плиска. - ИАИ, XXIII, с. 61; **М. Ваклинова.** Археологически материали от гр. Девин. - Родопски сб., IV, 1976, с. 122,125.*

*2. **Д. Аладжов.** Средновековни погребения в Югоизточна България. - ИБМ, I, 1969, с. 140; Материалната култура на Югоизточна България през XI-XII век. - Славяните и Средиземноморския свят VI-XI в. С., 1978, с.152; Средновековни накити. Окръжен исторически музей Хасково. Албум.*

*3. **Й. Чангова.** Цит. съч., с. 179; **Б. А. Рыбаков.** Ремесло Древней Руси, 1948, с. 297; **Г.***

Ф. Соловьева, В. В. Кропоткин. К вопросу о производстве, распространении и датировке стеклянных браслетов Древней Руси. - КСИИМК, XIX, 21.

4. *Б. А. Рыбаков.* Цит. съч., с. 400,
5. *Ст. Станчев.* Материали от дворцовия център в Плиска. - ИАИ, XXIII, с, 61.
6. *G. K. Davidson.* The minor objects, Corinth. V, XII, Princeton. New Jersey, 1952, p. 263.
7. *Ем. Талеска.* Прилог кон поучване на средновековни белезици од стакловина на територията на СР Србија, СР Македонија и НР Бугарија. - Зборник, посветен на Бошко Бабик, Р., 1986, 215-220.
8. *Е. Манова.* Средновековниот накит от Македония. Скопие, 1992; *М. Ивановски.* Средновековна некропола во реонот на паликурската базилика ка Стоби. - Зборник, посветен на Бошко Бабик, с. 102; *B. D. Aleksova.* Kapija. T. I. Skopie – Beograd, 1966, p. 58; *Б. Бабик.* Средновековно културно богатство на СР Македонја. Прилеп, 1974, с. 7, обр. 119-123.
9. *P. Diaconu, D. Villceanu.* Paciiul lui Soare cetatea Bizantina. Bucuresti, 1972, 150-154.
10. *З. А. Львова.* Стеклянные браслеты и бусы из Саркела - Белой Вежи. - МИА, СССР, 75, М.-Л., 1959, с. 307.
11. *Й. Чангова.* Цит. съч., с. 179.
12. *П. Гатев.* Цит. съч.; *К. Капелкова.* Накити от средновековен некропол край Свиленград. - Археология, 1989, кн. 1, 48-56; *Д. Аладжов.* Накити от могилно погребение при с. Овчарово. - Археология, 1959, кн. 3-4, с. 69; *Ив. Джамбов.* Средновековни накити от Хисар (X-XI в.). -Археология, 1977, кн. 3, 56-59; *В. Писарева.* Средновековни гривни от Окръжен исторически музей в Кюстендил. - Археология, 1985, кн. 3, 48-55.
13. *Й. Чангова.* Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI-XIV в. С., 1972, с. 124; Накити от погребение XI-XII в. - Археология, 1977, № 1, с. 41; *Д.Аладжов.* Цитираните съчинения.
14. *Й. Чангова.* Цитираните съчинения; *М. Ваклинова.* Цит. съч., с. 125; *Б. А. Рыбаков.* Цит. съч., 398-399; *З. А. Львова.* Цит. съч., с. 308.
15. *Й. Чангова.* За стъклените гривни..., с. 184.
16. *А. В. Арциховский.* Курганы вятичей. М., 1930, с. 26.
17. *G. K. Davidson.* Op. cit., p. 262.
18. *Г. Д. Белов.* Херсонес. Отчет о раскопках. 1931-1933. - МИА, № 4, с. 223.
19. *Й. Чангова.* За стъклените гривни..., 180-187; *Ж. Вължарова.* Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България, С., 1976.
20. *Й. Чангова.* За стъклените гривни..., с. 185.
21. Пак там.
22. *П. Гатев.* Средновековно селище..., с. 147.
23. *Й. Чангова.* За стъклените гривни..., 84-89.
24. *Д. Аладжов.* Накити от могилно погребение..., с. 69.
25. *П. Детев.* Разкопки на могилния некропол при с. Чернозем. - ГНМП, VII, 1971, с.56, обр.31.
26. *П. Гатев.* Средновековно селище..., с. 147, обр. 65в.
27. *Д. Аладжов.* Материална култура..., обр. 19.
28. *G. K. Davidson.* Op. cit., 264-265, Plate 113.
29. *Е. Манова.* Цит. съч.
30. *З. А. Львова.* Цит. съч., с. 313, рис. 22, 5, 14, 18, рис. 45.
31. *Д. Аладжов.* Материална култура..., обр. 19, 153.
32. *Ст. Станчев.* Цит. съч., с. 28.
33. *G. K. Davidson.* Op. cit. Plate 113 2160, 2161.
34. *З. А. Львова.* Цит. съч., с. 309, рис. 16; с. 313, рис. 215.
35. Пак там, с. 317, рис. 322.
36. Пак там, рис. 313, 16.
37. *В. Писарева.* Цит. съч., с. 48.
38. *P. Diaconu, D. Villceanu.* Op. cit., fig. 5515.
39. *К. Капелкова.* Цит. съч., 52-54.
40. *П. Гатев.* Накити..., с. 41.
41. *З. А. Львова.* Цит. съч., с. 321.
42. *Й. Чангова.* За стъклените..., с. 182, 186; Средновековно селище..., с. 125, обр. 98; *В. Нешева.* Металообработване, ювелирство - Червен, I, С., 1985, с. 195, обр. 54 б; *В. Антонова.* Средновековно селище в чашата на язовир "Виница", Шуменско. - ИНМШ, кн. IV, 3-33, табл. IV20; *В. Писарева.* Цит. съч., с. 48.
43. *Й. Чангова.* За стъклените гривни..., фиг. 22; Средновековно селище..., обр. 98; *С. Георгиева.* Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – Царевград Търнов, II, 400-401; *В. Нешева.* Цит. съч., с. 195.
44. *P. Diaconu, D. Villceanu.* Op. cit., fig. 55.
45. *Й. Чангова.* Средновековното селище..., с. 122; *П. Гатев.* Средновековно селище..., 147-148.
46. *Н. Н. Бусятская.* Стеклянные изделия городов Поволжья (XIII-XIV в.). - Средневе-

ковые помятники Поволжья. М., 1976, с. 46.

47. ***Й. Чангова.*** *За стъклените гривни..., с. 186.*

48. ***Й. Чангова.*** *Средновековното селище...;* ***В. Нешева.*** *Цит. съч., с. 195.*

49. ***М. Ваклинова.*** *Цит. съч.;* ***Й. Чангова.*** *За стъклените гривни..., с. 187;* ***Н. Мавродинов.*** *Старобългарско изкуство. С., 1959, с. 223.*

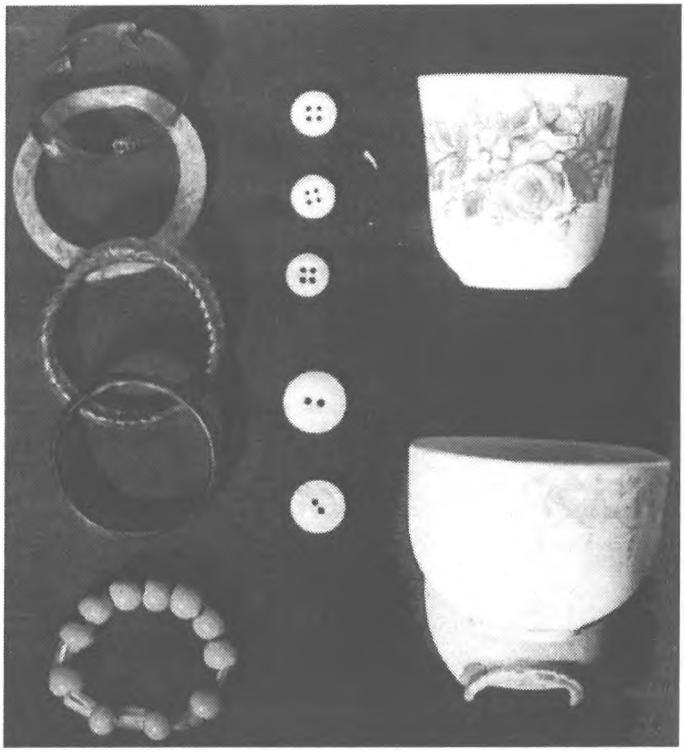

Обр. 1

а

г

б

в

д

Обр. 2

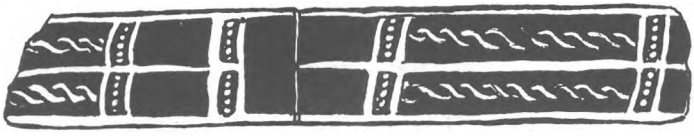

Обр. 3

Обр. 4

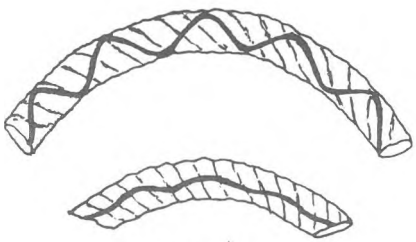

Обр. 9

а

б

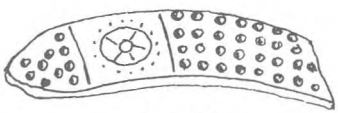

в

Обр. 10

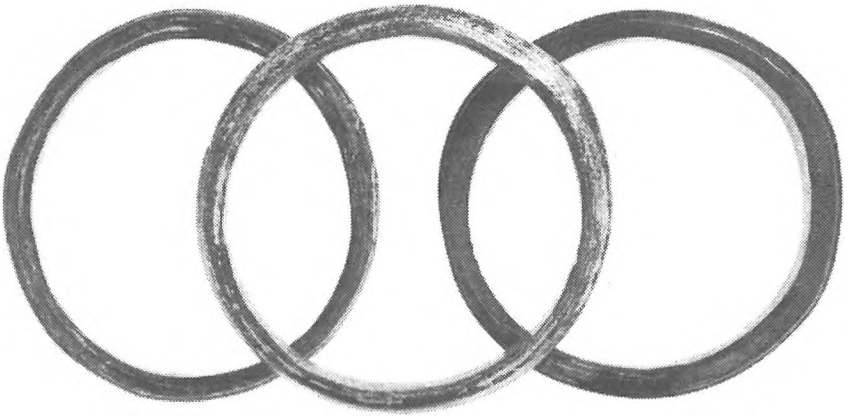

Обр. 6

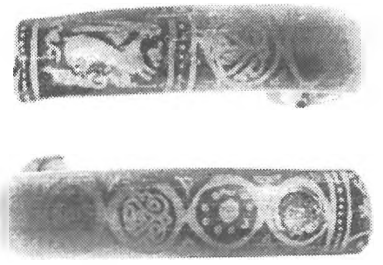

Обр. 7

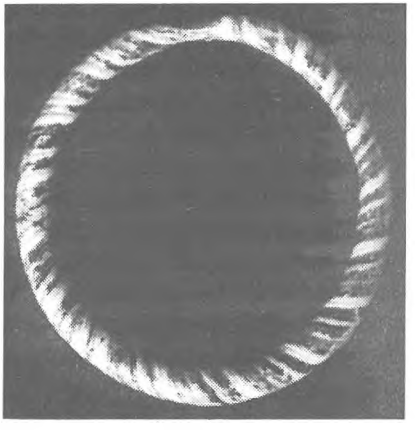

Обр. 5

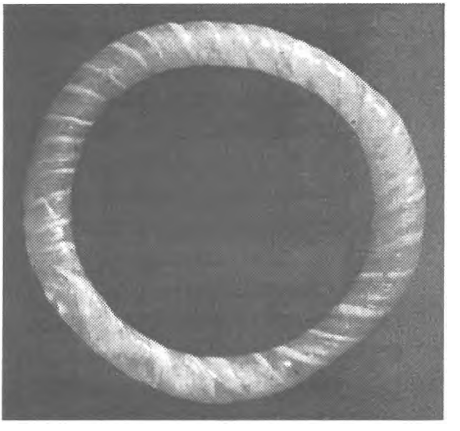

Обр. 8

ПО ВЪПРОСА ЗА СТЪКЛОПРОИЗВОДСТВОТО В ТЪРНОВ (ОПИТ ЗА ЛОКАЛИЗАЦИЯ НА РАБОТИЛНИЦИТЕ)

Йордан Алексиев

Стъклопроизводството е един от занаятите, оформени твърде рано като самостоятелна дейност. Това се налагало по две причини: 1) за получаването на стъкло били необходими сравнително сложни съоръжения, които да развиват висока температура и да осигуряват правилно протичане на технологическия процес, и 2) необходимостта от знания, професионален опит и усвояване на сложната технология и "рецепти". Подробно описание на необходимите суровини, производствени съоръжения и технологически процес дава Георги Агрикола в дванадесета книга на своето съчинение "Де ре Металика"[1]. Според него процесът можело да протича в три, две или само в една пещ.

Сравнително добре е проучено стъклопроизводството в столиците Плиска и Преслав благодарение на изследванията на Г. Джингов[2], Л. Дончева-Петкова[3] и Т. Балабанов[4].

За стъклопроизводство в столицата Търнов пръв съобщава В. Вълов[5]. При разкопките на третата порта на Главния вход на Царевец той разкопава пещ, която определя като стъкларска (но допуска, че може да е имала и по-широка употреба). Близо до пещта Вълов е открил части от прозоречни стъкла, част от мраморна плоча и горял пласт. Дейността на пещта Вълов отнася до края на първата четвърт на XIII в., когато е била изоставена поради близостта ѝ до главния вход на крепостта[6]. Вълов приема, че материалите, свързани с дейността на пещта до третата порта, са изхвърляни на терасата при Балдуиновата кула. Според него средновековният културен пласт на тази тераса "започва почти от повърхността и достига до 1,60 м в северната част на "горните" тераси и до 2,20 м при Балдуиновата кула"[7]. Непосредствено над ранновизантийския културен пласт според него се откриват фрагменти от старобългарска керамика с врязана украса и останки от "сграда на калов градеж, в чиито руини са открити български медни имитации на византийски скифати, които датират унищожаването ѝ към края на XII - началото на XIII в."[8] По-нататъшното отлагане на средновековния културен пласт (т.е. след началото на XIII в. - б.м.) е свързано с разгърнатото строителство на сгради и крепостни съоръжения, като в него се разграничават три слоя[9]. Най-долният е наситен с "горяла пепел, въглени, опушени камъни и леярски пити"[10]. Наличието на "отпадъчни продукти от стъклопроизводство в някои слоеве на терасата на Балдуиновата кула навеждат на мисълта, че те може би не произхождат от работилница в онзи район, а са донесени и изхвърлени от друго място на хълма. Изглежда производителите или съдържателите на работилницата, които не можело да не бъдат подчинени на върховния управител на столичния град, били принудени да се съобразяват с близос-

тта на главния вход и изхвърляли отпадъците по-далеч[11]. Според мен става дума за съществуването на две отделно действащи стъкларски работилници - една при третата порта, и втора - на терасата при Балдуиновата кула, като втората била в рамките на значителен занаятчийски квартал, в който има данни и за интензивна обработка на цветни метали[12]. Неоснователни са предположенията на В. Вълов за пренасяне на отпадъчните продукти в друг, сравнително отдалечен район, и то пак вътре в крепостта.

Работилница при третата порта на главния вход. От разкритата там стъкларска работилница сравнително добре е запазена пещта (обр. 2). При изграждането ѝ е разрушена около две трети от дебелината на ранновизантийския зид на разкритата там базилика. Пещта има кръгла форма, изградена от различни по големина тухли и глина. Долу е оформено огнището с трапецовиден отвор от изток, оформен от две наклонени навътре тухли, а върху тях две тухли с малко разминаване една върху друга (размери на тухлите 0,33х0,33х0,04 м). Върху огнището е изграден цилиндричен корпус с дебелина 0,20-0,18 м, който има вътрешен диам. 0,40 м, външен - 0,80 м. Запазената височина на пещта е 0,63 м от пода на огнището. Пред входа на пещта има малка площадка, ограничена от север с тухлена стеничка, а от юг - от вътрешното лице на ранновизантийския зид. Подът на площадката е отухлен от продължителното опалване и има опушен сив цвят. Възстановката на пещта дава значителни прилики с описаните от Агрикола пещи, като правят впечатление сравнително малките размери на пещта от Царевец. Както отбелязва В. Вълов, тя има "типологично сходство със стъкларските пещи от Милано"[13]. Според него "пещта и респективно сградата, в която се е намирала, са изградени след обявяването на Търново за столица на българската държава - най- вероятно в края на XII в. Поради слабия си градеж и временното ползване може би през втората четвърт на XIII в. те са престанали да съществуват[14]. Около пещта са намерени стъклени трошки и натрошени прозоречни стъкла. През средновековието се практикувало и получаването на стъкло от полуфабрикати или претопяването на натрошени стъклени изделия - процес, който протичал в пещи с по-просто устройство и при по-ниска температура. Вероятно такава е била и пещта при третата порта на главния вход на Царевец.

Работилница при терасата на Балдуиновата кула. Няма добре запазени останки от производствени съоръжения (пещи). Намират се обаче значително количество производствени отпадъци: стъклени капки, трошки, парчета стъклена паста, буци недотопена шихта и шамот, глинено съдче със сяра. Намерени са над 20 различни по големина и форма буци от недотопена шихта и шамот, над 30 стъклени капки и много стъклени трошки, парчета мрамор (части от плочи, декоративни детайли: части от корнизи, капители и колони). Недотопената шихта сочи, че в пещта стъклото се е получавало от суровини. Намерените на терасата огромно количество поти (тигли) не могат да се свържат със стъклопроизводството (главно поради малките им размери)[15]. Още повече, че при много от тях има полепнали медни окиси, свързани с обработката на цветни метали. Стъкларската работилница на терасата при Балдуиновата кула е съществувала до 70-те години на XIII в., когато към църква №9 се оформя манастирски ансамбъл.

Работилница южно от дворцовата църква. Сведения за трета работилница

за Царевец дава Н. Ангелов. В статията "Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград" през XIII-XV в. той споменава "с няколко думи за един друг вид занаятчийско производство, за което са открити материали на Царевец"[16]. В непосредствена близост с дворцовата църква, южно от нея, според Ангелов са "открити много късове от разноцветна стъклена паста, от която са отцепвани кубчета за мозаечна живопис"[17]. Отломъците били с различна големина и форма, като някои имали дъговиден завършек, а други представлявали "питки" с диаметър около 15-20 см от разноцветна стъклена паста. Ангелов съобщава и за откритите "малки части от големи поти със следи от стопено стъкло по вътрешните им стени"[18]. Според него "в работилницата е произвеждана стъкловидната паста за производство за мозаечни кубчета и била устроена близо до строящата се църква"[19]. За съжаление Ангелов не съобщава повече подробности за работилницата, нито за останки от пещи.

В по-късна публикация за резултатите от проучването на царския дворец мозаечната украса на дворцовата църква се свързва с първия период от нейното изграждане, а при по-късни ремонти и преустройства "тази украса (мозаечната - б.м.) е била заменена със стенописи"[20]. Това преустройство се отнася към царуването на Михаил Шишман, и то между 1324 - есента на 1327 г., когато "ромеите и мизите прекараха дълго време в мир"[21]. Само въз основа на посочените от Н. Ангелов данни може да се допусне, че работилницата, южно от дворцовата църква, е свързана с производство на непрозрачно цветно стъкло (смалта), от което са правени мозаечните кубчета за украсата на "първата" дворцова църква.

За съществуването на стъкларска работилница, която се намирала в кварта-ла южно от Патриаршията, споменава А. Квинто. Според мен тя неоснователно разглежда глазирането на керамичните съдове отделно от грънчарското производство, като обособен дял на стъкларството. Основание за това според нея са намерените "буци от застинала стъклена маса с цвета на зелената глазура и деформирани, но глазирани фрагменти керамика"[22]. Глазирането на съдовете е етап от технологичния процес при грънчарството и не може да се свърже със стъклопроизводството и да се обособява като самостоятелен негов дял. Въз основа на "дефектни стъклени гривни, застинали капки стъкло и шлак", намирани в западната част на терасата южно от Патриаршията, А. Квинто допуска, че са "работели стъклари", като приема за възможно "тяхната продукция (да) е плоското стъкло с кремав оттенък от остъкляването на храма"[23]. От разгледаните археологически данни може да се направи следният извод:

Стъклопроизводството в столицата Търнов е било добре развито, за което свидетелстват разкритите четири стъкларски работилници: при третата порта на главния вход; на терасата при Балдуинова кула; при дворцовата църква и в западната част на терасата южно от Патриаршията. В работилницата при Балдуиновата кула е получавано стъкло от суровини, а останалите три са били за обработка и производство на плоско стъкло, изделия и мозаечни кубчета. Според археологическите и монетните находки работилниците са работили до средата на XIII в. и навярно са били "изнесени" от крепостта с разрастването на столичния град. Дали този занаят е продължил в другите столични квартали, разположени извън крепостните стени, е въпрос, който сега може да получи единствено хипотетичен отговор.

1. **Георгий Агрикола.** *О горном деле и металургии. М., 1962, 532-540.*
2. **Г. Джингов.** *За производството на стъкло в средновековна България. - Археология, 1960, 4, 1-8; Средновековна стъкларска работилница в Патлейна - ИАИ, XXVI, 1963, 47-68; Древното стъкло и стъклопроизводство в България. - Археология, 1965, 4,11-20.*
3. **Л. Дончева-Петкова, Ж. Златанова.** *Стъкларска работилница край западната крепостна стена. - Археология, 1978, 4, 37-47.*
4. **Т. Балабанов.** *За началото на стъклообработването и стъклопроизводството в България. - В: Преслав. 3, 1983, 231-239.*
5. **V. Valov.** *Production du verre dans la capitale medievale Bulgare Veliko Tirnovo de la fin du XII a la fin du XIV siecle. В: Средновековно стакло на Балкану (V-XV в.). Београд, 1975, 127-141.*
6. **В. Вълов.** *Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец. 1966-1969 (=Царевград Търнов, 5). С., 1992, с. 144.*
7. *Пак там.*
8. *Пак там, с. 146.*
9. *Пак там.*
10. *Пак там.*
11. *Пак там.*
12. **Й. Алексиев.** *Златарството в столицата Търнов (производство, организация, влияния). - В: Средновековните накити в българските земи, Ст. Загора (под печат).*
13. **В. Вълов.** *Археологически разкопки..., с. 144.*
14. *Пак там, с. 146.*
15. **Й. Алексиев.** *Златарството...*
16. **Н. Ангелов.** *Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII-XIV в. - ИОИМ - Велико Търново, V, 1972, с. 15.*
17. *Пак там.*
18. *Пак там.*
19. *Пак там.*
20. **С. Георгиева, Н. Николова, Н. Ангелов.** *Дворецът на българските царе през Втората българска държава (=Царевград Търнов, 1). С., 1973, 120-122.*
21. **Й. Алексиев.** *Преславски традиции в културата на столичния Търнов. - В: 1100 години Велики Преслав (под печат).*
22. **Л. Квинто.** *Занаятчийски квартал до Патриаршията в Търнов. - В: Културата на средновековния Търнов. С., 1985, 53-54.*
23. *Пак там, с. 54.*

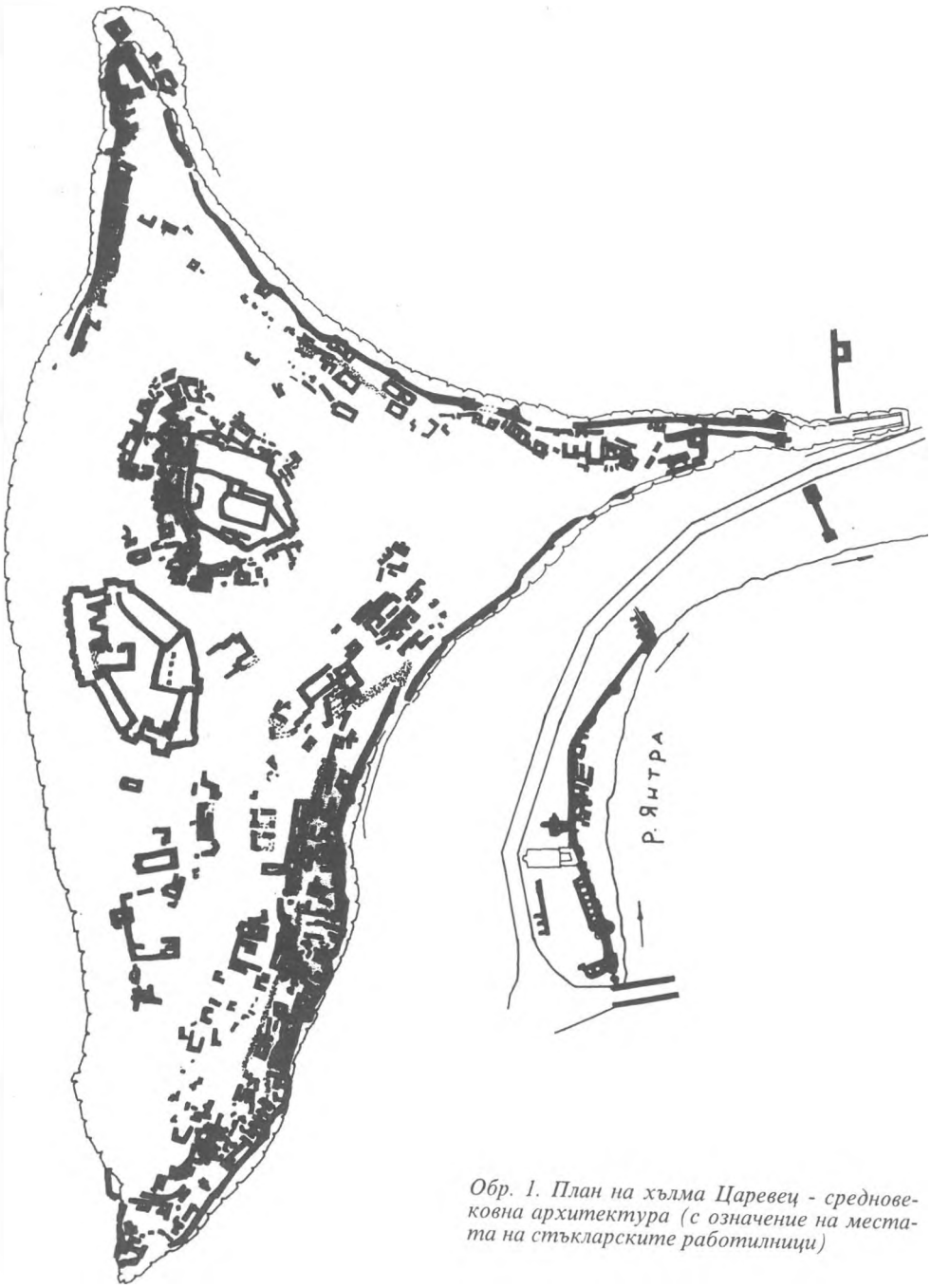

Обр. 1. План на хълма Царевец - средновековна архитектура (с означение на местата на стъкларските работилници)

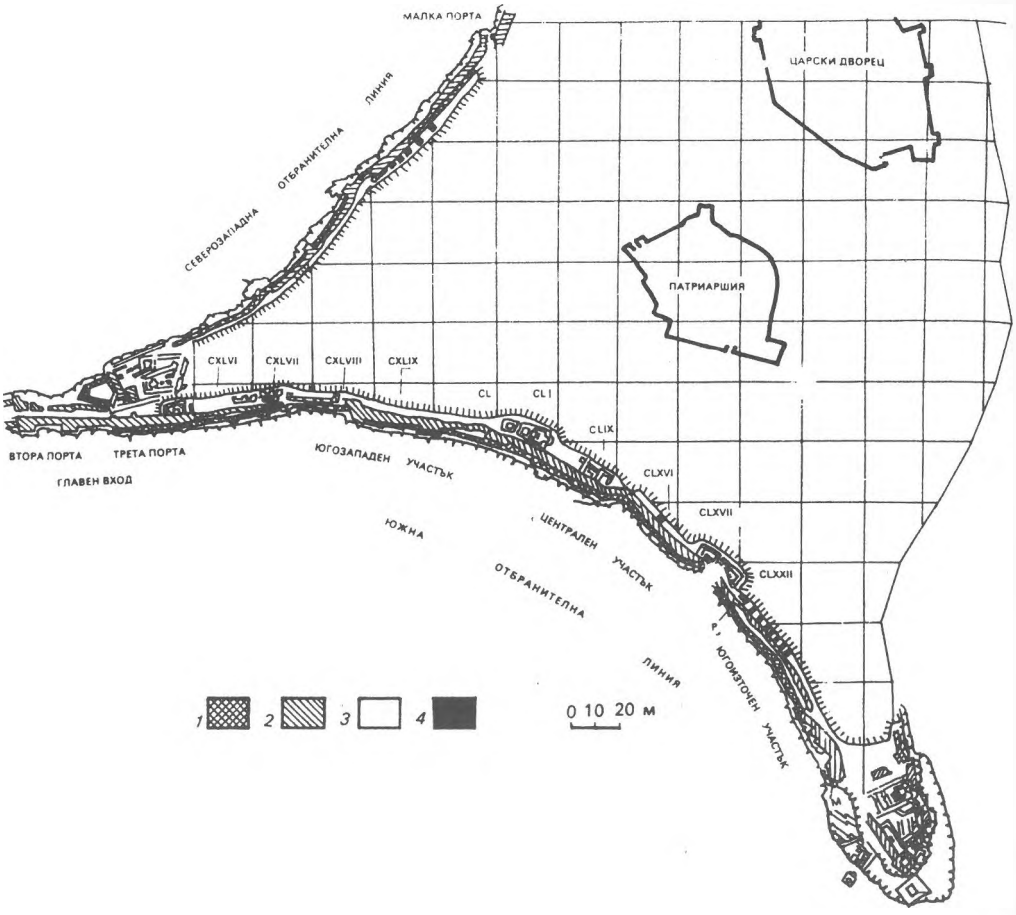

Обр. 2. План Царевец - южен склон (с местата на работилниците)

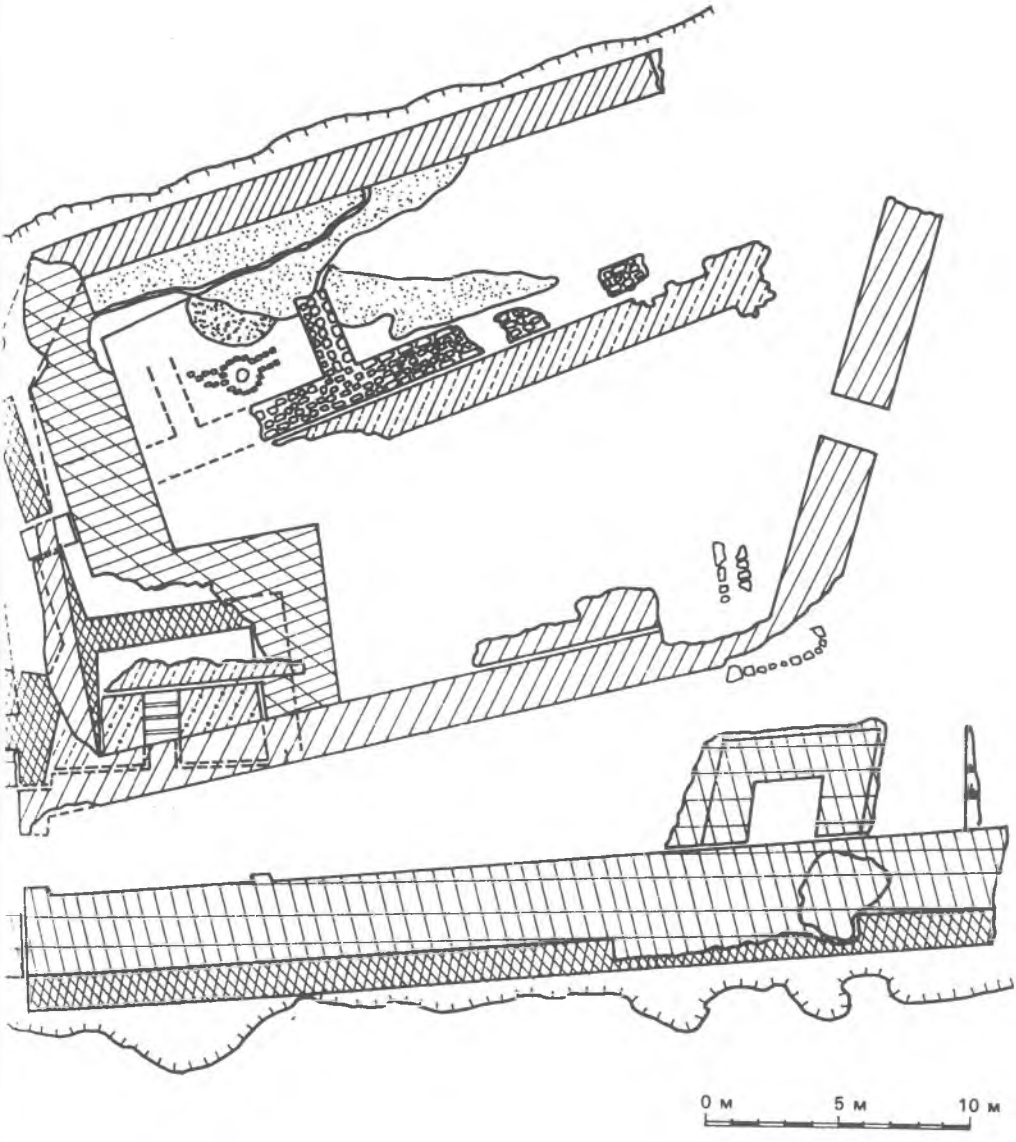

Обр. 3. Разкритата архитектура при третата порта на главния вход на Царевец и стъкларската пещ (по Вело Вълов)

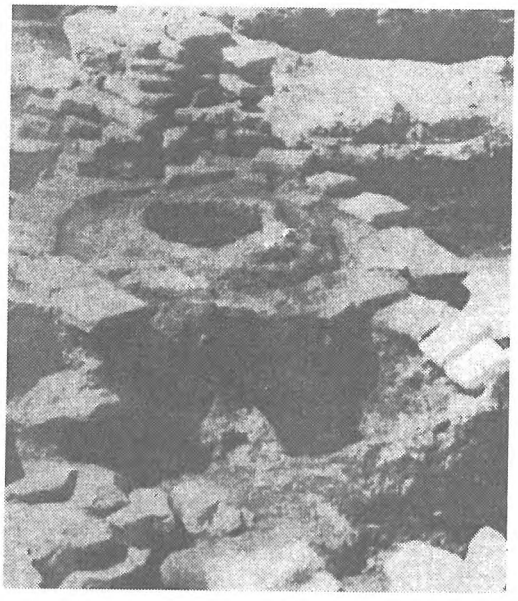

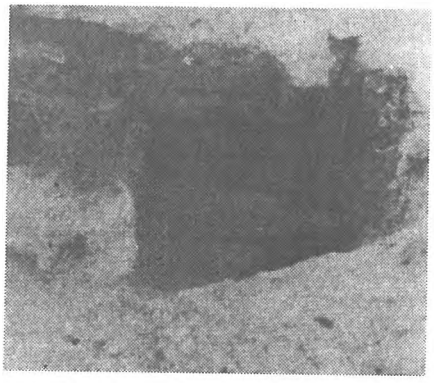

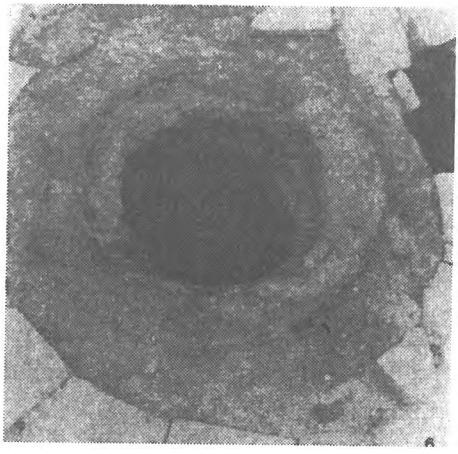

Обр. 4. Останки от стъкларската пещ при третата порта.

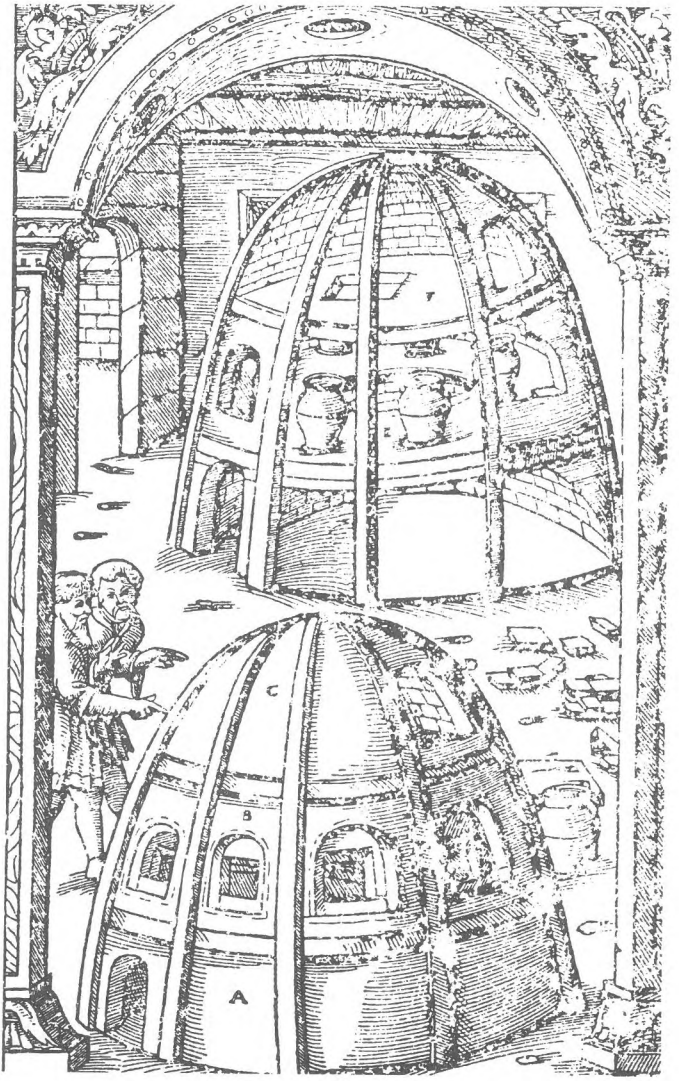

Обр. 5. Стъкларски пещи (по Г. Агрикола)

СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ В ДВОРА НА ЦЪРКВАТА "СВЕТА БОГОРОДИЦА" В С. ПРИБОЙ, ПЕРНИШКИ ОКРЪГ

М. Чохаджиев, Сл. Чолаков

В югозападния край на село Прибой се намира църквата "Св. Богородица" с разположеното около нея селско гробище. Тук през 1939 г. I. H. Gaul[1] открива праисторическо селище. Тъй като културният му пласт постепенно се разрушава, през месеците юли-август 1977 г. се направиха спасителни сондажни разкопки върху незасегнати, но застрашени участъци.

При първоначалния оглед се установи, че западно от църквата има антична база и счупена на две колона, които маркират вход в тази част на гробището. До южната стена на църквата лежи друга база. Части от антични архитектурни детайли са вградени и в самите стени на църквата (обр. 1). Добре личи, че тя има три строителни периода. Според местните жители, преди последното пристрояване, църквата е била вкопана и към южния ѝ вход се е слизало по стълбички. През 1925-27 г. се прави удължаване на изток. За да се облекчи достъпът до входа ѝ, теренът от южната страна е понижен с 1,5-2 м и пръстта е разстлана върху южната, по-ниска част от двора. Там бяха заложени три сондажа (обр. 2).

Сондаж № 1 е на 19 м южно от църквата, с размери 10 м на 5 м. Сондажи № 2 и 3 са до западната част от оградата на църковния двор, с размери съответно 2 м на 2 м и 4 м на 4 м. Всичките са ориентирани север-юг.

В сондаж №1 до 0,70 м се намериха отделни човешки кости и фрагменти от праисторическа керамика.

На дълбочина от 1 м до 1,75 м се разкриха 24 средновековни погребения, които са разрушили останките от праисторическото селище и са засегнали жълтата стерилна пръст (обр. 3).

В сондаж № 2 е проучена яма, в която се разкриха също средновековни материали.

Само в сондаж №3 се попадна на ненарушен раннонеолитен пласт. Тъй като резултатите от проучването му са публикувани отделно[2], предмет на това съобщение е разкритата част от средновековния некропол.

Направеното изследване е комплексно. То е опит резултатите от археологическите и антропологичните проучвания[3] да бъдат представени заедно за всяко погребение. Съвместно са дадени и изводите.

При антропологичното проучване са използвани класическите краниометрични и краниоскопични методи[4]. Ръстът е изчислен по способа на Manouvrier, а категориите му са определени по Martin[5]. Расовата диагностика е извършена по методиката на Боев за различните расови типове и варианти на европеидната раса и по класификацията на Дебец за контактните расови типове с монголоидната раса[7]. Резултатите от вариационно-статистическата обработка на индивидуалните

черепни мерки и индекси са представени на таблици 1 и 2.

Описание на погребенията и антропологическа характеристика на скелетите:

Гроб №1. На дълбочина 1 м се разкри скелет на жена в адултус, 30-35 год. От двете страни на скелета има дъски с дебелина 5 см. От юг и от изток е поставен по един камък. Скелетът е по гръб с изпънати крака и ръце, свити в лакътните стави - дясната високо върху гърдите, а лявата върху поясната област (обр. 4). Дължина 152 см. Ориентация З-И, с отклонение 20° на север.

Черепът (инв. №2116) е добре запазен, пентагоноид, със средни размери, мезокран . Тилът е със заоблена форма и слабо изразен релеф. В ламбдовидния шев се наблюдават вмъкнати кости (обр. 5). Челото е слабо наклонено, с изгладен надочен релеф, с малка ширина, стенометоп. Лицето е със средни размери, мезопрозоп, мезен. Общият вертикален профил е ортогнат, а в алвеоларната част - прогнат. Орбитите са средно високи, заоблени. Долният край на носовия отвор е със слабо изразени предносни ямки. Горната челюст е със средни размери, брахистафилин и хаместафилин. Кучешките ямки са плитки. Хоризонталната профилировка на лицето е слабо изразена. Долната челюст е грацилна, със средни размери и заоблена, леко изпъкнала брадичка. Захапката е псалидонтна.

Костите на посткраниалния скелет са добре запазени. Костите на крайниците са грацилни, със слабо изразен релеф на залавните места на мускулите. Ръстът е 152 см, т.е. "под среден".

Расово-типологичен анализ: медитерански расов тип, с монголоидни примеси.

На костите на лявата предмишница се откри гривна, изработена от бронзова пластинка, с разширени и заоблени краища. Украсена е с врязани вертикални чертички и вдлъбнати точици, образуващи две вълнообразни линии (обр. 6). Формата на гривната, с различни варианти на украсата е често срещана[8] и се употребява от X до XIV в.[9]

Гроб №2. На 10 см под гробната яма на погребение №1 се разкри лошо запазен скелет на жена в матурус. Черепът, костите на дясната ръка, части от таза и от дясната бедрена кост липсват. Жената е била положена по гръб, с изпънати крака и лява ръка върху корема. Дължината на запазената част от скелета е 110 см. Ориентация З-И, с отклонение 30° на север.

Костите на посткраниалния скелет (инв. №2117) са грацилни, с изгладен релеф. Ръстът е 147 см, т.е. "нисък".

Гроб №3. На дълбочина 110 см е разкрита част от скелет на мъж в матурус (инв. №2118). Долните крайници са били изпънати. Дължината на разкритата част на скелета е 95 см. Ориентация З-И, с отклонение 10° на север. Бедрените и подбедрените кости са с добре изразен релеф и подчертан робустицитет. Ръстът е 176 см, т.е. "висок".

На 20 см южно от скелета на погребение № 3 се откри раменна кост от друго погребение и т.нар. усукана гривна (обр. 7). Тя е най-често срещаният тип метална гривна в славянските земи през X-XIV в.[10]

Гроб №4. На дълбочина 110 см се разкри погребение на мъж в матурус, 50-55 год. Дължина на запазената част на скелета - 85 см. Ориентация З-И, с отклонение 20° на север.

Черепът (инв. №2119) е фрагментиран. Черепната ширина е малка, а височината е голяма, акрокран, овоид. Тилът е с покривообразна форма и силно изразен релеф. Орбитите са тесни и средно високи, хипсиконх. Носовият отвор е с крушовидна форма и долен край антро-

пина. Максиларната алвеоларна дъга е с параболична форма, голяма ширина и малка дължина. Кучешката ямичка е средно дълбока. Долната челюст е масивна, с изразен релеф и четвъртита, леко изпъкнала брадичка. Захапката е лабидонтна.

От посткраниалния скелет са запазени само раменната и лакътната кост на дясната ръка. Те са масивни, с изразен релеф. Ръстът е 168 см, т.е. "над среден".

Липсата на голяма част от лицевия дял не позволява да се направи точна расова диагностика.

Гроб №5. На дълбочина 125 см е разкрито погребение на жена в сенилис, 60-65 год., положена по гръб, с изпънати крака и ръце, скръстени на корема. Дължината на скелета е 140 см. Ориентация З-И, с отклонение 30° на север. От южната и източната страни има дървена рамка (или ковчег) със запазена дължина около 160 см и дебелина на дъските около 4 см.

Черепът (инв. №2120) е фрагментиран, грацилен. Челото е с голяма ширина, умерено наклонено, със слабо изразен надочен релеф. Орбитите са заоблени, с малка височина. Носовият отвор е нисък, крушовиден, с долен край антропина. Носовите кости са гърбати. Долната челюст е със средни размери, грацилна, със заоблена, леко изпъкнала, брадичка и изразена сенилна атрофия.

Посткраниалният скелет е добре запазен. Дългите кости са грацилни, с изгладен релеф. Ръстът е 148 см, т.е."нисък".

Патологичните изменения са най-силно изразени в поясния отдел, където са засегнати и малките стави на прешлените израстъци. Отнася се за сенилна деформираща спондилоартроза.

Около костите на дясната предмишница се откри гривна (обр. 8). Тя е изработена от бронзова пластинка с изтънени краища, на които е пробита по една дупчица. В най-изпъкналата си част гривната е украсена с пет ямички.

Гроб №6. На дълбочина 125 см се разкри скелет на жена в матурус, 40-45 год (инв. №2121). Той е по гръб, с изпънати крака и скръстени на корема ръце. Дължината на скелета е 150 см. Ориентация З-И, с отклонение 30° на север. Вляво от тазовата област се откриха два големи камъка. Над дясната раменна кост се попадна на част от череп на жена в адултус (инв. №2122). Дясната париетална кост и част от тилната кост бяха намерени между бедрените кости. Вероятно се касае за скелет, вторично разрушен при изкопните работи на погребение №6.

Черепът (инв. №2121) е фрагментиран, със силно изразена послесмъртна деформация. Добре можа да се възстанови само лицевият дял. Запазените части на черепа са грацилни. Тилът е заоблен, с леко изразен тилен израстък. Челото е тясно, слабо наклонено, със слабо развити глабела и надвеждни дъги. Лицето е ниско, средно широко, хамепрозоп. Орбитите са ниски, леко заоблени, хамеконх. Носовият отвор е с малки размери, мезорин, с долен край антропина. Носовите кости са вдлъбнати. Кучешките ямички са много дълбоки. Хоризонталната профилировка на лицето е добре изразена. Запазеният фрагмент от долна челюст показва, че тя е грацилна, със заоблена, леко изпъкнала брадичка.

Посткраниалният скелет е добре запазен. Костите на крайниците са дълги, грацилни, със слабо изразен релеф. Ръстът е 158 см, т.е. "над среден".

Расово-типологичен анализ: европеидната раса, като преобладават белезите на грацилния медитерански расов тип.

Гроб №7. На дълбочина 135 см се разкри погребение на два индивида в обща гробна яма с трапецовидна форма. Дес-

ният скелет (инв. №2124) е на жена, около 20 год. Била е положена по гръб, с изпънати крака и ръце на гърдите. Дължината на скелета е 145 см. Ориентация З-И, с отклонение 22° на север. Вдясно от тазовите кости се разкри неголям камък.

Черепът е сравнително добре запазен (обр. 9). Неврокраниумът е средно дълъг, средно широк и висок, овоид, мезокран, ортокран и метриометоп. Тилът е леко бомбиран, със слабо развит тилен израстък. Челото е средно широко, слабо наклонено, с изгладен релеф и наличие на метопичен шев. Лицето е със средни размери, лептопрозоп и лептен. Носовият отвор е широк, хамерин, с долен край антропина. Кучешките ямки са плитки. Общият лицев профил е ортогнат, а в алвеоларната част - прогнат. Долната челюст е със средни размери, с четвъртита, леко изпъкнала брадичка. Захапката е псалидонтна.

Посткраниалният скелет е добре запазен. Костите на крайниците са с незавършен растеж, грацилни, с умерено изразен релеф. Ръстът е 156 см, т. е. "над среден".

Расово-типологичен анализ: контактен расов тип - медитерански с монголоидни примеси.

В областта на гърдите се откриха малки сферични копчета, с халкички (обр. 10). Те се използват от XI-XVI в.[11], но масово разпространение добиват през късното средновековие[12]. Отляво до черепа се откри обица, представляваща отворена халка от обла тел, на която е нанизана висулка (обр. 11). Три еднакви пръстена са били поставени на средните пръсти - един на лявата и два на дясната ръка (обр. 12). Те са с елипсовиден щит, по периферията на който са разположени симетрично осем или девет кръгчета с точка в средата (мотив "птиче око"). В центъра на щита има също по едно кръгче с точка. Идентични на тези пръстени са известни от некрополите при Земенския манастир[13] и Крибул, Благоевградско[14]. Около костите на дясната ръка се откри гривна, изработена от тънка бронзова тел, с шарнирно закопчаване (обр. 13). Тези гривни са известни от втората половина на XVI в.[15], а през следващите два века се употребяват масово[16].

Левият скелет (инв. №2125) е на мъж в адултус, около 35 г. Бил е положен по гръб, с изпънати крака и ръце на корема. Дължина 150 см. Ориентация З-И, с отклонение 22° на север.

Черепът с със средни размери, мезокран, ортокран, метриокран, овоид по форма. Тилът е заоблен с добре изразен релеф. В ламбдовидния шев се наблюдават вмъкнати кости. Допълнителни кости има и зад темпоралната люспа в областта на птерион. Челото е силно наклонено, с добре изразен надочен релеф, средно широко, стенометоп. Лицето е със средни размери, еврипрозоп, мезен. Вертикалният профил е мезогнат. Хоризонталната профилировка е средно изразена. Орбитите са с малки размери, заоблени, мезоконх. Носовият отвор е висок, средно широк, мезорин, с долен край антропина и силно развит носов шип. Носовите кости са гърбати. Горната челюст е със средни размери, брахистафилин, ортостафилин. Кучешките ямички са плитки. Долната челюст е средно масивна, с умерено изпъкнала брадичка. Захапката е псалидонтна.

Посткраниалният скелет е добре запазен. Костите на крайниците са със средна дължина и масивност. Ръстът е 165 см, т.е. "среден".

Расово-типологичен анализ: контактен расов тип между европеидната и монголоидната раса.

Гроб №9. На дълбочина 135 см се разкриха разбъркани ребра и фрагменти от

череп (инв. №2126) на дете, инфанс I, 4-5 год.

Гроб №10. На дълбочина 150 см се разкри череп на жена в адултус, 35-40 год. (инв. №2127). Надочната област е зелено оцветена, вероятно от накит. Долната челюст е намерена източно от черепа. Костите на посткраниалния скелет липсват. Черепът (обр. 7) е дълъг, широк и средно висок, брахикран, ортокран, тапейнокран, овоид по форма. Тилът е леко бомбиран, със слабо развит тилен израстък. В областта на ламбда и дясната половина на ламбдовидния шев се наблюдават вмъкнати кости. Челото е средно широко, умерено наклонено, стенометоп, със слабо изразен надочен релеф. Лицето е с големи размери, мезопрозоп, с високи, леко заоблени орбити, мезоконх. Носовият отвор е висок, лепторин, с долен край антропина. Носовите кости са прави. Кучешките ямки са средно дълбоки. Хоризонталната профилировка на лицето е добре изразена. Общият лицев профил е мезогнат, а в алвеоларната част – умерено прогнат. Горната челюст е с много големи ширинни размери, брахиуран, брахистафилин, ортостафилин. Долната челюст е средно масивна, с малка бигониална и много голяма кондилна ширина, с четвъртита, изпъкнала брадичка.

Расовата диагностика показва динаромедитерански расов тип с монголоидни примеси.

Гроб №11. На дълбочина 135 см се разкри част от скелет на мъж в сенилис, 60-65 год. Погребаният е бил положен по гръб, с дясна ръка върху корема. Дължината на скелета от ключиците е 150 см. Ориентация З-И, с отклонение 20° на север.

Черепът (инв. №2128) е фрагментиран и послесмъртно деформиран. Тилът е заоблен, с умерено изразен релеф. Орбитите са ниски. Носовият отвор е тесен, с долен край антропина. Кучешките ямки са много дълбоки. Хоризонталната профилировка е добре изразена. Долната челюст е много широка, със силно изразен релеф, с четвъртита, изпъкнала брадичка. Посткраниалният скелет е добре запазен. Костите на крайниците са масивни, с голяма дължина и груб релеф. Ръстът е висок – 175 см. На дясната бедрена кост се наблюдава локален осифициращ фиброзит, вероятно последица на травма, засегнала меките тъкани.

Расова диагностика: европидна раса, с преобладаващи белези на северния расов тип.

Гроб №12. На дълбочина 150 см се разкри скелет на мъж в матурус, 50-55 год. Погребаният е бил по гръб, с лява ръка върху корема. Костите на дясната ръка липсват, а на лявата предмишница са разместени. Част от костите на ходилата попадат в южния профил. Дължина на скелета 165 см. Ориентация З-И, с отклонение 60° на север.

Черепът (инв. №2129) е масивен, сравнително добре запазен. Неврокраниумът е дълъг, много широк, с висок свод, овоид, брахикран, хипсикран, тапейнокран. Тилът е покривообразен, със средно развит тилен израстък. Челото е умерено наклонено, средно широко, стенометоп, с добре изразен надочен релеф. Лицето е средно високо, с голяма скулова ширина, еврипрозоп. Орбитите са заоблени, мезоконх. Носовият отвор е висок. Кучешките ямки са дълбоки, а хоризонталната профилировка е добре изразена. Вертикалният профил е мезогнат. Долната челюст е средно масивна, със заоблена, леко изпъкнала брадичка. Посткраниалният скелет е добре запазен. Дългите кости са масивни, с изразен релеф. Ръстът е висок – 173 см.

Расово-типологичен анализ: европиден тип с преобладаващи белези от медитеранската раса.

По прешленните тела в поясната област на гръбначния стълб и по двете коленни стави се наблюдават хронични дегенеративно-дистрофични изменения .

Гроб №13. На дълбочина 150 см се разкри добре запазен скелет на жена в адултус, 30-35 год. Била е положена по гръб, с изпънати крака и лява ръка върху корема. Под главата е поставена тухла (обр. 15). Костите на дясната предмишница липсват. Подбедрените кости попадат в източния профил. Дължината на скелета до средата на подбедриците е 123 см. Ориентация З-И, с отклонение 15° на север.

Черепът (инв. №2130) е фрагментиран. Костите на неврокраниума са послесмъртно деформирани. Черепът е средно дълъг, широк и нисък. Тилната люспа е с изгладен релеф. Челото е средно широко, силно наклонено назад, с умерено изразен надочен релеф. Лицето е със средни размери, ортопрозоп и хамепрозоп. Орбитите са заоблени, мезоконх. Носовият отвор е с големи размери, хамерин, с долен край антропина. Носовите кости са прави. Кучешките ямки са дълбоки, а хоризонталната профилировка е средно изразена. Общият вертикален профил е мезогнат, а в алвеоларната лицева част – прогнат. Горната челюст е широка, брахиуран. Долната челюст е със средни размери, заоблена, умерено изпъкнала брадичка. На черепната основа се наблюдава рядката анатомична вариация *foramen pterygospinosum*.

Запазените дълги кости са грацилни, със слабо изразен релеф. Ръстът е "под среден" – 152 см.

Расово-типологичен анализ: медитерански расов тип със слаби монголоидни примеси.

Гроб №14. На дълбочина 150 см се разкри лошо запазен скелет на дете, на около 4 год. Черепът е фрагментиран. Липсват костите на дясната подбедрица. Детето е било положено по гръб, с изпънати крака и ръце на корема. Дължина на скелета 83 см. Ориентация З-И, с отклонение 10° на север.

На нивото на гръдните прешлени между ребрата се откриха бели и сини мъниста (обр. 16). До левия ушен отвор се намери пробита руска монета от XVII в. (обр. 17), която вероятно е използвана като обица. Под тилната кост се разкриха две акчета (медно и сребърно) на Мохамед III (1595-1603) и Ахмед I (1603-1617)[17]. До тях се намери тънка, кръгла пластинка, пробита в единия край. Вероятно те са украсявали главата или забрадката отзад. Такива мъниста и пластинки са често използвани в този край. Идентични на тях са известни от Земен[18] и Неделково[19].

Гроб №15. На дълбочина 150 см се разкри скелет на мъж в адултус, 35-40 год. Погребаният е бил положен по гръб, с изпънати крака и ръце на гърдите. Дължина – 161 см, ориентация З-И, с отклонение 20° на север.

Черепът (инв. №2132) е фрагментиран, много дълъг, тесен и висок, овоид. Челото е средно широко, умерено наклонено, евриметоп, с добре изразен надочен релеф. Лицето е много високо, средно широко, лептопрозоп. Орбитите са високи, заоблени. Носовият отвор е много висок, лепторин, с долен край антропина. Кучешките ямки са средно дълбоки, а хоризонталната профилировка е силно изразена. Общият лицев профил е ортогнат. Горната челюст е средно широка, с дълбоко небце. Долната челюст е масивна, с много голяма бигониална ширина и четвъртита, леко изпъкнала брадичка.

Посткраниалният скелет е добре запазен. Костите на крайниците са масивни, с груб релеф. Ръстът е в категория "среден", 166 см.

Расова диагностика: контактен расов тип, с преобладаващи белези от т.нар. тунгуска (или байкалска) раса[20].

Гроб № 16. На дълбочина 150 см се разкри лошо запазен скелет на жена в матурус, около 50 год. Черепът е фрагментиран. От посткраниалната част са запазени десните раменна и бедрена кости, както и отделни фрагменти от костите на подбедриците и предмишниците, от ребрата, раменния пояс и дясната илиачна кост. Дължина 138 см, ориентация З-И, с отклонение 30° на север.

Запазените части от черепния покрив и долната челюст са грацилни, с големи ширинни размери. Тилът е заоблен, с изгладен релеф. В ламбдовидния шев се наблюдават вмъкнати кости.

Костите на крайниците са с малка дължина, средна масивност и слабо изразен релеф. Ръстът е "под среден" – 152 см.

Расова диагностика не може да бъде направена, поради липса на лицев дял.

Гроб №17. На дълбочина 150 см се разкри скелет на мъж, в матурус, 45-50 години. Черепът е фрагментиран. Погребаният е бил положен по гръб, с изпънати крака и лява ръка върху корема. Дължина на скелета - 160 см. Ориентация З-И, с отклонение 15° на север.

От черепа можа да се възстанови лявата му половина. Дължината и ширината са малки, а височината е средна – долихокран, хипсикран и акрокран. Черепният свод е с малка височина – ортокран и метриокран. Тилът е бомбиран, с наличие на *sutura transversa*, която отделя т.нар. *Os Incae*. Малки вмъкнати кости има и в ламбдовидния шев. Челото е тясно, умерено наклонено, със средно изразен релеф. Лицето е високо и тясно, орбитите са заоблени, с малки размери, мезоконх. Носовият отвор е висок, лепторин, с долен край антропина. Кучешките ямки са средно дълбоки, а хоризонталната профилировка е добре изразена. Общият лицев профил е ортогнат. Долната челюст е средно масивна, с четвъртита, леко изпъкнала брадичка.

Костите на крайниците са масивни, с голяма дължина и силно изразен релеф. Ръстът е 168 см, т.е. "над среден".

Расова диагностика: европидната раса, с преобладаване на динароидните белези.

Гроб №18. На дълбочина 150 см се разкри само част от посткраниален скелет на израснал индивид, вероятно жена .

Гроб №19. На дълбочина 160 см се разкри сравнително добре запазен скелет на дете, около 4 год. Било е положено по гръб, с опънати крака и ръце на корема. Дължина на скелета 83 см. Ориентация З-И, с отклонение 30° на север. Черепът е фрагментиран. Отдясно се намери обица от обла тел (обр. 18).

Гроб №20. На дълбочина 160 см се разкри скелет на дете, около 5 години, положено по гръб, с изпънати крака. Дължина – 85 см. Ориентация З-И, с отклонение 10° на север. Черепът е фрагментиран, костите на гръдния кош са разбъркани. Липсват костите на ръцете.

Гроб №21. На дълбочина 170 см се разкри сравнително добре запазен скелет на 6-годишно дете, в гробна яма, маркирана от север с три плочи (обр. 19). Плочата при главата е с размери 34х28х5 см, средната - 33х30х3 см и третата, която застъпва втората – 46х20х5 см. Детето е било по гръб, с изпънати крака, лява ръка на гърдите, а дясна на корема. Дължина – 95 см. Ориентация З-И, с отклонение 5° на север. Под дясната слепоочна кост се намери обица – отворена халка от обла тел. До левия ушен отвор се откри втора обица, еднаква с първата. Върху гръдната кост се откриха копчета висулки.

Гроб №22. На дълбочина 170 см се разкри гроб, маркиран от запад и изток с

вертикално поставени плочи, върху които е положена хоризонтална плоча. Погребаният мъж в сенилис, около 60-65 год., е бил положен по гръб, с изпънати крака и ръце върху поясната област. Ориентация З-И, с отклонение 20° на север. До лявата ключица и лявата бедрена кост се намериха четири броя гвоздеи.

Черепът (инв. №2139) е дълъг, тесен и много нисък – долихокран, хамекран и тапейнокран. Тилът е бомбиран, със слабо развит тилен израстък. Челото е тясно, умерено наклонено, стенометоп, със силно изразен надочен релеф. Лицето е средно широко, много ниско, еврипрозоп, мезен и хамепрозоп. Орбитите са ниски, мезоконх. Носовият отвор е много широк, хиперхамерин, хоризонталната профилировка е средно изразена, а общият лицев профил е ортогнат. Долната челюст е широка, с белези на сенилна атрофия. Брадичката е заоблена и умерено изпъкнала.

Посткраниалният скелет е добре запазен. Костите на крайниците са средно дълги, масивни, със слабо изразен релеф. Ръстът е 161 см, т.е. "под среден".

Расово-типологичен анализ: европеиден расов тип, с персистенция на примитивни (кроманьоидни) белези.

В торако-лумбалния отдел на гръбначния стълб се наблюдават деформации и срастванията на съседни прешленни тела, резултат на хроничен дегенеративно-дистрофичен процес.

Гроб №23. На дълбочина 170 см се разкри скелет на мъж в адултус, 20-25 год. От черепа е запазена само долната челюст. Липсват костите на дясната предмишница, част от ребрата и лявата илиачна кост. Ориентация З-И, с отклонение 30° на север.

Долната челюст е с голяма дължина и средна ширина, със заоблена, умерено изпъкнала брадичка. Костите на крайниците са средно масивни, със слаб релеф. Ръстът е "среден" – 165 см.

Гроб №24. На дълбочина 175 см се разкри гроб, маркиран отстрани с камъни и вертикално поставени плочи. Погребаната жена, матурус, 50-55 год., е била положена по гръб, с изпънати крака , дясна ръка върху гърдите, а лява на корема. Дължина на скелета 148 см. Ориентация З-И, с отклонение 15° на север.

Черепът (инв. №2141) е средно дълъг, тесен и висок, овоид, долихокран, хипсикран и акрокран. Височината на черепния свод е средна – ортокран и метриокран. Тилът е покривообразен, със слабо развит тилен израстък. Челото е умерено наклонено, със средно изразен надочен релеф, средно широко, евриметоп. Лицето е средно широко, с много голяма горнолицева височина, хиперлептен и хамепрозоп. Орбитите са заоблени, високи, хипсиконх. Носовият отвор е с големи размери, хамерин, с долен край – предносни ямки. Горната челюст е с големи размери, мезуран. Кучешките ямки са дълбоки, а хоризонталната профилировка е добре изразена. Общият лицев профил е мезогнат, а в алвеоларната част – прогнат. Долната челюст е грацилна, със средни размери и заоблена, слабо изпъкваща брадичка.

Посткраниалният скелет е добре запазен. Костите на крайниците са със средна дължина и умерено изразен релеф. Ръстът е 156 см, т.е. "над среден".

Расова диагностика: контактен расов тип между европидната и монголоидната раси, с преобладаващи белези от северния расов тип.

В средата на лявата раменна кост личат следи от фрактура, заздравяла с разместване на фрагментите по дължина и под ъгъл. Костта не е атрофирала, което свидетелства, че ръката е била натоварвана с обичайните дейности, въпреки зна-

чителната деформация. Гръбначният стълб е засегнат от деформираща спондилоза, с най-силни изменения в торакалния отдел. По дисталния ръб на мандибуларния клон, малко над ъгъла на челюстта, се наблюдава костно разрастване, което не се отличава по цвят и структура от съседните участъци на костта. Вероятно се касае за доброкачествено туморовидно образувание – остеома. Направените наблюдения на разкритата част от некропола в двора на църквата "Св. Богородица" могат да се обобщят в следното:

1. В голямата си част некрополът е еднослоен. В някои случаи се забелязва застъпване на гробните ями в хоризонтална и вертикална посока. Погребение №1 е разрушило частично погребение №2, гробове с номера 3 и 16 лежат над 17 и 20.

2. Гробните ями имат трапецовидна форма със заоблени ъгли.

3. Повечето от погребаните са положени направо в ямата. При две от погребенията около скелетите се откри дървена рамка. Липсват данни за горна и долна дъска и не може да се каже със сигурност дали се касае за ковчег. При три погребения се наблюдава ограждане с каменни плочи.

4. Обикновено в гробната яма е погребван само един индивид. Изключение прави гроб №7, където едновременно са погребани жена на около 20 год. и мъж на около 35 год.

5. Всички гробове са ориентирани в посока запад-изток, с отклонения между 5° и 30° на север. Само при едно погребение отклонението е 60° на север.

6. Положението на скелетите е сходно при всички погребения. Черепът е почти винаги леко извит на север или юг, ръцете са свити и положени върху гърдите, корема или едната на гърдите, а другата на корема. Краката са винаги изпънати.

7. Поради близост с друго погребение не може да се каже със сигурност дали черепът в гроб № 10 е бил погребан отделно или костите са вторично преместени.

8. При погребение № 13 под главата е поставена тухла - обичай, наблюдаван при погребения от X-XI в.[21], който може по етнографски данни от изследвания район да се свързва с погребения на неженени или неомъжени момци и девойки[22].

9. Погребаните индивиди са мъже, жени и деца. Най-ранната регистрирана възраст е 4 години, а най-късната – 55-60 г. за мъжете и 60-65 г. за жените.

10. Преобладават черепите със средни размери на неврокраниума и лицето, но се срещат както брахикранни, така и долихокранни форми, с ниско или много високо лице, с ниски или високи и заоблени орбити.

11. Посткраниалният скелет се отличава при повечето индивиди със средна дължина и масивност на костите на крайниците. Ръстът при мъжете е в категория "над среден", като варира от "под среден" до "висок" (между 161 см и 176 см), а при жените е "под среден", със стойности от "нисък" до" над средния" (147 см – 158 см).

12. Антропологичното проучване на средновековните погребения от с. Прибой показва, че за населението от този район са характерни контактните расови типове между европидната и монголоидната раса, донесени както от прабългарите, така и от по-късно нахлулите печенези. Сравняването с други средновековни популации от Пернишко (крепостта Кракра и с. Неделково) свидетелства, че монголоидният елемент присъства в района, проявен в различна степен[23]. От европидната раса преобладаващи са белезите на медитеранските и динаро-медитерански расови типове, харак-

терни за тракийското население по нашите земи[24]. Представителите на северната раса и грубите протоевропидни форми са единични находки.

13. Палеопатологичното проучване на костните останки показва леки и средно тежки форми на дегенеративно-дистрофични заболявания на костно-ставния апарат на гръбначния стълб и крайниците, както и посттравматични изменения.

14. Анализът на зъбно-челюстната патология показва характерната за средновековието[25] честота на зъбния кариес – кариесна фреквентност 68,75, кариесен интензитет - 10,38 и индекс на кариозността 7,14.

Средновековни материали (кръстче и паница) се откриха и в сондаж №2. Кръстчето е излято от олово. Върху една от страните в плосък релеф е представено разпятието (обр. 19). Образът е наивно-схематичен. Вероятно вторично е пробита дупка върху една от страните над Спасителя. Такъв вид кръстчета започват да се изработват от местни майстори след XI в.[26]

Паницата е изработена от пречистена глина и изпечена до червено. Има профилиран ръб на устието с вертикални чертички от вътрешната му страна и под него върху външната страна, дъното е равно. Въпреки своеобразната си форма, тази паница може да се датира около XII в. и се свързва с първия етап от съществуването на некропола.

На сегашния етап от проучването могат да се разграничат два периода от съществуването на средновековния некропол в двора на църквата "Света Богородица" в с. Прибой: XI-XIV и XVI-XVII в. Липсата на достатъчно данни не позволява да се детайлизира датировката и да се установи дали няма погребения, запълващи хиатуса между двата периода.

Друг въпрос е доколко църквата е свързана с некропола. Интерес представлява преди всичко първият строителен период. Тя е изградена от ломен камък със спойка от хоросан, като на места са използвани вторично антични архитектурни елементи. Върху някои от камъните са издраскани различни образи – хора, кораб и др. Църквата е еднокорабна, с полукръгла отвън и отвътре абсида. Входът е от запад. Има едно прозорче в абсидата и едно от южната страна. Покривът е двускатен, като абсидата има самостоятелно покритие. Тези данни сочат, че църквата може да се причисли към първата група късносредновековни църкви в Пернишко[27]. Както повечето църкви от този период (XV-XVI век) в района, тя е гробищна[28]. Доказателство за това са и част от разкритите погребения от втория период на съществуването на некропола.

Не е без значение да се установи и към кое селище принадлежат некрополът и църквата. В подробния регистър на джелепкешаните в българските земи от 1576 г.[29] на територията на каза Радомир се споменават селата Горне Перебой и Долне Перебой, с друго име Седларча (Селарча), които се идентифицират с днешното село Прибой. По-голямо и по-богато е с. Долне Перебой (Долна Прибой). В регистъра за него се споменават имената на двама свещеници – поп Рале и поп Богослав[30]. Наличието на църква, некропол и двама свещеници, дава известно основание да се предположи, че те съществуват почти едновременно, т.е. църквата е изградена не по-късно от 1576 г.

При снемане на горния слой на съвременната мазилка върху стените ѝ са открити изключително интересни стенописи, които позволяват да се установи годината на първото достройване - 1873. Та-

ка трите строителни периода на църквата са определени много точно: първи – края на XVI в., втори - 1873 г. и трети – 1925-27 г.

Едно бъдещо проучване на некропола ще позволи да се разкрият нови черти от живота на населението в този район и вероятно ще коригира някои от направените изводи. Въпреки това, настоящото съобщение е база за много и от различна гледна точка интерпретации на открития материал.

1. ***I. H. Gaul.*** *The Neolithic Period in Bulgaria. – American School of Prehistoric Research, XVI, 1948, p. 31-32, PI. VI.*
2. ***М. Чохаджиев.*** *Сондажно проучване на праисторическото селище в с. Прибой, Перншки окръг (под печат).*
3. *Археологическите разкопки са проведени от Михаил Чохаджиев, а проучването на остеологическия материал е извършено от Сл. Чолаков и Н. Кондова.*
4. ***В. П. Алексеев, Г. Ф. Дебец.*** *Краниометрия. М., 1964.*
5. ***R. Martin, K. Saller.*** *Lehrbuch der Anthropologie in sistematisher Darstellung. Vol. I, Stuttgart, 1957.*
6. ***P. Boev.*** *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäishen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung. Bulg. Akad. Wiss. S., 1972, p. 61-65.*
7. ***Г. Ф. Дебец.*** *Палеоантропология СССР. М. – Л., 1948, с. 311-318.*
8. ***С. Георгиева и Д. Бучински.*** *Старото златарство във Враца. С., 1959, табл. XI, 4;* ***Й. Чангова.*** *Средновековното селище над тракийския град Севтополис. XI-XIV в. С., 1972, с.107, обр. 87, 7, 8;* ***П. Мутафчиев.*** *Еленската църква при Пирдоп. – ИБАД, V, 1915, с.71, обр. 45.*
9. ***П. Гатев.*** *Накити от погребения XI-XII в. – Археология, 1977, кн. 1, с. 40.*
10. *Пак там.*
11. *Пак там.*
12. *Например в некрополите при Неделково, Земенския манастир, Каварна и др.*
13. *Непубликувани материали в ОИМ Перник. Разкопки на В. Димова.*
14. ***Ст. Михайлов.*** *Средновековни църкви в Родопите. – Родопски сборник, т. 2, С., 1969, с. 158, обр. 11.*
15. ***Ж. Чимбулева.*** *Златното съкровище от Несебър. – МПК, 1969, кн. 4, с. 13, обр. 5.*
16. ***Хр. Джамбов.*** *Народни накити от Пловдивския край. – ГНАМПд, V, 1963, с.155, обр.10, с.158.;* ***К. Койчева-Мечева.*** *Находка от сребърни накити от с. Армени, Габровско. – ГМСБ, 1975, 1, с.161, обр.2.*
17. *Монетите са определени от д-р Страхил Иванов, комуто изказвам сърдечна благодарност.*
18. *Непубликувани материали от ОИМ Перник. Разкопки на В. Димова.*
19. ***В. Василев.*** *Късносредновековният некропол до с. Неделково, Пернишки окръг. В: Юбилеен сборник "25 години ОИМ Перник" (под печат).*
20. ***Г. Ф. Дебец.*** *Цит. съч., с.313.*
21. ***Ж. Възарова.*** *Погребалният обред като исторически източник за етническата същност на българската народност (по археологически и етнографски данни). – Археология, 1977, кн. 2, с.41.*
22. *По сведение на Цв. Манова – етнограф при ОИМ Перник. Използвам случая да й благодаря за сведението и отзивчивостта.*
23. ***П. Боев, Н. Кондова, Сл. Чолаков.*** *Биологична реконструкция на средновековни популации от Пернишки окръг. - В: Юбилеен сборник "25 години ОИМ Перник" (под печат).*
24. ***P. Boev.*** *Op. cit., p. 187.*
25. ***Сл. Чолаков, П. Боев, Н. Кондова.*** *Палеоантропологични данни за средновековното българско население. - В: Интердисциплинарни изследвания, II, 1978, с. 23.*
26. ***Кр. Миятев.*** *Палестинските кръстове в България. – ГНМ, 1921, с. 67-69.*
27. ***Д. Митова-Джонова.*** *Църкви от късното средновековие в Пернишки окръг. – ИМЮЗБ (под печат). Благодаря на автора за възможността да се запозная с посочената работа.*
28. *Пак там.*
29. ***Р. Стойков.*** *Селищни имена в западната половина на България през XVI век. - В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Стоян Романски. С., 1960, с. 440; ТИБИ, III, С., 1972, с. 125.*
30. *Пак там.*

Таблица №1. Измерения на черепите от некропола при село Прибой

№ по Martin	Мерки	Мъже		Жени	
		n	x	n	x
1	Дължина	4	182,75	6	176,00
8	Ширина	6	137,50	5	138,60
9	Най-малка лобна ширина	5	93,20	7	92,86
11	Ушна ширина	5	120,60	5	118,20
12	Тилна ширина	4	112,50	5	107,00
17	Височина от базион	4	133,25	4	129,00
20	Височина от порион	4	109,25	5	105,60
26	Лобна част от сагиталната дъга	4	122,75	8	124,50
27	Теменна част от сагиталната дъга	4	123,25	7	119,43
28	Тилна част от сагиталната дъга	4	117,00	7	113,71
29	Лобна хорда	4	108,25	8	110,19
30	Теменна хорда	4	109,75	7	105,86
31	Тилна хорда	4	96,50	7	92,00
32	Челен ъгъл /от назион/	4	78,00	5	81,20
gl/m	Челен ъгъл /от глабела/	4	69,50	5	75,20
33	Обем по Pearson	4	1380	5	1257
43	Горнолицева ширина	4	100,75	4	100,25
43_1	Интерорбитална хорда	2	96,50	4	95,75
$Hn43_1$	Височина на назион над интерорбитална хорда	2	15,50	4	17,37
77	Назомаларен ъгъл	2	143,50	4	140,25
Zg	Зигомаксиларна хорда	1	98,00	4	92,13
Hzg	Височина на суб спинале над зигомаксиларна хорда	1	24,00	4	22,00
45	Скулова ширина	3	133,00	4	124,75
Zgm	Зигомаксиларен ъгъл	1	128,00	4	128,75
46	Среднолицева ширина	5	94,80	5	92,20
48	Горнолицева височина	4	73,00	7	67,00
51	Орбитална ширина /mf./	5	40,00	4	41,13
52	Орбитална височина	5	33,20	6	33,17
54	Ширина на носа	4	26,75	5	25,20
55	Височина на носа	4	54,75	7	48,14
66	Бигониална ширина	6	105,00	7	93,86
72	Лицев ъгъл	3	80,00	5	83,60
73	Среднолицев ъгъл	2	81,00	5	86,40
74	Алвеоларен ъгъл	1	75,00	5	71,00
79	Мандибуларен ъгъл	6	123,67	7	126,86
FC	Дълбочина на кучешката ямка	4	5,38	6	5,00

Таблица №2. Индекси на черепите от некропола при село Прибой

№ по Martin	Мерки	Мъже		Жени	
		n	x	n	x
8:1	Черепен	4	76,44	5	79,09
17:1	Дължинно-височинен /базион/	3	71,39	5	70,69
17:8	Височинно-ширинен /базион/	4	98,02	5	89,98
20:1	Дължинно-височинен /порион/	4	59,83	5	60,23
20:8	Височинно-ширинен /порион/	4	78,32	5	76,54
9:8	Напречен фронто-париетален	5	67,88	4	68,26
9:45	Юго-фронтален	3	69,44	4	74,18
46:45	Югомаларен	3	71,26	3	74,79
47:45	Лицев	3	83,17	4	91,20
48:45	Горнолицев	2	51,86	4	55,94
48:46	Маларен горнолицев	4	76,63	5	73,31
52:51	Орбитален /максилофронтале/	5	83,13	4	81,01
54:55	Носов	4	49,32	5	50,40
64:63	Алвеоларен	1	30,00	3	25,63
68:65	Мандибуларен	5	64,03	5	64,65
40:5	Челюстен	3	95,48	5	99,07

Обр. 1. Църквата в с. Прибой, Пернишки окръг

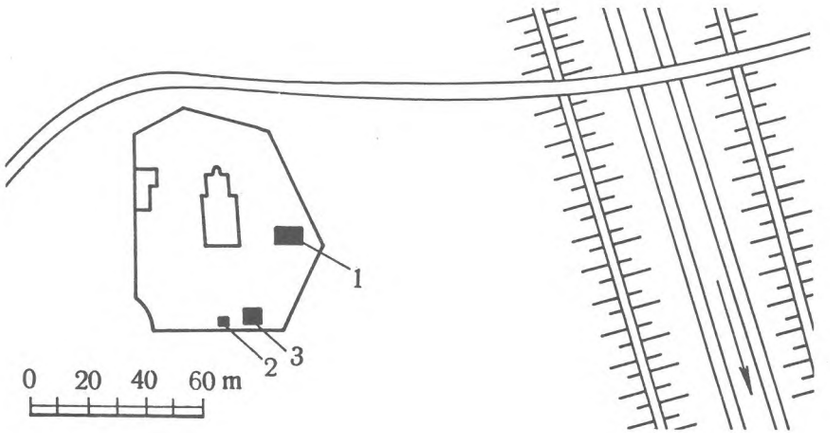

Обр. 2. План на двора с църквата в с. Прибой, Пернишки окръг

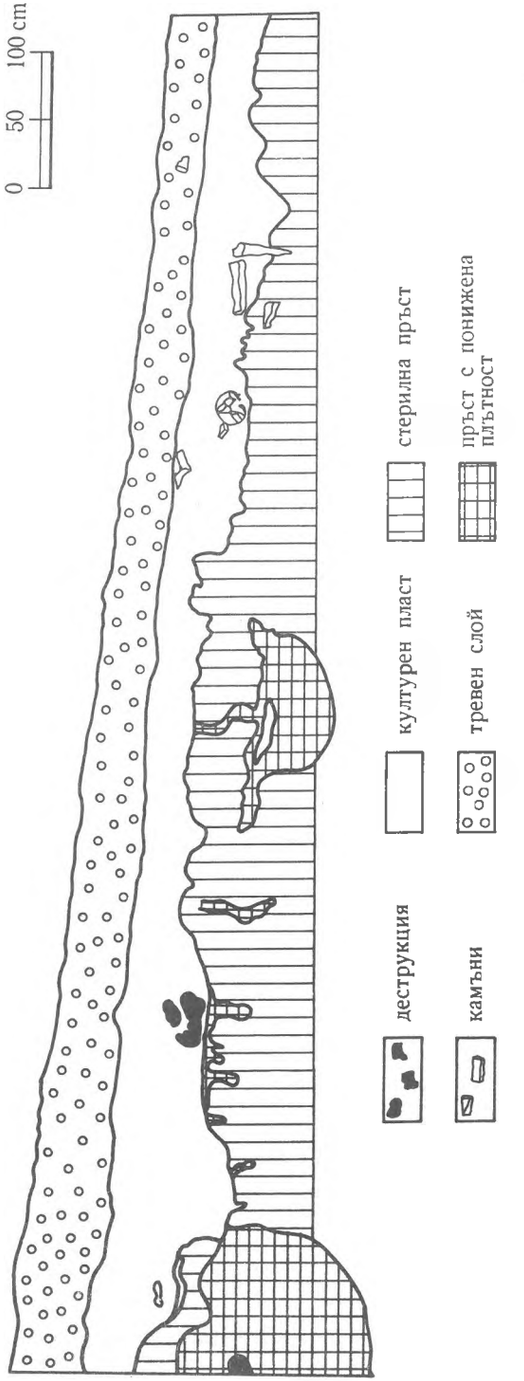

Обр. 3. Стратиграфско заснемане на сондаж 1.

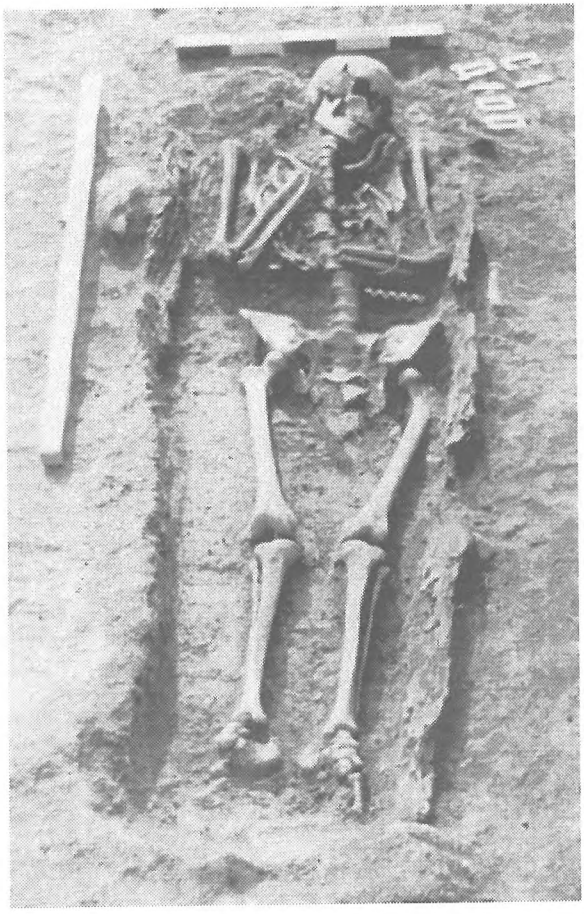

Обр. 4. Гроб №1.

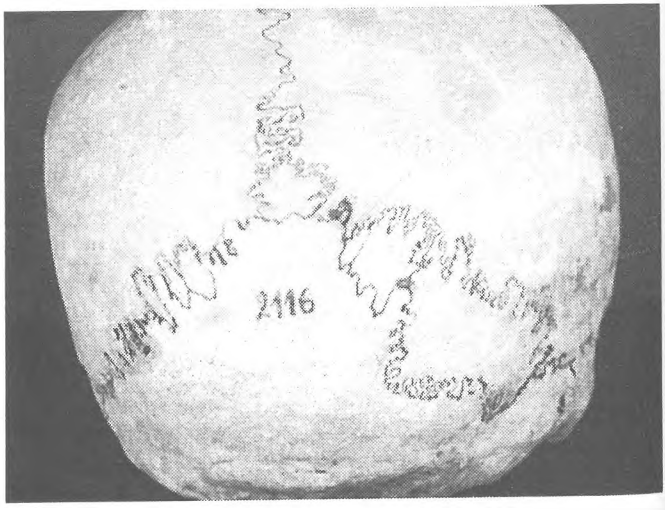

Обр. 5. Множество вмъкнати кости в ламбдовидния шев.

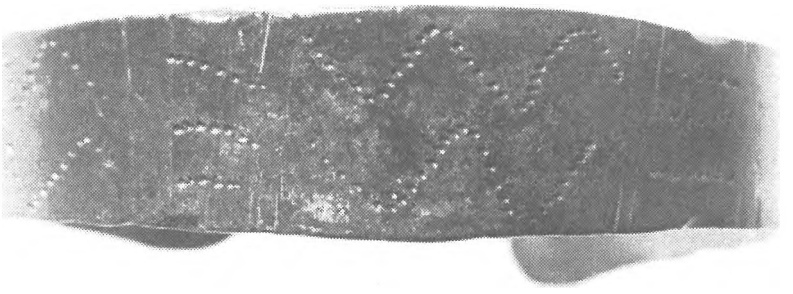

Обр. 6. Гривна от гроб № 1.

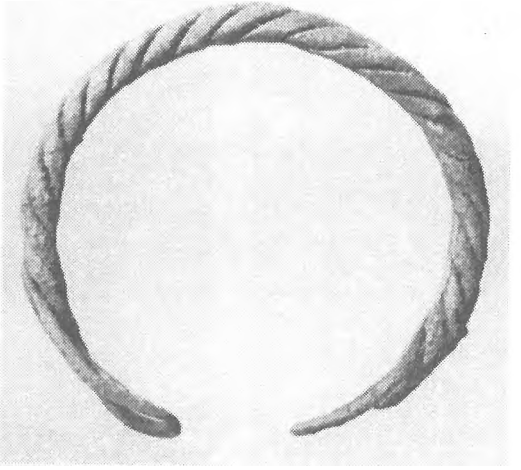

Обр. 7. Гривна от гроб № 3, X-XIV в.

Обр. 8. Гривна от гроб № 5.

Обр. 9. Женски череп (гроб №7), ок. 20 год., медитерански расов тип с монголоидни примеси.

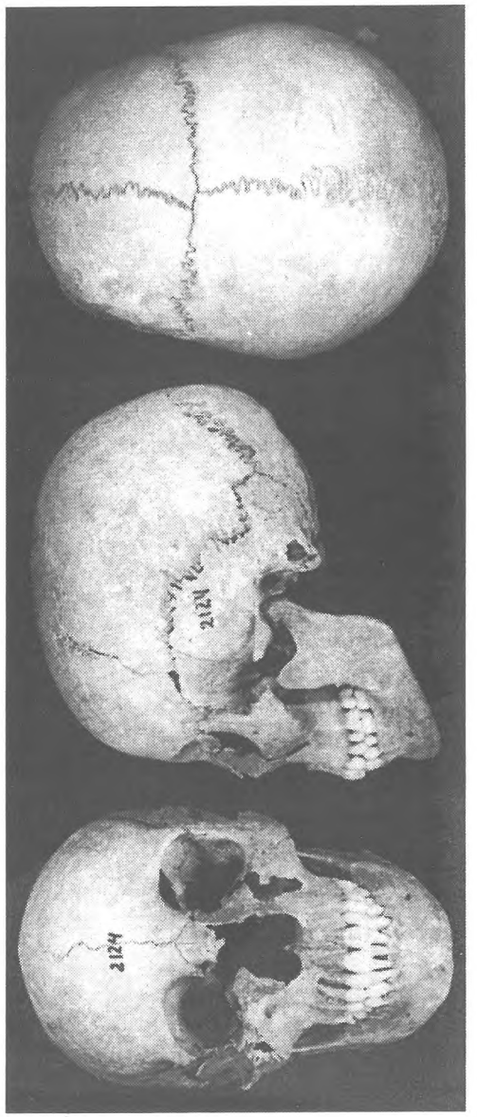

Обр. 14. Женски череп (гроб №10), 35-40 г., динаро-медитерански расов тип с монголоидни примеси.

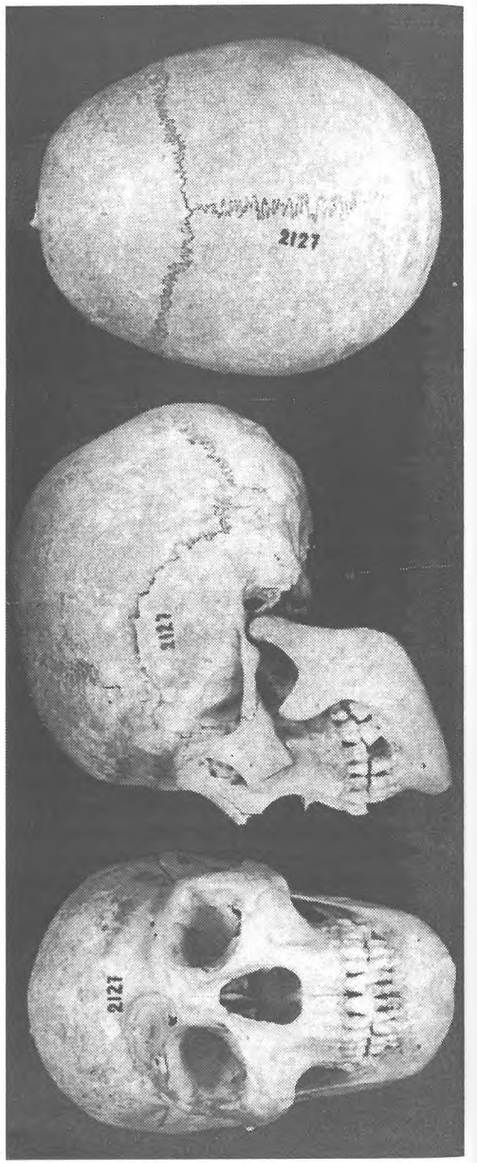

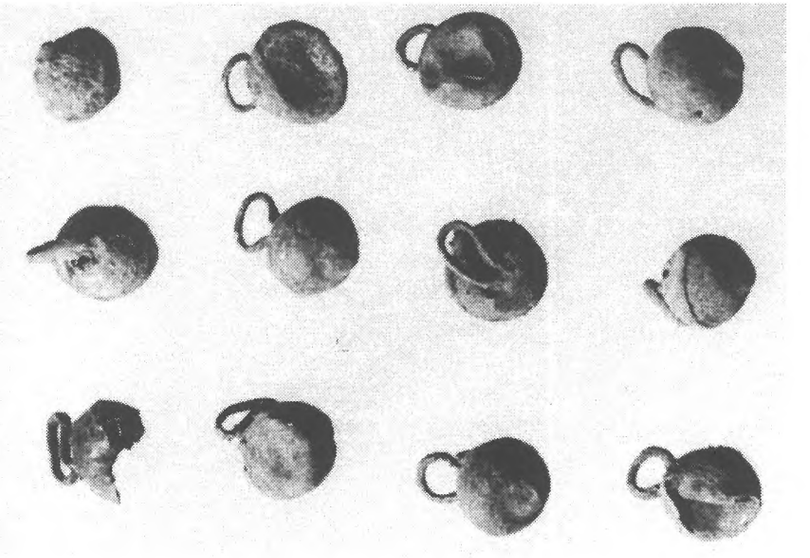

Обр. 10. Копчета от гроб № 7.

Обр. 11. Обица от гроб № 7.

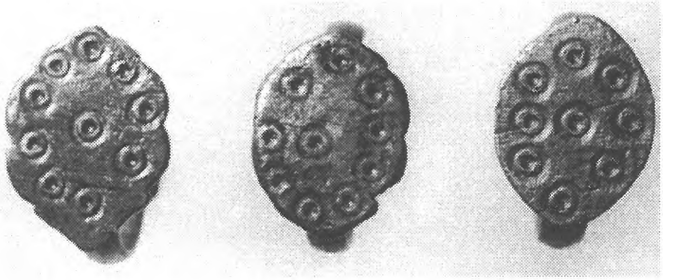

Обр. 12. Пръстени от гроб № 7.

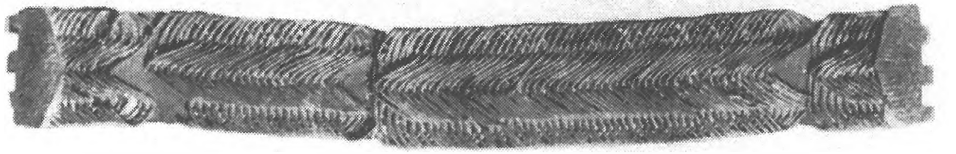

Обр. 13. Гривна от гроб № 7.

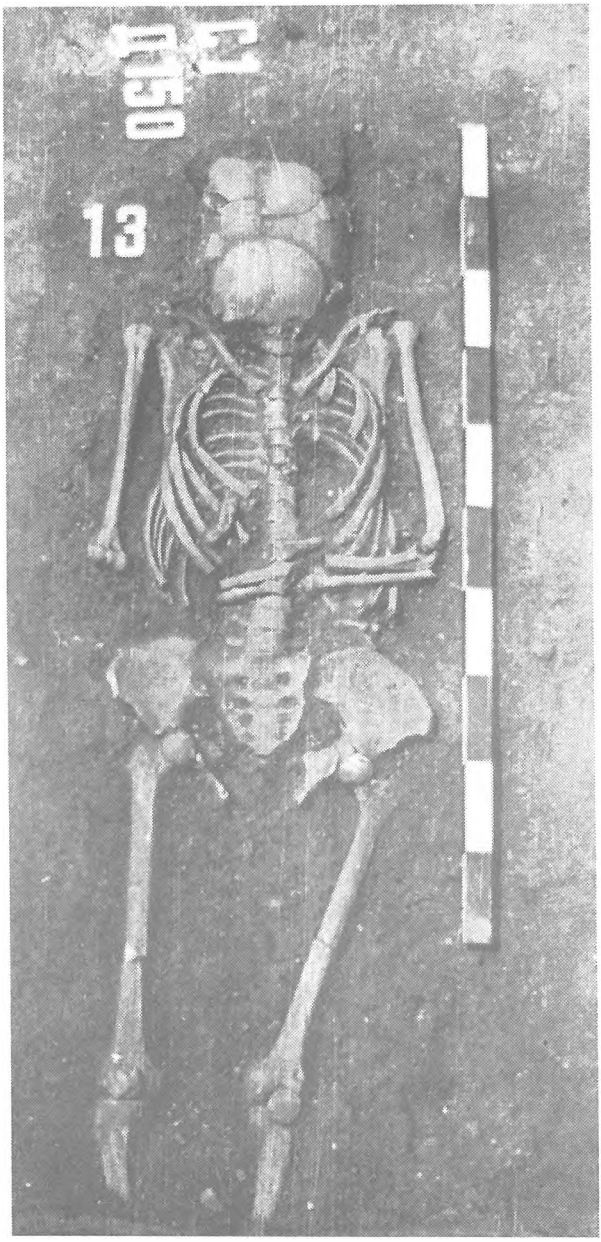

Обр. 15. Погребение №13, жена 30-35 год.

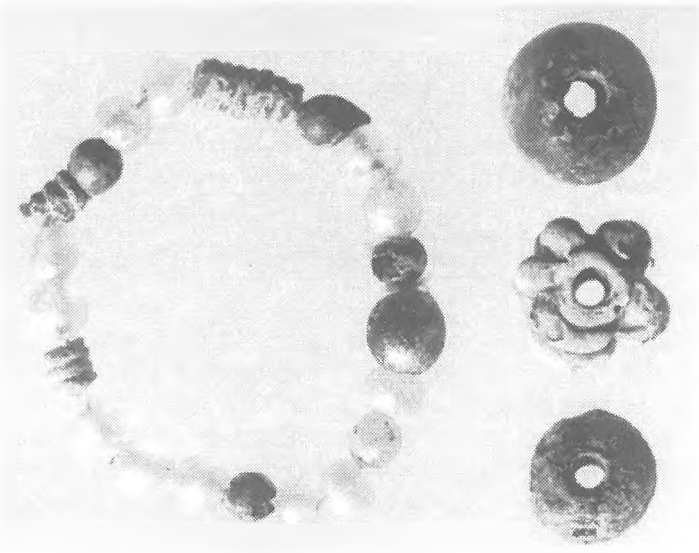

Обр. 16. Мънисти от гроб № 14.

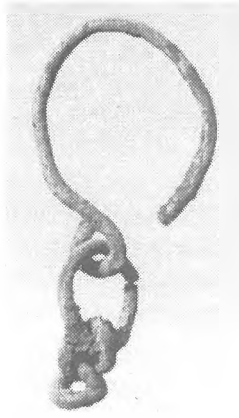

Обр. 18. Обица от гроб № 19.

Обр. 19. Кръст от сондаж № 2.

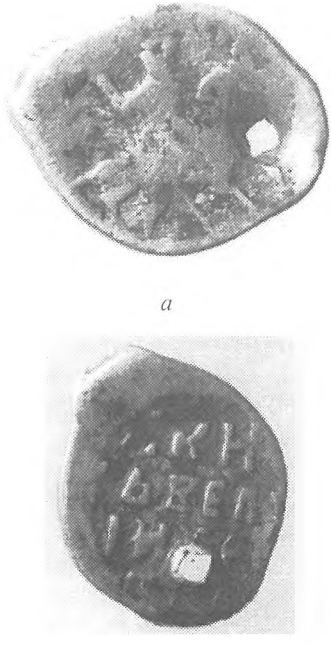

а

б

Обр. 17. Монета, използвана като обица

ЦЪРКВИ И КЪСНОСРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ ОТ КРЕПОСТТА "БОЖЕНИШКИ УРВИЧ" КРАЙ С. БОЖЕНИЦА, СОФИЙСКО

Димитър Топтанов

В продължение на три археологически сезона (1974, 1975 и 1980 г.) бяха проведени проучвания в южния сектор на крепостта, известен сред местното население под името "Манастира". Теренът представлява равнинна тераса с наклон на юг, като от север той е ограничен с отвесен скален масив с височина до 20 м. Районът бе осеян с многобройни дълбоки иманярски изкопи, при които са унищожени доста гробове и изцяло бе разкрита апсидата и голяма част от стените на църква № 1.

Последната представлява еднокорабна, едноапсидна постройка с нартекс и екзонартекс (обр. 1). Най-добре е запазена северната страна на храма с дължина 22,50 м. Трябва да отбележим, че в югозападната част сградата опира в стръмен скат и тук нейните стени са изцяло разрушени, така че е невъзможно да бъде установена действителната ѝ дължина. Апсидата е полукръгла с дълбочина 2,30 м и отвор 4,50 м. Съответно наосът и нартексът са с дължини 9,40 м и 3,20 м, а вътрешната широчина на църквата е 7,40 м. Градежът е доста прецизен от подредени в правилни хоризонтални редове дялани каменни блокчета със спойка от бял хоросан. Зидовете са с широчина до 1,00 м, като при апсидата тя варира от 1,10 м до 1,30 м. Основата в южния зид е фундирана с около 1,00 м, по-дълбоко от северния. Това е наложено от факта, че южната стена минава по ръба на ската и тук за по-голяма стабилност основите лягат директно върху скалния масив, който на това място лежи доста по-ниско, отколкото в северната част на сградата. Църквата е била покрита с двускатен покрив, застлан с керемиди. Във вътрешността ѝ по време на разкопките бяха открити части от горелите греди на носещата покривна конструкция и многобройни фрагменти от керемида. Достъпът до църквата се е осъществявал от север през екзонартекса, тъй като от запад и от юг тя е оградена със стръмни склонове. От входа е запазена само източната страница, поради което не може да се определи с абсолютна точност неговата широчина. Но по запазените на място добре подредени плочести камъни, оформящи праговото ниво, тя вероятно е била около 1,30 м.

Особен интерес представлява едно допълнително, но конструктивно свързано с южния зид на църквата, помещение. То е малко по размери - 2,60 х 2,10 м - с дъговидно извита южна страна, която завършва с лице в източния си край, т. е. от тази страна е оформен входът, чрез който е осъществяван достъпът до вътрешността му. За под е използвана скалната основа, подравнена на места с груба хоросанова замазка. Лежи с 2,00 м по-ниско от нивото на пода на църквата, което е наложено от естествената денивелация на терена. Трудно е да определим без достатъчно податки неговото пред-

назначение, но с известни резерви можем да предположим, че то вероятно е изпълнявало ролята на баптистерий[1].

Същото се отнася и до датировката на самата църква, но по някои паралели и особено по начина ѝ на изграждане, който е еднакъв с този на ранните крепостни съоръжения и сгради можем да приемем, че тя се отнася към ранновизантийския период от съществуването на крепостта – V-VI в.[2]

В югоизточната част на наоса попаднахме на втора църковна постройка - № 2 (обр. 2). Доста по-малка по размери с обща дължина 4,80 м, тя е издигната върху разрушената вече църква № 1. По план е еднокорабна, едноапсидна, като от нея е запазена само северната ѝ половина. Градена от преупотребени каменни блокчета от по-ранната сграда със спойка от бял хоросан. На места е запазена малка част от подовото ниво, от вторично използвани фрагменти от тухли. Откритите малко на брой части от фрески показват, че тя е била стенописвана. Фактически тук се касае за малък параклис, обслужващ разположения наоколо късносредновековен некропол. Проучени бяха 42 гроба (вж. обр. 1). Тяхната ориентация е изток-запад, като само в отделни случаи се забелязват известни отклонения от тази посока. Вкопавани са директно в терена, без да личи специално оформена гробна яма. При някои от гробовете се установи наличието на вертикално забити единични камъни при краката и при черепа, а само един бе обграден изцяло с камъни. Единствено при гробове № 40, 41 и 42 бе установено наличието на "ковчези", които фактически представляват подредени по дъното и отстрани на гробната яма дъски, без да са приковавани една към друга. Гробовете са разположени както във вътрешността на църква № 1, така и около нея. За съжаление по-голямата част от тях бяха доста нарушени от по-късните изкопи и от растителността, поради което само в отделни случаи можеше да бъде извършено по-цялостно наблюдение върху погребалния ритуал. Погребаните са поставени по гръб, с глава на запад, с изпънати долни крайници, а ръцете обикновено са скръстени върху коремната област или едната от тях свита в лакътя лежи с дланта върху гърдите. По-особен интерес предизвика гроб № 11, в който бяха открити един върху друг три скелета. Най-отдолу скелет на мъж, над него на млада жена, а в краката ѝ, с череп към ходилата, т.е. на изток, скелет на новородено. Наблюденията показаха, че те са били погребани едновременно[3].

Открит бе сравнително малко инвентар - пръстени, обеци, сферични медни копчета, част от сърмена тъкан[4], монети на цар Иван Александър с Михаил, турски акчета от началото на XV в., което датира некропола в края на XIV - XV в.

1. ***Ат. Милчев.*** *Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма. - ГСУ-ФИФ, 1959, т. LIII, кн. 1, 412-413 и цит. там литература.*
2. ***Н. Чанева.*** *Старохристиянската и ранновизантийската базилика от IV-VI в. в България. - Археология, 1968, кн. 2, с. 13-26;* ***В. Иванова.*** *Стари църкви и манастири в българските земи IV-XII в. - ГНМ, 1922/25, т. VI, с. 429-582.*
3. ***П. Боев, Н. Кондова, С. Чолаков.*** *Антропологично проучване на скелетите от некропола при крепостта "Боженишки Урвич". - Интердисциплинарни изследвания, АИМ-БАН, С., 1979, кн. III-IV, с. 139-147*
4. ***В. Инкова.*** *Калояновото погребение. Технико-лабораторни изследвания, БАН, С., 1979, с. 22.*

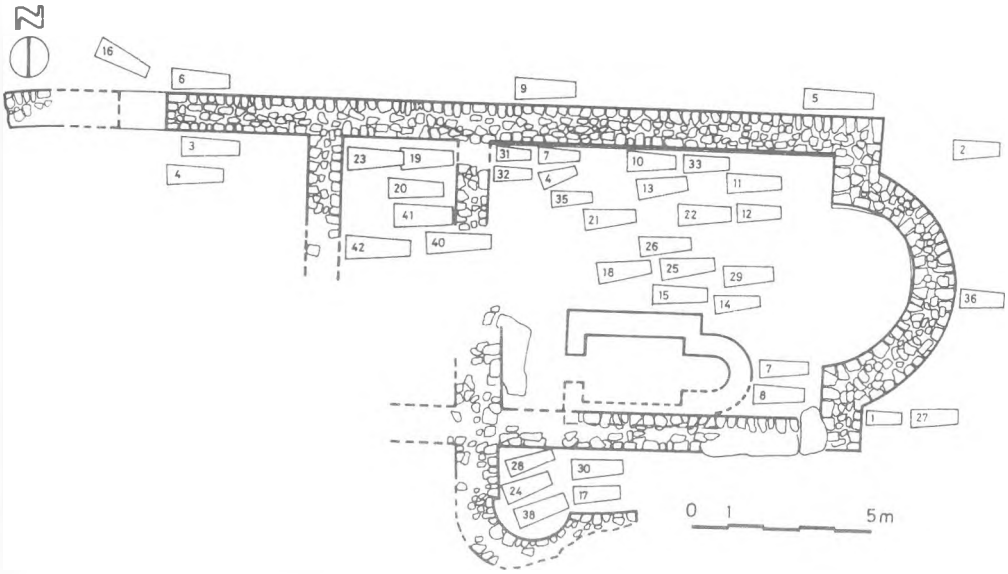

Обр. 1. План на църквите и гробовете от некропола.

Обр. 2. Поглед от запад към параклиса и апсидата на църква № 1.

CODEX 2645 ОТ АТИНСКАТА БИБЛИОТЕКА – ИЗВОР ЗА ИСТОРИЯТА НА МЕЛНИК

Виолета Нешева

Прочут като голям християнски център през средновековието и Възраждането, Мелник притежавал множество църковни ценности, за някои от които знаем само от сведения на учени, посетили града през XIX - нач. на XX столетие. Историческите превратности и особено демографският срив в града след Букурещкия мир през 1913 г. са причина за голямото западане на този цветущ някога град, за постепенното и безвъзвратно разрушение и разпиляване на голяма част от културното му богатство, сред което са църковните ръкописи. Един от изследователите на Мелник през последните десетилетия – гръцкият арх. А. Препис, успя да установи наличието на 13 такива ръкописи, датиращи между XI и XIX в., болшинството непубликувани. Те са донесени като дарове от други места или пък са сътворени в манастирските скриптории на града. Три от тях сега се намират в Националната библиотека на Гърция в Атина. Останалите са в Атонски манастири, в Ерусалимската библиотека, а един – в частна библиотека в Манчестер. Уникален архивен ръкопис е и Ктиматологионът – Списък на имотите на Мелнишката община от 1872 г., пазен също в Атинската библиотека, публикуван частично[1].

Сред тези ценности се откроява елегантен ръкопис с илюстрации, cod. 2645, № 34 в Каталога на илюстрованите византийски ръкописи от фондовете на Националната библиотека на Гърция в Атина[2]. Това е Изборно евангелие, датиращо от втората половина на XI в., с великолепна начална заставка, с образи на евангелистите и на Христос, със заставки пред отделните части, Константинополска школа (обр. 1). Връзката му с Мелник се обосновава от 5-те приписки към него[3]. Три от тях – на fols. 83 v, 96 v и 198 v, показват, че е донесено от енорията на този град. В приписка от XVI в. в горното поле на fol. 218 е отбелязано името *Софрониос (митрополит) на Мелник.* Като дарение на мелнишкия манастир "Св. Харалампий" – "Свети Архангели" определя Евангелието най-пространната и безспорно най-интересната приписка на fols. 218 и 218 v, с дата 1206 г.:

Τὸ παρὼν Εὐανγγέλιον προσηνέχθη εἰς τ(ὴν) σεβασμία(ν) μονὴ(ν) τοῦ Χάμπαρ τῶν Ἀρηιστρατήγω(ν) διὰ Βασιλείου σεβαστοῦ τοῦ Βαμπουληνοῦ κατὰ μῆνα Νοέμβριον ἰνδ(ικτιῶνος) ια΄, ἔτ(ους) ,ϛψιε΄.

Българският превод е направен от И. Божилов[4]:

Настоящето евангелие е дар на преподобния манастир Хамбар (посветен) на архистратезите от севаст Василий Вамбулинос през месец ноември, индиктион 12, година 6715 (= 1206).

Считам за уместна предложената ми от Х. Андреев малка корекция в този превод, а именно:

Настоящето евангелие *се дари на светия* манастир *на* Хамбар *(и) на* Архистра-

тезите от севаст Василий Вамбулинос през месец ноември, индиктион 12, година 6715 (= 1206).

Текстът е написан с изискан калиграфски почерк на минускулното писмо, въведено след 1204 г. (обр. 2). Инициалът *Τ* е представен като висок красив свещник с профилирано тяло, с конусовидна 3-стъпална поставка. В средата е обгърнато в плетеница, напомняща увита около него змия, под чиято тежест е леко огънато. Поставката за свещта обаче го уравновесява с равномерни триъгълни издатъци в двата й долни края. Змията е стар библейски символ, олицетворяващ лукавата и измамна природа на Сатаната, падналите ангели и изобщо на нечестивите хора[5]. Според християнската религия злото, подтискащо вярата, ще бъде унищожено от светлината, в случая олицетворена от свещника.

В приписката има някои дребни несъответствия. Изписаната година 6715 от Сътворението на света отговаря на периода между 1 септември 1206 г. и 31 август 1207 г. Месец ноември попада в 1206 г. и това датира дарението на Евангелието в тази година. Изглежда, обаче, че е сгрешен индиктът, тъй като посоченият период отговаря на 10-ти индикт, т.е. би трябвало да се очаква означаването на индикта само с *ι* вместо с *ια*'. Не е ясно и защо изписването на думата *παρὼν* е с *ω* наместо с *ο* (т. е. *παρον*), свързано с употребения член *Τὸ* и с думата *Εὐαγγέλιον*[6].

Към тези констатации ще добавя и манастирското название *Χάμπαρ*, чийто единствено смислен прочит е възможен, ако се възприеме като съкратена форма на *Χαραλάμπου*. Така тази приписка се оказва най-ранният писмен извор, в който се споменава с двете си известни наименования - «Св. Харалампий» и «Св. Архангели», един от най-значителните мелнишки манастири, разположен в централната част на платото «Св. Никола», южно над града, днес в руини. Досега единственият познат исторически документ, в който фигурира тази обител, е посоченият тук в началото Ктиматологион на Мелнишката община – препис от 1872 г. на оригинал от 1792 г. На стр. 4а, като принадлежащ по това време към квартала на Митрополията, се споменава под № 32: «Манастир на Таксиархите (=Архангелите – бел. В. Н.), с три църкви: на Архистратег Михаил и на Св. Харалампий, съединени под общ покрив, и на Йоан Предтеча, отвън затворената част.» Същото се повтаря в добавка от 1902 г., но в нея параклисът «Йоан Предтеча» се локализира «вътре» във външната ограда[7]. Тъкмо този манастир е получил в 1206 г. ценния дар – Изборното евангелие cod. 2645. За ръкописа споменават трима от най-ранните проучватели на Мелник. През 1844 г. руският учен В. Григорович, който посетил все още действащия, макар и силно западнал манастир (само с един игумен, без монаси), видял в него един гръцки ръкопис[8]. През 1899 и 1901 г., когато манастирът вече не функционирал и запустял, Мелник бил посетен от френския изследовател П. Пердризе, а през 1900 г. – от друг руски учен П. Милюков. И двамата са оставили за поколенията ценни описания за него и за други църковни паметници в града. Пердризе открил Евангелието сред пазените по това време в храма "Св. Стефан" църковни ценности и, явно забелязал дарителската приписка, споменава в публикацията си за "един евангелски ръкопис, датиращ от 1207 г., с четири красиви миниатюри, представящи Евангелистите"[9]. Милюков видял на същото място три пергаментни евангелия на Априсос. Той изтъква: "Особено интересно е едно от тях с дата 6715 година и с миниатюри на евангелистите и Спасителя

- изключително прецизна изработка."[10] Очевидно Изборното евангелие почти 7 столетия е било пазено като скъпоценна реликва в манастира, на който е дарено, а след изоставянето му – пренесено за съхранение в скевофилакиона на Митрополията. След опожаряването ѝ през 1896 г. то попаднало сред спасените ценности, приютени в енорийската църква "Св. Стефан", а с преселването на болшинството мелничани в дн. Гърция през 1913 г., заедно с други оцелели църковни реликви и документи като споменатия Ктиматологион на Мелнишката община, е пренесено там, видно от най-късните и кратки три приписки.

В досегашната научна литература е интерпретирана само дарителската приписка, и то еднозначно, във връзка с личността на севаст Василий Вамбулинос. Неизвестен от други исторически извори, този византийски благородник, несъмнено реално съществувал, след като фигурира в автентичен документ, какъвто е приписката, буди значителен интерес. Основавайки се на тълкуването на титлата "севаст" в определени случаи във Византия като предводител на етническа група, И. Божилов изгради хипотеза, според която севаст Василий Вамбулинос през посочената 1206 г. е бил шеф на етническата група на току-що преселените от Калоян след разгрома на Пловдив (юни 1205 г.) в Мелник тамошни гърци, като е бил определен за такъв от самия цар. Той допуска, че севастът е идентичен с посочения от Анри де Валансиен "bailliu Burille", управител на Мелник[11]. Тези идеи се споделят и от други български учени[12]. Напълно възможно изглежда Василий Вамбулинос да е бил шеф на етническата група на пловдивските гърци в Мелник, за които знаем от Г. Акрополит, че в ср. на X в. се обособявали като такава група сред местното население[13]. Но дали произхождал от тяхната среда или от средата на старата местна византийска аристокрация от XI – XII в. – това е въпрос, на който за съжаление засега не може да се намери отговор. Трябва все пак да се има предвид, че от възстановяването на българската власт в Мелник през 1195 г. до датата на приписката са минали само 11 години и освен това за разлика от завоевателите рицари на Константинопол, българите признавали титлите на византийската аристокрация. Що се отнася до сведението на Валансиен, вече обосновахме мнението си, че управител на града по това време е севаст Владимир, братът на деспот Алексий Слав[14]. То се потвърждава от неотдавнашното ново задълбочено проучване на ктиторския надпис на църквата "Св. Никола" и личността на ктитора севаст Владимир, основаващо се на по-подробния втори препис на Валансиеновата хроника (ръкопис F), в който се уточнява, че управителят на Мелник е от рода на цар Борил[15]. Изглежда и двамата братя са имали отначало титлата "севаст" по силата на принадлежността си към династията на Асеневци. Най-логично е те да са поставени от Калоян за управители на възловите във връзка с военните му действия срещу латините в Тракия и Македония крепости Цепина (Слав) и Мелник (Владимир).

Съпоставени с данните от археологическото проучване на манастира "Св. Харалампий" – "Св. Архангели"[16], дарителската приписка от 1206 г. и тази от XVI в., с името на мелнишкия митрополит, съвпадат хронологически с установените два основни строителни периода на този архитектурен ансамбъл. Първият се отнася към началото на XIII в. Двете еднокорабни църкви в ниската западна част на манастирския двор, свързани с вход в обща стена, са умален и опростен вариант на разпространените в кр. на XII –

нач. на XIII в. църкви с анекси, с коммемориални литургически функции за прослава на основателите на манастирите[17]. Тази констатация се подкрепя от великолепните стенописи от разкрития при разкопките на по-голямата църква първи живописен слой (около 12 кв. м)[18]. Те са от няколко композиции, като за коммемориалните функции свидетелство е композицията "Дейсис", украсявала апсидната конха отвътре[19]. Близостта и сходството на някои от откритите изображения с такива от близката църква "Св. Никола" позволяват да се допусне, че те са дело на групата или поне на един от първите двама майстори, зографисали епископския храм през 1208 - 1209 г.[20]

Напълно логично е при това положение да предположим, че Василий Вамбулинос е ктитор на този манастир. Датата на приписката - 1206 година, може би фиксира началото на монашески живот в тази обител с коммемориални функции, чиято площ е сравнително малка (около 450 кв. м). Ако свържем това с политическите събития, не е изключено тя да е с такива функции не само за прослава на дарителя и рода му, както е обикновено, но и в памет на загиналите под меча на цар Калоян пловдивски сънародници на Вамбулинос. Вероятно севастът е поръчал и първото изписване на църквите. Възможно е той и семейството му да са били увековечени на северната стена на по-голямата църква, където при разкопките са открити останки от долна част на ктиторски портрет. П. Милюков е преписал изчезнал днес живописен надпис на гръцки език при някогашния южен, главен вход на коммемориалния църковен ансамбъл[21]. В български превод той гласи: "*Моление на рабиня божия севаста ...*". По начина на съкращаване на думите, по разположението им и по свързването на буквите в лигатури надписът намира точен паралел в ктиторския надпис на севаст Владимир от църквата "Св. Никола", което предполага почти едновременност на изписването[22]. Може би неизвестната аристократка, чието име е било заличено от времето, е съпругата на севаст Вамбулинос. Той е дарил на манастира явно стара семейна ценност – Изборното евангелие. Всичко това е в духа на познатата практика на аристокрацията в православния Изток по онова време да се строят и богато да се обдаряват манастири. Само няколко години по-късно виждаме засвидетелстване на такова ктиторство в самия Мелник – манастирите "Св. Богородица Спилеотиса" и "Св. Богородица Пантанаса" на деспот Алексий Слав, според известните дарствени грамоти[23].

Вторият строителен период, според данните от разкопките, се датира във втората половина на XVI в. Тогава манастирът е възстановен след силно разрушение, причинено от унищожително за целия град земетресение, което е установено при многогодишните досега археологически проучвания както на платото "Св. Никола", така и на територията на дн. Мелник. По това време са известни два сериозни земетръса – през 1560 г. и 1585 г.[24] Считам, че приписката от XVI в. на fol. 218 в cod. 2645 е свързана с възстановяването на манастира, при което е бил построен и гробищният параклис "Св. Йоан Предтеча" (извън главната манастирска порта, "долепен" отвътре до удължената северна оградна стена, както е отбелязано и в Ктиматологиона). Двете църкви в двора са изписани в поголямата си част с нови фрески, сходни с тези от църквата на Роженския манастир[25]. Вероятно всичко това е станало с активната намеса и съдействие на митрополит *Σωφρόνιος*, поради което името му нарочно е изписано в една тъй скъпо-

ценна и паметна за манастира реликва, каквато е Изборното евангелие. Но всъщност кой е той? Известни са двама мелнишки митрополити през XVI в. с посоченото име - Σωφρόνιος Α΄ (1589-1593) и Σωφρόνιος Β΄ (1598-1602)[26]. По-вероятно е, според мен, да става дума за първия от тях, понеже в приписката не са отбелязани цифрови обозначения след името. Това пък от своя страна внася уточнение за времето, през което е извършено възстановяването на манастира.

И така, от казаното дотук се вижда, че cod. 2645 от НБГ в Атина, известен в научната литература и като "Мелнишко евангелие", има стойност на важен исторически извор, свързан със съдбините на града в продължителен период от време - от нач. на XIII в. до нач. на XX в. Ръкописът като едно от най-хубавите и изискани творения на официалното византийско изкуство от XI в., е неотменна част от богатото културно-историческо наследство на Мелник.

1. ***А. Препис.*** *Изследвания върху някои средновековни архитектурни паметници в Мелник. Докторска дисертация. С., 1988, с. 5, табл. 13 и цит. лит.*
2. ***A. Marava-Chatzinicolaou, Ch. Toufexi-Paschou.*** *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts of the National Library of Greece. Academy of Athens, 1978, 139-149, figs. 314-324; Α. Ξιγγοπουλου. Το Ευαγγελιον του Μελενικου εις την Εθνικην Βιβλιοθηκην Αθηνων. - In: Publications of the Institute for Macedonian Studies, No. 47. Salonika, 1975, 14-15 и др.*
3. ***A. Marava-Chatzinicolaou, Ch. Toufexi-Paschou.*** *Op. cit., p. 139.*
4. ***И. Божилов.*** *България при Асеневци. – Исторически преглед, 36, 1980, № 2, с. 85.*
5. ***Н. Шиваров.*** *Речник на библейските символи. С., 1992, с. 84.*
6. *Изказвам благодарност за ценното съдействие при работата ми с приписката на Х. Андреев, на В. Герасимова-Томова и на Л. Мавродинова.*
7. ***Π. Πεννας.*** *Συμβολη εις την ιστοριαν του Μελενικου. Ι. Το «Κτηματολογιον» του Κοινου Μελενικου. ΙΙ. Καταλογος δωρητων και ευεργετων του Κοινου και των εκπαιδευτηριων – Χριστος Μανου – Μανασης Ηλιαδης. – Σερ. Χρον., τ. Ε΄, 1970, σ. 98;* ***А. Препис.*** *Цит. съч., с. 181-182, бел. 540-541, 545.*
8. ***В. Григорович.*** *Очерк за пътешествие по Европейска Турция. С., 1978, с. 124.*
9. ***P. Perdrizet.*** *Melnic et Rossno. – BCH, 31, 1907, p. 23. Авторът е допуснал грешка при изчислението на датата на приписката.*
10. ***Ж. Вжарова.*** *Руските учени и българските старини. С., 1960, с. 231. Милюков съобщава за видяна от него в манастира, в църквата "Св. Харалампий", стара икона със славянски надпис "Св. Архангел Михаил" (днес изчезнала).*
11. ***H. Ahrweiler.*** *Le sébaste, chef des groupes ethniques. – In:* ***H. Ahrweiler.*** *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance. London, 1971, No. XIV;* **I. Bozilov.** *Les Bulgares dans la préséance et dans l'administration byzantines. – Études Balkaniques, 1978, No. 3, 119-120;* ***И. Божилов.*** *България при Асеневци. – ИПр, 36, 1980, № 2, 85-91; Цар Калоян (1197-1207). – ВИСб, 51, 1982, № 5, 143 – 144; Фамилията на Асеневци (1186-1460). Генеалогия и просопография. С., 1985, бел. 132 на с. 65-66.*
12. ***А. Данчева-Василева.*** *България и Латинската империя (1204 – 1261). С., 1985, с. 95;* ***И. Билярски.*** *Институциите на средновековна България. С., 1998, с. 129.*
13. ***G. Acropolita.*** *Opera. Rec. A. Heisenberg, I. Lipsiae, 1903, p. 76;* ***И. Дуйчев.*** *Очерк върху средновековната история на Мелник. – В: Мелник, 1, С., 1989, с. 27;* ***И. Божилов.*** *Фамилията на Асеневци, № 19, с. 106;* ***Th. Vlachos.*** *Die Geschichte der Byzantinischen Stadt Melenikon. Thessaloniki, 1969, 40-41.*
14. ***В. Нешева.*** *Феодалният замък и отбранителната система на Мелник през XIII – XIV в. – В: Средновековният замък в българските земи 12 – 14 век, Сопот, 1987, 42 – 43; Манастирът "Св. Богородица Спилеотиса." Историко-археологическо изследване. – В: Мелник, 2, С., 1994, с. 26, бел. 47.*
15. ***Х. Андреев.*** *Към въпроса за датирането на ктиторския надпис от епископската базилика "Св. Никола" в цитаделата*

на средновековния Мелник. – Археология, 39, 1999, № 1, с. 105 - 106.

16. *Разкопките на манастира са проведени от екип под научното ръководство на автора на настоящата статия, с участието на Г. Стоянов, О. Миланова, Ц. Комитова, арх. Л. Радева, Е. Кръндева, К. Карабельова. Реставратори на разкритите стенописи: Р. Пенева и А. Пенев.*
17. ***G. Babić.*** *Les chapelles annexes des églises byzantines. Paris, 1969, 47 – 58.*
18. ***В. Нешева, А. Пенев.*** *Последни открития от средновековното минало на Мелник. – Изкуство/ART в България, 1993, № 4, 23 – 24;* ***V. Hecheva, L. Mavrodinova.*** *Églises et peinture religieuse de Melnik. Nouvelles recherches. – In: Οι Σερρες και η περιοχη τους απο την αρχαια στη μεταβυζαντινη κοινωνια. Πρακτικα. Τομος Β΄. Σερρες, 1998, σ. 448, 453 – 454, πν. 16, 17. Датировката на двата строителни периода на манастира в тези публикации (ср. на XIII в. и втората пол. на XVI – нач. на XVII в.) впоследствие беше коригирана така, както е посочено в настоящата статия, въз основа на анализа на комплексния археологически материал.*
19. ***Г. Геров.*** *Новооткрити стенописи в манастира "Св. Харалампий (Св. Архангели)" в Мелник. Предварителни наблюдения. – В: Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. С. Петербург, 1997, с. 37.*
20. ***Л. Мавродинова.*** *Стенната живопис в България до края на XIV век. С., 1995, с. 43, обр. 30;* **Х. Андреев.** *Цит. съч., с. 106.*
21. ***Ж. Въжарова.*** *Цит. съч., с. 231.*
22. ***В. Герасимова-Томова.*** *Коментар към статията на Ж. Въжарова "Мелник в изследванията на руските археолози през XIX в." – В: Мелник, 2, С., 1994, с. 125.*
23. ***В. Нешева.*** *Манастирът "Св. Богородица Спилеотиса"..., 16-19, 23-27.*
24. *Пак там, с. 53, бел. 162.*
25. ***Г. Геров.*** *Цит. съч., с. 35.*
26. ***П. Σπανδωνιδου.*** *Μελενικος. Ο νεκρος μακεδονικος ακριτης. Θεσσαλονικη, 1930, σ. 47.*

Обр. 1. Св. Марко. Миниатюра на fol. 93 v в cod. 2645 в НБГ в Атина (24,5 x 18,5 см). Репродукция.

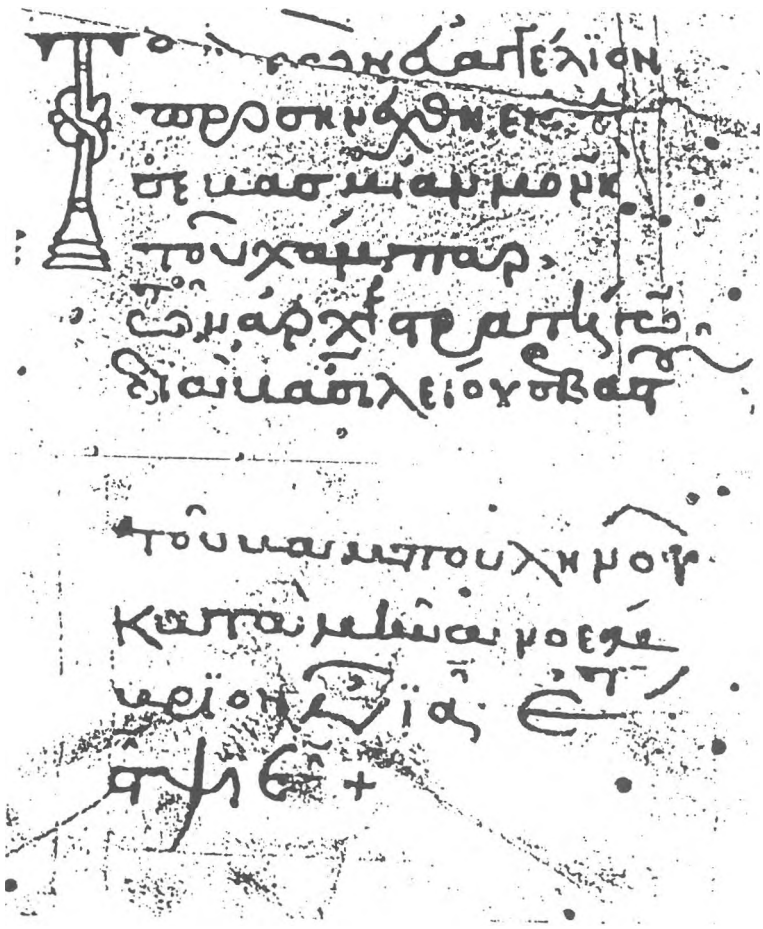

Обр. 2. Приписка от 1206 г. в cod. 2645, fols. 218 – 218 v, НБГ в Атина. Репродукция.

БРОНЗОВА СТАТУЕТКА НА ВОЙН ОТ СВИЩОВ

Маргарита Ваклинова

Може би едно от постиженията на българската археология за последните десетилетия е активизацията в проучванията на прояви и влияния, свързани с развитието на културата на Западна Европа през средновековието. Това се отнася за издирването на образци в строителството и архитектурата, каменната и металната пластика, модата в облеклото и накитите, в техническото развитие. Вече не само единични, а серии произведения, произхождащи от различни райони и центрове на Европа, бележат проникването на образци на романиката и готиката в Средновековна България. Това са част от търсенията, свързвани с определянето на източниците и факторите при формиране на българската средновековна култура.

Набелязани от науката са всички онези политически и културни връзки, мост за България още през ранното средновековие, в епохата на Първото българско царство, към други райони на Европа. В тези времена следите от трайните влияния и връзки имат отношение по-скоро към дългогодишните контакти и формирането на общи явления в рамките на новите държавни образувания на средновековна Европа или към възприемането на общото наследство, идващо от късната античност и византийската цивилизация.

Тези следи са може би най-значими от времето на интензивен обмен, военни, търговски или културни контакти в хода на събития, свързани с придвижването на големи маси от хора от Запада към Изтока. Такива след Великото преселение на народите са например придвижванията на кръстоносците към Божия гроб, преминаването им през българските земи, а след това настаняването им в богатите центрове на Източното Средиземноморие и Византия. Животът в България протича в непосредствена близост и в постоянен контакт с новообразуваните кръстоносни държави. По различни причини в българските центрове се заселват групи хора, дошли от различни краища на Западна Европа. Те идват с културата, познанията и практическите си умения и вероятно успешно ги прилагат в българска среда. Интензивно се организира и търговският обмен. Създават се търговски фактори, обслужващи крупни търговски посредници, чрез които производствените специализирани средища на Европа разпространяват своите продукти, намират нови пазари за пласмент на производствата си в хода на експанзията си към изтока и югоизтока на Европа. На самия Балкански полуостров или по неговата периферия, както и в близост, към северозапад - в Банат, Трансилвания, Маджарско, Бохемия, започва изработването на предмети, чиито модели и техники идват заедно с майсторите си от западноевропейските средища.

Близък и перспективен пазар за тях са българските земи. Взаимоотношенията

между България и разпространителите на тази продукция са скрепени с ред търговски договори, предвиждащи привилегии в дейността им из България. Целият живот на България между XII-XIV в. е свързан с процесите на приобщаване към новите културни партньори.

Когато се разсъждава върху изборността при въвеждане в научен оборот на отделни факти, прави впечатление, че това става по-бързо за такива, които са по-ефектни. И разбира се, на първо място са съкровищата. Въпреки, че и това е относително, като се знае нивото на изученост на бележити находки, или се констатира и фактът, че много още образци, маркиращи етапи във взаимоотношения, и източници остават малко или съвсем неизвестни, очаквайки във фондовете на музеите огласяването си[1].

Като че ли засега най-малобройни са въведените в научно обращение произведения на традиционно и характерно, интензивно развиващо се през дълги периоди в цели райони на Западна Европа производство - художественото бронзолеярство[2].

Сред оскъдните, познати засега, негови образци попада и един известен отдавна, но останал без специално внимание[3].

Още през 20-те години на XX в. Ст. Стефанов съобщава за намирането южно от Свищов, в м. "Воеводска чешма", на бронзова статуетка, попаднала чрез откупуване във фонда на музея в Свищов[4]. Това кратко съобщение не привлича повече интерес. А находката заслужава да се направи опит за по-детайлно изследване и интерпретация.

Статуетката е изработена така, че да може да бъде гледана от всички страни. Представя мъж войн, изправен в цял ръст (Инв. № ИМСв I - 278). Личи още изписан с бяло вероятно стар инв. № 560). Височината е 21 см, ширината при плещите - 6,5 см, а сплеснатите гръб и предна част са широки до 2,5 см. Излята е от бронз. След това са нанесени подробности, издялани и гравирани в бронзовия масив. Отливката и довършителните работи са извършени без особено внимание към пластичност в моделирането. Фигурата е стилизирана и статична. Патината, с която е покрита повърхността оставя възможност да се набележат някои иконографски, стилови и технически особености.

Фигурата е права, фронтална и работена с опит за известно пропорциониране на отделните части, което не може да се каже, че е постигнато успешно. Вратът е масивен и неестествено дълъг. Главата е сравнително малка (вис. 3 см) и свита в общия обем, в който са прибрани и прилепналите уши. Челото е обрамчено от косата, маркирана с успоредни дълбоки нарези, насочени вертикално към веждите. В посока към темето дълбочината на нареза намалява и косите изчезват, покрити от плътно прилепнала, обхващаща главата, шапка. Отзад, на тила, под шапката, сумарно е скулптиран стърчащият кичур коса. Шапката покрива цялата задна част на главата и се завързва под брадичката. Тя е от плътен материал, както личи по релефното откроряване на контура ѝ, очертан отгоре и отпред със задълбаване в общата маса на главата. Главата е изнесена доста назад спрямо силно изправения гръб на торса, създавайки усещане за нарушено равновесие. Лицето е пластично моделирано. Носът е малък, тесен и прав. Веждите, почти сключени над него, са събрани, плътни и леко повдигнати. Извиват се като масивни дъги от очертани с плитки нарези косъмчета, надолу към слепоочията. Добре изразените очи имат моделирани ябълка и зеници. В основата на тесните, прави и стиснати устни дълбок нарез

отделя издадената напред, леко повдигната брадичка.

Основата на масивната шия е очертана с овален релефен пръстен, може би маркиращ уплътнение на деколтето на кожена или изработена от плътна материя дреха с отвори, обточени с кожа. Такива уплътнения обхващат и китките на ръцете. Дрехи от такива материали с подобни уплътнения са характерни за войнските одеяния. Но може би по този начин са изразени стилизирано торква – шийна гривна и гривни - наръкавници, също известни от изображения на войни и от находки и образци на тези типове мъжки накит имащ отношение към войнската йерархия.

Грубо и сумарно е моделирана горната част на тялото. Плещите, широки и заоблени, са изнесени напред, а ръцете не много естествено излизат високо от тях, като че ли подпирани отстрани от твърдостта на дрехата. Торсът е къс и стеснен към кръста. Върху него дрехата е очертана с отвесни линии – гънки, получени при пристягането с колан. Отпред тези гънки са по-плитко гравирани и се очертават косо, отгоре надолу и отдясно към ляво - от отвора за главата към мишницата.

Двете ръце са сгънати в лактите, отпред пред торса. Дясната е стиснала пред гърдите неясно моделиран продълговат предмет. Вероятно това е ръкохватката на меча, който е останал надолу покрит от щит. Довършващият комплекта въоръжение щит, познат ни от множество изображения, който в реалните си размери е дълъг 1,5 м, с извита повърхност и умбо, е изобразен в статуетката диспропорциониран, малък и плосък. Войнът е прихванал отпред, пред корема си с лява ръка горния му ръб. Така той покрива косо част от полите на късата до коленете дреха. Формата му е капковидна (бадемовидна) - с остър връх отдолу и овален горен ръб. Личат петте пръста на дясната ръка и четири - без палеца, оставащ отзад зад горния ръб на щита. Самият щит има рамка, повтаряща очертанията на контура и косо гравирана от дясно към ляво широка лента.

Плътната дреха е препасана с колан. Отзад, върху ремъка на колана, с нарези са очертани металните апликации, с които е бил обкован. Дъговидни нарези отпред маркират колената, облечени в тесни гащи или плътни чорапи. Отгоре, над тях, дрехата е хоризонтално очертана. Правите крака са леко разкрачени. Обувките са широки, остри отпред и сплескани отгоре. Две гънки на глезените отбелязват мястото на пристягането или преминаването на каишка. Допълнителни гравировки на подробности по повърхността има около мишниците, както и встрани, при ръбовете, останали на местата, където са се срещали двете части на калъпа за отливане. Тези ръбове не са заличени и върху главата и по дрехата.

Така отбелязаните подробности имат значение за интерпретацията и датировката на скулптурата, затова са и обект на толкова внимание.

Модата на покриване на главата с такава шапчица е регистрирана по паметници, произхождащи от Западна Европа, от романската епоха нататък. Смята се, че този тип шапка е характерен за последните десетилетия на XII в. и особено през XIII в. Като характерно за това време се отбелязва не само покритието на главата, а и прическата, с която е изобразен войнът. Косата е обхваната от т.нар. *cale* или *calette,* изработвани от плат или кожа. Смята се, че названието на тази шапка произхожа от *corocalla,* както се е наричала тя на вулгаризиран латински език[5]. Тя обхваща плътно главата, като оставя да се виждат кичури от

косата отзад и отпред. Носила се е до края на XV в. от мъже на всички възрасти и принадлежащи към всички слоеве от обществото в Средновековна Европа. Върху такава шапка са се поставяли и различните по форма шлемове, но тогава не е била завързвана под брадата. Западноевропейските изображения изобилстват с примери за носенето на такива шапки, като се започне от релефа на гроба на Раул дьо Молинкар в Шалон и се достигне до рисунката на конник в албума на Вилар д'Онкур (1248 г.)[6] - истинска енциклопедия на бита от епохата.

Може би кожената дреха заслужава специално внимание с известни особености. На първо място това са вече отбелязаните уплътнения около врата и китките на ръцете, които, освен от кожа с предпазен характер, биха могли да са и от метал. При това използването на метални торкви и гривни е засвидетелствано не само в изображения, но и от находки на българска територия[7]. Препасването на дрехата с колан е също показателно. Върху кожения вероятно ремък на колана са маркирани апликации от метални пластинки. Те са правоъгълни и овални и се редуват. Краят на колана с тока и висящ надолу ремък са останали покрити от щита. Този тип колани става популярен в облеклото на Западна Европа особено от XII в. нататък. Те намират добър прием и в българското общество от XIII в. и най-вече в XIV в.[8] Над блиото, тази характерна за епохата дреха, част от костюма в Западна Европа, се е препасвал колан, на който е висял меч.

Войнът, може да се предположи, е бил обут с обувки, известни през XIII-XIV в. под названието *solers* или *sabatas*. Такива се виждат върху надгробните плочи в базиликата Сен Дьони в Париж от епохата на Сен Луи (например надгробие на сина му Луи)[9].

Щитът, носен от война, привлича внимание по ред причини. На първо място с формата си. Тази форма на щит е определена като характерна и използвана и в хералдическата практика не само във въоръжението на Франция и Германия в последните десетилетия на XII в. (по-точно 1170-1180 г.)[10]. Тази форма на щита е известна първо с образци от Испания във въоръжението и в хералдиката от около 1128 г. Връзките с останалата част на европейския свят определят и широката му употреба в Англия също през XII в. Върху известна тъкан с везба от Байо изобразените войни носят щитове с такава форма[11]. Войни кавалеристи – фигурки за шах, датирани в XII в., сега запазени в Британския музей, както и изображение на войн в ръкопис от същото време в библиотеката на манастира Дъръм (Англия)[12] имат подобни трактовки. От втората половина на XII в. датира и такова представяне на щит в изображение на св. Мавриций (сребро с позлата) от съкровищницата на манастира "Св. Мавриций" в Агон (на брега на Рона)[13]. Посочените тук примери могат да се отнесат все към френската група, а вероятно място на производство биха могли да бъдат известните с този род производства ателиета на Фландрия. Все във връзка с това предположение стои и споменатото изображение от XIII в. в албума на Вилар д'Онкур в Националната библиотека в Париж.

Цялата повърхност на щита е заета от герб. Полето напречно е пресечено от диагонална лента, като хералдичен знак, принадлежаща към системата на най-просто делене в хералдиката, обозначена в езика на западноевропейската хералдика като *barre*[14]. Простотата, неразвитата и неусложнена с допълнителни елементи хералдична линия трудно могат да обвържат този герб с точна хронологическа и родова принадлежност. Но оби-

чаят върху щита да се представя хералдичният знак на феодала – военачалник, към чиято армия принадлежи един войн, навежда на мисълта, че изобразената напречна лента е именно знак на сюзерен, за съжаление трудно определим. Множество примери, обаче, показват, че тази неусложнена хералдика се употребява доста продължително и в различна среда. В находка от нашите земи има пример с хералдичен щит с такава проста хералдика, включваща диагонална лента, датиращ от XIV в. Това е тас, работен в някое от ателиетата на Париж, намерен в находка заедно с други вещи, между които сребърни торкви при Орешене, Луковитско. Върху дъното му е гравиран върху плочка леко измененият вече щит и прост герб[15].

Изследваната статуетка поставя ред въпроси с различен характер пред изследователя. На първо място те имат отношение към живота и обитаването на средновековното свищовско кале, описано от Ф. Каниц и К. Шкорпил, а по-късно от изследователи, най-вече историци[16]. При сондажни проучвания върху него са открити следи от ползване на този терен от края на X в. нататък, през цялото българско средновековие и след това през турското робство, преживени много събития и катаклизми чак до 1810 г. Гравюра, издадена във Виена, показва състоянието на укреплението около 1826 г. Доста догадки има относно издигането на църкви, посветени на военните светци покровители Димитър и Георги, през българското средновековие. Предполага се, че под името Субесткастро през XII в. арабският географ Идриси, споменава именно хубавия, многолюден и цветущ град Свищов. Пътепис от 1385 г. споменава пътно трасе, което от Цариград през Търновград е водело за Влашко, пресичайки реката Дунав именно при Свищов. По този път преминават Петер Шпарнау и Улрих фон Тенщед, връщайки се от Палестина. Свищов е споменат и между крепостите опора на цар Иван Шишман. Наследявайки удобното местоположение, използувано през античността от крайдунавския център Нове и през Средновековието, Свищов запазва значението си по Дунавския път. Оттам преминава редовен трафик от Запад към Изток и обратно в продължение на столетия. Дунавският път е този, който свързва Европа с Черноморието и в този смисъл неговото значение е подчертавано неедноктратно.

Движението по това трасе на стоки и предмети, идващи от центровете на Централна и Западна Европа, проникването на художествено-творчески идеи и влияния в двете посоки, е лесно осъществимо. От градовете по Маас и Рейн, по Майн, връзката води към изворите на Дунав в Южна Германия. Изходен център е Регенсбург, чиито връзки с Балканите нееднократно са били регистрирани. Оттам лотарингски, вестфалски и саксонски бронзови изделия, с които са известни тамошните ателиета, са потегляли към югоизток. Значителна част от импорта от романската епоха остава в Унгария, принадлежаща към западната религиозна зона и приемаща охотно стиловете в творческия живот на Западна Европа и особено германските области. Там се заселват и преселници от белгийски и долнонемски произход (от Фландрия, Среден и Долен Рейн и Саксония), не само потребители, но и творци на произведения, между които тези на художествената металопластика. Друг снабдителен район, център за подобно производство, е Кьолн. Този вид производства технически са традиционни за тези райони от предидущите епохи, когато също имат изключително развитие.

През XII в. производствените центрове Кьолн, Майнц, Аугсбург, Регенсбург и др., чрез разклоненията на този път, се свързват с Изтока и Севера на Европа. Магдебургското трасе свързва Кьолн с Магдебург и покрай планинските масиви на Централна Европа продължава на Изток към Полша и още на изток - към Балтика и Източна Европа. Краен западен пункт на този трафик е Брюге (Фландрия). Тази комуникация се свързва с дунавската система чрез басейните на реките Везер, Елба, Одер, Висла. Това е пътят за разпространение на произведенията на особено активното долносаксонско бронзолеярство[17].

Бронзолеярството е промишленост, източниците за доставка на този вид произведения не са много ограничени и съществува широка мрежа за разпространение на предмети, резултат на дейността на различни ателиета. Събрани в близост едни от други в една част на Европа, те имат сходни белези, но и специфики, които отличават произведенията им. Тази концентрация насочва и към използването на общи пътища за пренасяне към Източна Европа, особено що се отнася до крайдунавските райони. В Свищов такива произведения биха могли да бъдат пренесени отвсякъде и то по едно и също време, защото и активността на тези ателиета съвпада в значителна степен и по време.

Обикновено най-малко са запазени произведения на металопластиката, в това число и на западноевропейските ателиета, които са били използвани в бита. Основни хранилища обикновено са съкровищниците на църкви и манастири, които съдържат работените специално за нуждите на културата практика предмети. По-многобройни и по-известни са именно те.

А разнообразието от произведения на бронзолеярството в Западна Европа е доста голямо. Много произведения служат за украса и ежедневно ползуване в домовете - светилници, канделабри, сандъци, статуетки и др., както и за обзавеждане на храмовете и църковна утвар. Наред с украсените бронзови порти за църковни постройки тук се нареждат реликвиари и разни други преносими предмети, свързани с литургиката, та дори купели за кръщение.

Между IX и XV в. за продължителен период от време като най-значим център - производител на бронзови изделия, се отбелязват Рейнската област и долината на р. Маас. Произведения на тамошни майстори и дори имена са известни из целия европейски свят. Известна е и разнообразната продукция на реномирани ателиета. Определен интерес представляват такива от тях, които типологически и стилово имат някои общи характеристики с разглежданата статуетка. Подобни на война от Свищов са скулптирани фигурки, украсяващи купел и свещник, изработени през XII в. в ателиета в района на Маас[18]. Общи стилови белези се забелязват и с бронзово Разпятие и статуетки на войни от Кьолн[19]. Произхождаща от Велики Каменец в Източна Словакия (сега в музея в Кошице)[20] е почти скулптирана, изработена във висок релеф, фигурка на Христос, която носи определено романски стилови белези и се датира в XII в. Словакия се намира в зона на разпространение на продукция по дунавския път, насред голям търговски трафик, чиито източници са сходни и за Долния Дунав и чиято интензивност на ползване не се влияе особено от политическите обстоятелства. В статути от 1259 и 1281 г. са отразени и връзките между Кьолн на Рейн и Виена на Дунав, продължаващи и към Долния Дунав.

Разглеждайки реализацията на скулптурните практики в произведения на ка-

менната фигурална пластика, която не е толкова консервативна, могат да се отбележат специфики, които имат общо с масовото бронзолеярство. На западната стена на катедралата в Наумбург са скулптирани прави фигури на представители на маркграфската династия. Датирани са между 1250 и 1260 г.[21] Иконографското представяне на позата на Екхард или Херман, начинът на поддържане на мечовете и щитовете напомнят познатия маниер от война от Свищов. Само промени са настъпили във формата на щита, защото в практиката е навлязла нова форма на щитовете - прави в горната част.

Що се отнася до възможното време на изработване на статуетката на войник от Свищов, трябва да се вземе предвид и това, че около втората половина на XIII в. романската културна хегемония отстъпва пред готиката.

Разглеждайки стиловите особености, възможностите за ателие източник, датировка и ред проблеми, които поставя скулптираната фигурка на война от Свищов, особено внимание следва да се обърне на един известен и не по-малко проблемен паметник. Засега се счита, че т.нар. Корсунски врати от главната западна фасада на Софийския събор в Новгород са изработени в Магдебург (Саксония) около средата на XII в. (за вероятни се сочат датите между 1152-1156)[22]. Стилът на релефните изображения се определя като характерен за саксонската пластика от средата на XII в. Съществени отлики този стил отбелязва с известния от предидущия век център за производство и разпространение на такива изделия – Хилдесхайм. Те се отличават с подчертана мекота и изисканост в моделирането. Образите в отделните пана на Магдебургските врати от Новгород са представени фронтално, така както статично и фронтално с леко разтворени насреща крака е представен войника от Свищов. Тези фигури са инертни и затворени в контура. Тежките гънки на дрехите се спускат вертикално без да очертават и разкриват формите на тялото. Пристегнати са с колани. Масивно хоризонтални са долните поли на дрехата, отбелязано вече като факт за статуетката на война. Липсата на пластичност се подчертава още повече с гравираните подробности. Еднообразните, с крушовиден контур, лица имат ниски чела, удължени, изпъкнали очни ябълки, малки високо разположени уши и доста масивни прави носове. Т.е. ред особености, които в стилово отношение и техническо изпълнение се откриват в статуетката от Свищов. Върху портата има групи изображения, затворени в 26-те пана, които не датират от едно и също време. Забелязват се ред особености, които свързват войника с изобразени в едно от паната войници, участници в сцена на победата на християнските добродетели над силите на злото, и които се отнасят към първата група изображения[23]. Но особена е стиловата близост между фигурката от Свищов и изображението на майстор Аврам - един от майсторите на портата, появило се на нея към XIII в. (според някои изследователи дори в XIV в., което е по-малко вероятно). Наред с други произведения, разпространени в Източна Европа, които произхождат от саксонско-вестфалския кръг (отделни части например от "Големия Сион" в Московския Успенски събор[24], в които също се открива стилова общност с война от Свищов), очевидно тази група произведения се разпространява особено активно към Изток през XII-XIII в.

Фигурката на войн от Свищов е била предназначена и е част от украса на някакъв предмет. Тя е била свободно стояща, предназначена да се гледа фронтал-

но, най-вече отпред и отзад, на което се дължи и нейната сплеснатост. Украса с такива фигурки получават различни предмети, предназначени за пренасяне и обзавеждане - светилници, преносими реликвиари и др. Такъв пример вече бе публикуван от българските земи[25]. Фигурката на война от Свищов заедно със станалите вече известни бронзови произведения, открити в българските средновековни центрове, допълва и подпомага изясняването на проблемите, които тези произведения, разпространявани в долнодунавските земи поставят във връзка с обмена и проникването на произведения на западноевропейски ателиета на Балканите.

1. Публикуваните досега материали със западноевропейски произход, открити в българските земи, са изключително малко на брой. Това особено затруднява цялостното разбиране на проблема за появата на образци на западноевропейските средновековни ателиета в Средновековна България, за ателиетата и източниците им и възможността те да са оказали влияние над българското творчество. Само във фонда на АИМ очакват публикация цели съкровища открити при Никопол, Орешене, Черномащица, Лозенец и др.; В НИМ цяла серия предмети, сред които колани уникати; в АМ - Варна – поставящата изключителни проблеми колекция от Долище и т.н.

*2. **С. Горянова.** Бронзовите лъвчета от Трапезица.- ГНАМ VIII, 1992, с.289 сл; **О. Миланова.** Бронзова статуетка на светец от Мелник.-ГНАМ VIII,1992, 325 сл; **Н. Овчаров.** Новооткрити паметници на дребната пластика от XI-XII в.- Археология 1992, кн. 1, 5-9.*

3. Изказвам благодарността си на проф. Ал. Милчева, която ми даде възможност да работя с оригинала на паметника.

*4. **Ст. Стефанов.** - В: ИАИ V, 1928/29, с.325, обр. 189.*

*5. **V. Gay.** Glossaire archeologique I, Paris 1882, p. 250.*

*6. **E. Viollet le Duc.** Dictionaire raisonne du mobilier francaise de l'epoque carlovingienne a la Rennaissance III, Paris 1874, p. 176, Fig. I; **V. Gay.** Op. cit., I, p. 450; **C. Enlart.** Manuel d'archeologie francaise III, Paris 1916, Fig.119; **R. van Marle.** Iconographie. La Haye 1931, p.42,44, Fig.34.*

*7. Изобразени торкви в стенописи от късното средновековие има в църквите на Мистра на о-в Родос и по-близо на българска територия в църквата от времето на цар Иван Александър в Станичане (при Пирот). Оригинални торкви са запазени и в находки от българските земи – напр. Второто Никополско съкровище (**М. Аспарухов.** Никополското съкровище, ГМСЗБ, 22, 1997 или във фонда на АИМ – (№ 881), открити заедно с тасове от Орешене, Луковитско, и други с неизвестно местонахождение (№ 883). – В: La Bulgarie Medievale. Art et civilisation. Exposition. Grand Palais, 13 juin-18 aout 1980, pp. Nos 280-282; 381, 382.*

*8. **М.Ваклинова.** Метални части за колани от XIV-XV в. от Националния археологически музей. -ГНАМ VIII, 1992, с.309 сл; **M. Vaklinova.** Diffusion de la metalloplastique de l'Europe Occidentale en Bulgarie au XIII-XIV siecle.-In:IV Международен конгрес по славянска археология I, Доклади и съобщения, София, 1980, С., 1992, с.645-656.*

*9. **C. Enlart.** Op. cit. III, p. 265, Fig. 282.*

*10. **O. Neubecker.** Le Grand livre de l'heraldique, Bruxelles 1977, p.88, №20*

*11. **H. Bedingfeld, P. Gwynn-Jones.** Heraldry. London 1993,p.52.*

*12. **J. Cherry.** Medieval Decorative Art. British Museum. S.d., p. 23, № 26.*

*13. **P. Bouffard.** Saint Maurise d'Agaune. Tresor de l'Abbaye. Geneve 1974, p.25.*

*14. **O. Neubecker.** Op. cit., p. 88, № 20. Такива ленти пресичат гербовите щитове на родовете Варен, Итенхайм, Винден (според първата класификация на хералдиката в немскоезичните страни). Ако се съди по формата на щита, ателието е във франкоконтактна зона (Белгия, Фландрия, течението на Маас).*

15. При четенето на доклада с интерпретацията на фигурката Н. Овчаров изказа предположение, че това би могъл да бъде герб на участника в кръстоносния поход граф дьо Блуа, като именно неговият герб е останал неясен в една миниатюра от хрониката на

*Жофруа дьо Вилардуен (ръкопис № 3382 от Парижката Нац. библиотека - **G. de Villehardouin.** La Conquete de Constantinople/ Ed.E.Faral/Paris, 1973), което не можа да се докаже. Още повече, че това е една от най-простите хералдически схеми, която взима участие във формирането на хералдичния език. Върху изработен в Парижко ателие сребърен тас от колективна находка, открита при Орешене, Луковитско, се вижда същия герб.*

16. ***В. Гюзелев, Ал. Кузев, Р. Рашев.*** *Български средновековни градове и крепости I, Варна 1981, с.149 сл. и цит. там литература.*
17. ***В. П. Даркевич.*** *Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X-XIV в.). М., 1966.*
18. *Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800-1400. Berichte, Beitrage und Forschungen zum Themen kreis der Ausstellung und des Katalogs I, Schnutzen Museum, Koln 1973, IV,2,3.*
19. *Rhein und Maas, S.170, Abb. 2,4; S.248, № 43,44.*
20. ***A. Ruttkau.*** *Stredoveke umelecke remeslo. Bratislava 1979, s. 58, Fig. 57.*
21. ***H. Jantzen.*** *Deutsche Plastik des 13. Jarhunderts. Munchen, 1941, S. 132-134.*
22. ***В. П. Даркевич.*** *Цит. съч., с. 29-30.*
23. ***В. П. Даркевич.*** *Цит. съч., Табл. I_1, II_6*
24. ***В. П. Даркевич.*** *Цит. съч., с.23, Табл.16.*
25. ***О. Миланова.*** *Цит. съч., с.325-329.*

560.

ПРИНОС КЪМ ИСТОРИЯТА НА ТРОСКОВСКИЯ МАНАСТИР

Борис Цветков

Тросковският манастир се намира на около 25 км югозападно от Благоевград във Влахина планина, в горното течение на Стара река, която се влива в р. Струма при с. Железница. Разположен сред живописна амфитеатрална долина на десния бряг на реката, манастирът отстои приблизително на еднакво разстояние от най-важните пътни артерии, които в миналото са минавали по долините на Струма и Брегалница.

До преди десетина години сведенията за манастира[1] и публикациите върху неговото минало бяха твърде оскъдни[2]. Интересът напоследък се засили благодарение на значително обогатената изворова база: писмени сведения, епиграфски паметници и археологически данни, придобити главно чрез теренни обхождания и наблюдения. По време те се отнасят за един продължителен период: от началото на XII до средата на XX век. Тяхната историческа значимост се определя и от факта, че пряко или косвено те свързват неговото изграждане с активната дейност на цар Иван Асен II по изграждането на църкви и манастири в югозападните предели на царството след битката при Клокотница през 1230 година.

От писмените сведения най-интересна е цитираната по-горе дописка на игумена на Тросковския манастир Серафим в "Цариградски вестник" от 9 декември 1856 г. Нейната значимост се определя от факта, че игуменът е инициатор за възобновяването на манастира, както "прежде що е бил и същия пожертвал всичкото си имане" за тази цел. Твърде важни за историята на манастира са откритите старини при строителство. На първо място това е зазиданата в стената на олтара плоча с надпис: "Сей обител созидатся от Йоанна Асена II, Храм святого Архистратига Михаил". Освен нея е открит зид от плочи със слова "церковни". Намерени са също старини от дърво. В едно друго сведение[3] от 1930 г. е посочено, че при възобновяването на манастира са открити големи казани за храна, които били пренесени в Рилския манастир. Ктитори на манастира са Златко Юрук (приел монашеското име Серафим) и неговата съпруга баба Кита, и двамата от с. Тросково. Според тях "този манастир прежде бил великолепнишей паче всех манастирех Болгарии".

Важно място в дописката е отредено и на манастирските имоти. Отъждествяването на посочените имена изисква специално изследване, тъй като се отнасят до местности и селища вдясно по течението на Струма, горното течение на Брегалница и Малешевския балкан. Техният брой е 40. Изрично е посочено, че това са старите, т.е. средновековните наименования. Досегашните топонимистични проучвания показват, че една част от тях трябва да бъде търсена в сегашната Симитлийска община: Метоха, Кулата манастирска, мезра Тросково, мезра манастирска, стара ливада, манастирска, мезра, Руен, Кадиица, Добрин, Продани-

ца, Троново, Шурдил, Буковец, Комотиница и др. По-голямата част от останалите са на територията на днешна република Македония. От посочените имена е видно, че отпечатък върху тях е дало стопанското и етнодемографско състояние на района през XV-XVI век. Неоспорими доказателства за това откриваме в топонима "Мезра".

Третият основен момент в дописката се отнася до причините, наложили възобновяването на манастира. Като главна се изтъква духовната потребност на българското население от 40 села, разположени вдясно от р. Струма, Малешевска и Осоговска планини. Може да се допусне, че това е било ядрото на духовната територия на манастира и през Средновековието. Като причина за неговото разорение и запустяване се сочат турските нашествия.

Тази празнота в миналото на манастира частично се запълва от сведенията за него, които се съдържат в един обширен османотурски регистър от 1570-1572 г.[4] за Кюстендилски санджак. Спадал е към с. Падеш и се е намирал в мезрата Росоман. Посочени са имената на калугерите Макари, Стефан, Бакочи, Младен и Яков. Приходът от манастирската земя е бил 504 акчета. Притежавал е воденици в района на селата Крупник[5] и Докатичево[6]. Като манастирски имот е посочена и мезрата Добреново[7]. Най-близкото село е било Тросково, което според народни предания преди турските нашествия се казвало Тръново и е било основано през първата половина на XII век от заселници от Велико Търново[8].

На три пъти - през 1984, 1985 и 1994 г. - специалисти от Исторически музей - Благоевград извършиха теренни обхождания и наблюдения в района на Тросковския манастир. Открити бяха разнообразни археологически данни за неговата история. Запазените малко над нивото на терена зидове ограждат пространство с площ около 2,5 дка. Анализът на придобитите данни позволява да се разграничат четири строителни периода. Първият е от XIII-XIV век, II - 1847 година, III - 1905 година и IV е съвременен. Най-отчетливо те личат при църквата, построена в северната половина на манастира (обр. 1).

Добре запазени градежи от първия строителен период има при северната и западната манастирски стени. Около тях са нападали и големи блокове, като при някои личат и гнездата на сантрачите. По повърхността се намира голямо количество строителен трошляк: хоросан, тухли и керемиди. Находките от битова керамика са малобройни. Северно от църквата е захвърлена мраморна колона, върху която е била олтарната маса. Средновековните градежи са запазени на голяма височина при трите абсиди на църквата. В първоначалния си план е представлявала трикорабна и триабсидна, с външни размери 11,40/9,00 м. С притвора и новата камбанария дължината е 19,20 м, като ширината им е 8,30 м. Поради мазилката запазеността на ранния градеж на северната, южната и западната стена е трудно да се определи.

Вторият строителен период е от 1847 г. Това личи от намерения ктиторски надпис. Изписан е върху правоъгълна мраморна плоча (обр. 2) с размери 51/46,5/2 см. Текстът е на български език и гласи:

...ѡволѣнїемъ отцаспосп
...нїемъ сынаисъдѣиствомъ
сватагѡ духа
подновихасаразъ
алинытъна тоꙁимонастыръвъ
чѣстьсватыхъ
архаггелѡвъсън
астоанїетоиждивѣнїето наг.
ꙁлатко юрукъ и супругатамуба

БА КІТА ѠТЪСѢЛОТРОСКОВОВЪЛЄ
ТО ѠРИСТА АѠМЪ ВЪОСМАТА ГОД
ИНАНАЦАРУВАНІЄТОНА С...
...БДУЛЪМЄДЖИ...

Вдълбаните писмени полета са 11, буквите и редовете релефни. Инициатори за "подновяване на развалините" са жителите на с. Тросково Златко Юрук и съпругата му баба Кита. Надписът има пряко отношение и към публикувания от Т. Герасимов печат на манастира[9].

Изработен е бил от бронз с диаметър 46 мм. В средата е представен допоясен образ на Михаил, насреща. В дясната ръка държи меч, а в лявата - везни. Поради липса на други сведения авторът приема, че манастирът е възобновен през 1816 г., със средства на населението от околните села. Върху печата са запазени цифрите 18.., а последните две са повредени. Анализирайки оскъдните данни за тях, той приема, че те са 1 и 6 и стига до заключението, че годината върху печата е 1816. Новооткритите материали убедително доказват, че тази дата трябва да бъде коригирана - 1847.

Втората намерена мраморна плоча е правоъгълна, горе закръглена и с размери 57/47/2,5 см. Вдълбаните писмени полета са 8, буквите, редовете и цифрите - релефни. Текстът е на български език и съдържа наименованията на манастирските имоти:

12ІХ9
БАЛА ЦЪРКВА
ѠРЄШЪЦЪНАПЫАНЪС
КАТА МЄЖДА НАСТОЛИЫ
ПРЄСПАПЪ НАЧУКАРѢНАСІНО
МЄЛЪНАѰУДИМЪ ПРѢСЛАПЪ
НАТРИ
ТЄ РЄКЫ ДОСТРУМА ДО КАЛУШЪ
ПРЄСЛАБА БОРОВѢЦЪ ГУРГЄВОЛЮБ
ШОВОДЄДОВРЪХЪ СУШІЦА
МЄТОХЪ

По-трудни за интерпретиране са цифрите. Възможно е първото число 12 да е поредният номер на мраморната плоча. Към подобно тълкуване насочват и сведенията на покойния вече монах, според който броят на мраморните плочи, върху които са били изписани манастирските имоти, е бил 12. Подобна номерация значително би улеснила правилното четене на текста. Не е изключено те да са препис от текстовете върху "зида от плочи", със "слова черковни", открити при олтара по времето на възобновяването на манастира.

Третата мраморна плоча е с форма на медальон. Положена е върху пода, пред олтарната преграда. В центъра ѝ е изобразен двуглав орел с корони. По края личи доста изтрит надпис на български език. Със сигурност се разчита името Златко, което е и косвено указание, че върху плочата са изписани имената и на другите ктитори, осигурили средства. Има известни податки за съществуването и на трета корона. Без да обръщаме внимание на техническата несръчност на майстора и правописните грешки, трите епиграфски паметници са ценен източник за информация не само за възрожденската история на манастира, но и за средновековната. На много места по тухлите и подовата настилка има графити.

Останките от градежи, принадлежащи на втория строителен период, са запазени при южната и източната манастирски стени. Входът от изток е запазен заедно с калдаръмената настилка на пътя, водещ към него. При югоизточния ъгъл стената е с височина 1,20 м. Дължината на южната стена е около 45 метра. Отвътре личат очертанията на манастирските килии, чийто брой е бил 20. Градежът е от камъни, споени с кал. До югозападния ъгъл е била фурната. На 7-8 метра навътре от южната стена личат базите на коло-

ните с диаметър 0,60 м. От това време е и по-голямата част от подовата настилка на църквата, като за целта са използвани шестоъгълни керамични плочи. До днес отвътре на северната абсида са запазени и част от възрожденските стенописи.

За третия строителен период черпим данни главно от изписаната отвън над абсидата дата "м. август /3/ 1905 година" (при последното посещение вече разрушена). Според местни информатори манастирът е бил разрушен при Крупнишкото земетресение през 1904 г.[10] Първият трус е бил на 4.IV.1904 г. със сила 7,3 по скалата на Рихтер, а вторият - 7,8. След 15-месечна работа е била ремонтирана само църквата. От сградните манастирски зидове останали само руините.

Източник на данни за дълголетната история на манастира са легендите и преданията, съхранени в народната памет до днес. Ще спомена само за едно, в което се разказва, че на мястото на манастира е имало по-старо култово средище. Тук най-напред е дошъл цар Петър за да търси "пустинника Иван". Местните жители отговорили, че такъв човек по тези места не е идвал, но са чули, че живее някъде високо по Рилска река.

Разнообразните писмени и археологически данни, с които в момента разполагаме за манастира позволяват да разкрием най-важните моменти от неговото минало. Няма основания да не вярваме на игумена Серафим за открития надпис, според който манастирът е построен от цар Иван Асен II. Известно е, че наскоро след битката при Клокотница през 1230 г. българският цар посетил Света Гора. Тази обиколка е имала връзка и с преустройството на църковната организация в югозападните земи. Според Синодика "Той основа манастири и ги украси с много злато и бисери". Изграждането на църкви и манастири е било съпроводено и с даряването им с икономически и юридически привилегии[12]. Един от тези манастири е бил Тросковският. Логично е да отнесем неговото построяване към 1230-1232 г.

Неверни са и твърденията, че манастирът се е разорил до основи при турските нашествия. Регистърът от 1572 г. съдържа данни както за броя на калугерите, така също и за манастирските имоти. През XV-XVI в. Тросковският манастир е бил едно от главните духовни средища на Крупнишката епископия. Досегашните твърдения, основани главно на един летописен разказ, че Крупник е пострадал при масовото помохамеданчване през 1515 г., също са неверни[13]. Това вероятно е станало около средата на XVII век, когато манастирът действително се разорил и запустял.

Двувековното прекъсване на духовния живот в Тросковския манастир не е било в състояние да скъса с традицията, да заличи в паметта на местното население спомена за това културно средище, както и значението му за неговия духовен живот. Благоприятният момент настъпил през 40-те години на XIX век и резултатите не закъснели. Жителите от околните села поели инициативата и със собствени средства възобновили не само сградата, но и духовния живот в старата обител. Сред тях се открояват имената на Златко Юрук и съпругата му баба Кита от с. Тросково. Историята на манастира е един от ярките примери за връзката и приемствеността между българската средновековна и възрожденска култура.

1. *Цариградски вестник, год. VI, 8.XII.1856, с.15.*
2. ***Т. Герасимов.*** *Пет манастирски печата. – ИЛИ, XXX, 1967, с.208 и сл.*
3. *Сб. Българските села и градове. С., 1930, с.191.*
4. *ТДИМН. Скопие, 1983, V, кн.1, с.33, 337, 424 и сл.*
5. *Пак там, с.474.*
6. *Пак там, с.423.*
7. *Пак там, с.425.*
8. *Сб. Българските ..., с.191.*
9. ***Т. Герасимов.*** *Цит. съч., с.209.*
10. *Енциклопедия на България. С., 1981, 2, с.725.*
11. ***В. Н. Златарски.*** *История на българската държава през средните векове. С., 1940, III, с. 414.*
12. ***Ив. Божилов.*** *Асеневци (1186-1460). Генеалогия и просопография. С., 1985, с.86.*
13. ***П. Петров.*** *По следите на миналото. С., 1988, ч. 2, с.150 сл.*

Обр. 1.

Обр. 2.

АРХЕОЛОГИЧЕСКО ПРОУЧВАНЕ В НАОСА НА СРЕДНОВЕКОВНАТА ЦЪРКВА "СВЕТИ ГЕОРГИ" В КРЕМИКОВСКИЯ МАНАСТИР

Румяна Поборникова

През лятото на 1987 г. по сигнал на работниците от НИПК - район София, извършващи реставрацията на средновековната църква "Свети Георги" в Кремиковския манастир, се наложи спешно да проуча няколко гроба.

В краткотрайните разкопки взеха участие антропологът д-р Сл. Чолаков, фотографът Кр. Георгиев и зав. отдел "Археология" в МИС К. Рогева.

Един от многобройните известни проучватели на кремиковската църква е Екатерина Манова, на която посвещавам това научно съобщение и скромните резултати от него.

Село Кремиковци се намира на 18 км североизточно от София. Над него в планината се белеят манастирските постройки. Прекрачвайки прага на засводения вход, попадаме в закътан двор, където преди 500 години е била съградена църквата "Свети Георги". Тя е сравнително малка, еднокорабна, със засводен наос и притвор под общ двускатен покрив. Вратата е разположена на южната стена на притвора (обр. 1). На изток църквата завършва с широка абсида (обр. 2). Нишите от двете ѝ страни, малката на северната стена в олтарното пространство, певникът и декоративната ниша на южната, обогатяват архитектурното оформление на стените отвътре. Отвън те са гладки, като в южната стена по-късно са избити два прозореца - по един в наоса и притвора, който е бил по-висок и покрит с двускатен покрив (обр. 3).

Църквата е имала и втори притвор, изписан през 1611 г. разрушен в началото на XX в.

Историята на църквата "Свети Георги" е в пряка връзка с историята на стенописите в нея, с етапите на строителство на манастира, с участието на различните ктитори, за които можем да съдим от големия брой надписи по стените на църквата или от ритуалните предмети от нея, предоставящи възможност да се проследи историята от края на XV до началото на XX в.

През 1881 г. манастирът бива превърнат в женски. Първата му игуменка сестра Акелина преди поемането на манастира престояла три години в т.нар. Черна джамия в София като комита. В писмото си до председателя на X-тото обикновено народно събрание от 01.11.1899 г. за опрощаване на данъците на манастира тя изтъква историческата стойност на старата църква и настоява да се запази "целокупна и за бъдещите векове, като стар паметник, украсен богато още от старо време със средновековна живопис, непосредствени и достоверни свидетели на старобългарското изкуство".

Църквата "Свети Георги" отдавна вълнува изследователите - български и чужди. Въпросите за народностната принадлежност, за произхода на ктитора, за етапите на нейното изграждане, за майстора на стенописите и влиянията върху него са стояли винаги в центъра на всяко изследване.

Много български специалисти, между които Грабар[1], Мавродинов[2], Божков, Василев[3], Михайлов[4], Ек. Манова, Наследникова, Нешева, са изследвали и разкрили голямото богатство и естетическите достойнства на кремиковските стенописи.

Още през 1855 г. сръбският учен Янко Шафарик изказва предположението за сръбския произход на ктитора. В края на XIX век Ив. Шиндаров[5], а през 30-те години на XX в. и А. Протич[6], необосновано твърдят, че църквата е изградена от влашкия воевода Радивой, което става повод за появата на румънския вариант на тълкуване, застъпен и от румънските учени Балш, Йорга, Вътъшяну, Раду и др.

Спорове предизвиква и въпросът за годината на нейното изграждане. Първото описание на кремиковската църква е публикувано в сп. "Религиозни разкази" през 1896 г.[7] Авторът за съжаление остава анонимен. Според него църквата е една от четиринадесетте, строени от цар Иван-Александър в Софийското поле.

Някои учени, като Иречек[8] и Баласчев[9], споделят становището на анонимния автор. Други смятат годината 1493, отбелязана под ктиторския портрет за официална дата на построяване на църквата. Според трети, между които Шиндаров, Грабар, Михайлов, годината на построяване съвпада с годината на смъртта на митрополит Калевит (1503).

Противоречия между изследователите възникват и по въпроса за майстора на кремиковските стенописи. Мнозинството от учените не приемат твърдението на Протич[10] за румънския му произход.

Обобщение на всички изследвания, третиращи историята, архитектурата, епиграфските материали и стила на паметника, на базата на последните открития на Балканите, прави К. Паскалева[11] в монографията си "Църквата "Свети Георги" в Кремиковския манастир".

След получаване на сигнала беше преустановена работата на реставраторите. Предприехме цялостно проучване на наоса. В процеса на работата открихме още 3 гроба, на североизток от първия, в една редица, но на различна дълбочина (обр. 4). Причината затова вероятно е различната дебелина на насипа от пръст в наоса, най-дълбок в северозападния ъгъл, докато югоизточната част на църквата лежи върху масивна скала. Всъщност тази ситуация определя единственото място за погребване в наоса и обяснява избора му.

В единичния гроб 1 скелетът се откри на 0,40 м от подподовия насип, а за редицата гробове на североизток от него дълбочината беше 0,23 (обр. 5).

Четирите гроба не бяха оформени еднакво. Гроб 1 представляваше яма с форма на удължен трапец. Източната и западната му стена бяха "облечени" отвътре с дъски. По северната стена вертикално бяха поставени фрагменти от тухли.

При редицата от три гроба (обр. 6) (2, 3, 4) нямаше следи от оформяне на отделни гробни ями и се забелязваше един и същи начин на погребване. И в трите случая върху главите и гърдите на покойниците бяха поставени фрагменти от тухли и дребни камъни и въгленчета.

В гробовете открихме три средновековни обеци, едната от които сребърна, а другите две - медни (обр. 7).

И при четирите гроба скелетите не бяха в добро състояние. При гроб 1 нарушението беше причинено отчасти и от работниците, извършващи реставрацията на църквата. При останалите (2, 3, 4) скелетите бяха много повредени, някои от костите се бяха разпаднали и напълно изтлели. Това може да се обясни с характера на мястото - наклонът на скалата е насочвал цялата влага към мястото на гробовете.

Според антрополога д-р Чолаков, участвал в теренното проучване, и четирите скелета са на деца на възраст между 3 и 9 години.

Чии са тези деца? Защо са погребани в кремиковската църква? Каква е връзката им с ктиторското семейство, изобразено в североизточния ъгъл на притвора?

Отговор на тези въпроси дават наблюденията и резултатите от краткотрайно спасително проучване.

В църквата са погребани четири деца на различна възраст. Това позволява да се мисли, че времето на отделните погребения е близко едно до друго. Следователно може да се допусне, че те са жертва на епидемично или с по-ограничено разпространение инфекциозно заболяване.

Двата паметни надписа, разположени вертикално до фигурите в ктиторския портрет, подкрепят това предположение (обр. 8). Те се отнасят до двете деца на Радивой - дарителя на кремиковската църква, починали през м. август 1493 г. Не се знае каква е била причината за тази смърт, но вероятно тя се е дължала на някаква епидемия - често явление за Средновековието. Изворовите материали сочат, че през 1492 г. в София и Софийско се появила чума. В памет на двете си деца бащата дарява средства да се възобнови църквата над с. Кремиковци, съществуваща според преданието от времето на цар Иван-Александър.

1. ***А. Грабар.*** *Религиозна живопис в България., Париж, 1928.*
2. ***Н. Мавродинов.*** *Старинни паметници от София и Софийско. - В: Сердика XIV, 1951, 125.*
3. ***А. Василев.*** *Ктиторски портрети. С., 1960, с. 63-66.*
4. ***Ст. Михайлов.*** *Ктиторският портрет в Кремиковската манастирска църква в светлината на българо-румънските културни връзки през XV в. - Археология, II, 1960, 2, 27.*
5. ***И. Шиндаров.*** *Няколко бележки за Кремиковския манастир при София. - В: Сб.НУ, XV, 1898, 304-309.*
6. ***А. Протич.*** *Денационализация и възраждане на нашето изкуство от 1393 до 1879 г. - В: Сб. България 1000 г. С., 1930, 434-435.*
7. *Описание на Кремиковския манастир "Свети Георги". – Религиозни разкази, 1896, кн. 9-10, 376-384.*
8. ***К. Иречек.*** *Княжество България, Ч. II. Пътувания по България, Пловдив, 1899, с. 19.*
9. ***Г. Баласчев.*** *Кремиковският манастир "Свети Георги" и древните му християнски останки. Минало, 1942, 6-11.*
10. ***А. Протич.*** *Един портрет модел за българските майстори през XIII-XIV в.- ГНМ, IV, 1922, 25, 21.*
11. ***К. Паскалева.*** *Църквата "Свети Георги" в Кремиковския манастир. С., 1980.*

Обр.1. Южната стена на църквата с входа (фотограф на снимките е Кр. Георгиев).

Обр. 2. Част от абсидата на църквата.

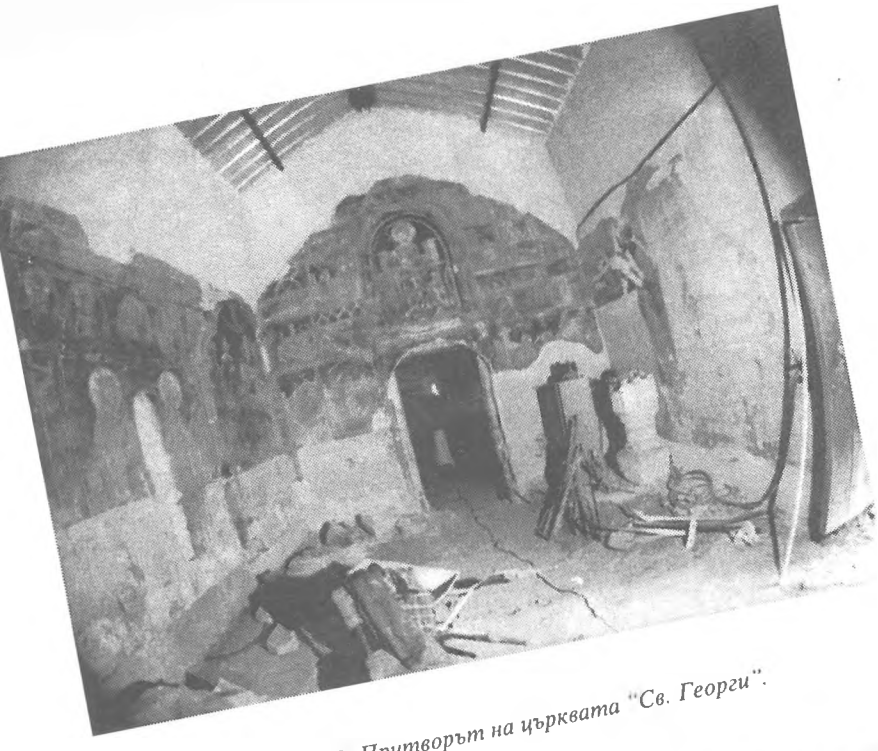

Обр. 3. Притворът на църквата "Св. Георги".

Обр. 4. Архитектурно заснемане на църквата и ситуиране на гробовете (автори: Е. Крондева и Ст. Гошев).

Обр. 5. Гроб №1.

Обр. 6. Скелет № 2.

Обр. 7. Средновековните обеци, намерени в гробовете.

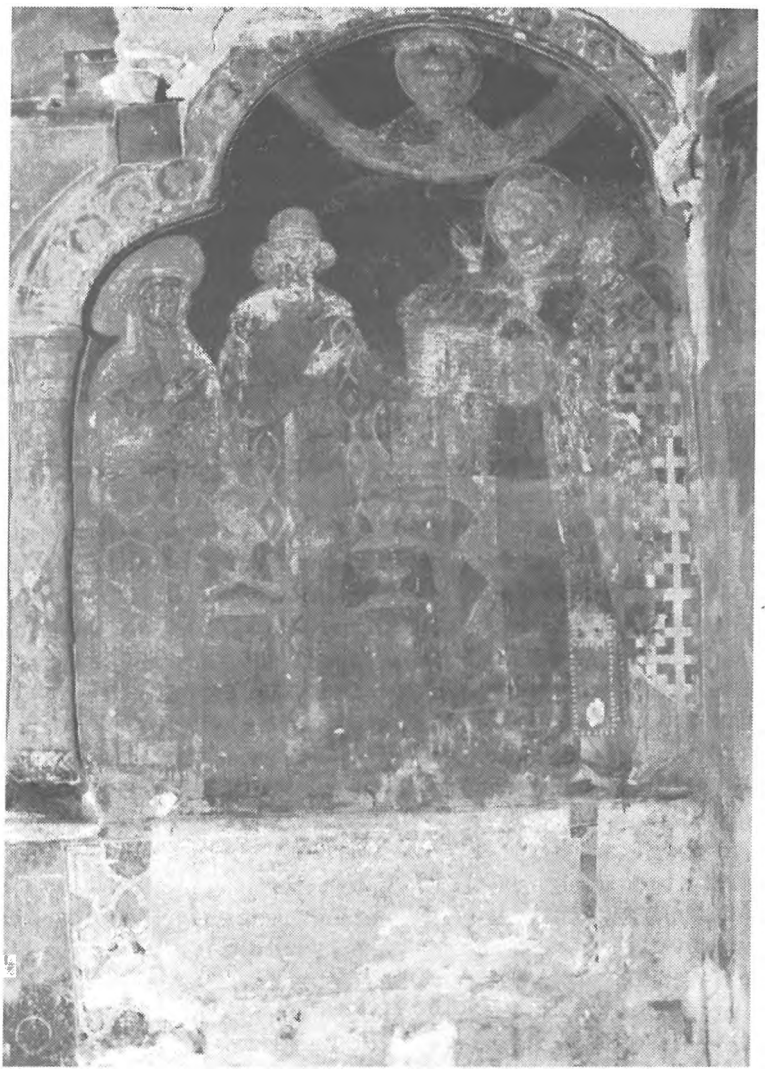

Обр. 8. Ктиторският портрет, разположен в североизточния ъгъл на притвора.

ТОРКВИТЕ В СТАРОБЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА

Валери Григоров

Накитът, означаван с латинския термин 'torques', представлява метален обръч от дебела бронзова, сребърна или златна тел, в краищата с механизъм за закопчаване. Като накит за украса на шията торквите са познати още в древността. В Европа носенето им се свързва с келтите и дако-траките, при които този накит е използван като владетелска или войнска инсигния. В Тракия торкви, носени и от жени[1], били белег на високо социално положение.

Широко разпространение този накит получава в средиземноморския свят през античността. Римляните възприемат торквата по време на войните си на изток и тези срещу келтите. Така в Римската империя тя се налага като военно отличие (дона милитариа) на конниците. Във Византия торквите подобно на диадемите са служили като властова или почетна инсигния от най-висок ранг. Има сведения, че императорите са подарявали торкви както на своите придворни, така и на чуждите владетели[2], и носенето им на шията е било отличителен знак за аристокрацията. Според Прокопий торкви били раздавани от император Юстиниан (527-565) като отличителни знаци на войниците[3]. Константин Багрянородни и Филотей съобщават, че византийските василевси използвали торквите при инвеститура на протоспатариите[4].

Торквите открити в старобългарските паметници досега не са били предмет на специално изследване. Една от причините е малкият брой на находките. От проучените паметници торкви са намерени в езическите некрополи Разделна[5], Дибич[6], Блъсково, Юпер, Налбант, Cirnogi, Girlita[7], Satu Nou-1[8], Sultana[9], един екземпляр е известен от съкровището от Raducaneni[10].

От некропола Sultana (Румъния) произхожда една торква, изработена от бронзова тел с обло сечение. Краищата ѝ са сплеснати, завити навън и плътно прилепени към кръжилото[11]. Датирана е в първата половина на IX в. Напълно идентична с нея е сребърната торква в съкровището от Raducaneni[12] (Румъния) (обр. 1_1), датирано от D. Teodor в края на IX-началото на X в.

В некропола при гара Разделна са намерени няколко торкви - повечето силно фрагментирани[13]. Изработени са от тънка бронзова или желязна тел, с обло сечение, с устройство за закопчаване - на единия край е оформена "примка", а на другия "кука", сега отчупена[14] (обр. 1_2). Датировката на находките е в общата хронологична рамка на некропола - края на VIII-първата половина на IX в.

В некропола Satu Nou-1 (Румъния) е намерена само една торква[15] (обр. 1_3). Направена е от масивна усукана сребърна пръчка, с просто устройство за закопчаване - петлик и кука в двата края. Датирана е в VIII - началото на IX в. Неин близък аналог е открит в единичен гроб

при станция Старонижестеблиевска (Източното Приазовие), датиран в VII - началото на VIII в.[16]

Торкви, изработени от обла тел, закопчавани по подобен начин, са известни също от езическия старобългарски некропол Блъсково[17] и от района на Охрид (обр. $2_{1,2}$) и Струга[18] (Р. Македония) (обр. 2_3), датирани от Е. Манева в VII-VIII в.[19] Подобна златна торква, с нанизан на нея златен кръст, е намерена в богат единичен гроб при Келегей[20], датиран в последната четвърт на VII - началото на VIII в.

Типологически намерените в старобългарските некрополи торкви не се отличават с голямо разнообразие. Те били изработвани от дебела бронзова или сребърна, рядко от желязна (3 находки в некропола Разделна) тел[21]. Откриват се единствено в детски и женски гробове, *in situ* под брадата на скелета или поставени до урната с кремираните останки. Размерът им е различен - диаметърът на откритите в детски гробове торкви е между 9 и 13 см, а при женските - между 14 и 16 см. Носени били плътно по шията и закопчавани отзад посредством прост механизъм - петлик и кука. Има един случай (гроб 5 от некропола Разделна), при който са намерени две торкви с различни диаметри, които вероятно са носени една под друга[22], а в гроб 14 от некропола Sultana торквата е носена заедно с огърлица от стъклени мъниста[23].

* * *

През VII-IX в. торквата постепенно губи значението си на инвеститурен предмет във Византия и отпада от императорската промоция[24]. С "десакрализацията" на накита той преминава от високите към по-ниските социални слоеве на обществото, като при това се трансформира от мъжки инвеститурен накит в женски. С тази си функция торквите проникват през VII в. сред аварите. В некрополите от средния и късния хаганат се разпространяват торкви, направени от бронзова или желязна гладка или тардирана тел със завити краища, оформени като закопчалка[25]. Особено многобройни са находките от некропола Tiszafüred[26] (Унгария), където са намерени 25 цели или фрагментирани торкви. Те се откриват изключително в женски и детски гробове.

Все още не е изяснен начинът на проникване на торквите през езическия период в зоната на старобългарската култура. Това е могло да стане както от Византия, където носенето на торкви никога не е прекъсвало, така и от аварския хаганат, в който те били особено разпространени във втората половина на VII-VIII в. Няма сигурни данни, че торкви са носени от прабългарската аристокрация. Златната торква от Келегей по-скоро подкрепя една такава възможност, но с по-голяма сигурност може да се твърди едва след откриването на луксозни находки в зоната на Долен Дунав. Сигурно е обаче, че торкви са носени от обикновеното старобългарско население, от девойки и млади жени. Намирането им често в гробове със сравнително богат инвентар насочва към обичая сватба-погребение, при който мъртвата е била погребвана със сватбен костюм, с разширен набор от накити. За практикуването му има многобройни примери през цялото средновековие. Реминисценции на този обичай са запазени до началото на XX в.[27] Поради особената семантична натовареност, торкви били носени само при определени случаи - обреди, свързани с моминската и женската инициация и рядко служели за лично украшение.

В монографията си за инсигниите на средновековните български владетели Г. Атанасов предполага, че във втората тре-

та на IX-началото на X в. торквата се появява като аксесоар или владетелска регалия (?) при княз Борис и цар Симеон[28]. Н. Мавродинов също отбелязва, че в един руски ръкопис от XII-XIII в. ("Учителното евангелие" на Константин Преславски) княз Борис е изобразен с торква от дебел обръч, върху който са инкрустирани три кръгли камъка[29]. При описанието на цар Симеон и неговата свита Йоан Екзарх споменава, че на шията му имало "цетева гривна"[30]. Освен сребърната торква от съкровището при Raducaneni, която може да бъде датирана по това време, липсват други археологически данни, които да подкрепят по-убедително тази хипотеза. Засега остава открит въпросът дали (?) първите български християнски владетели са подновили ранновизантийската практика да се носи торква и доколко тя е имала инвеститурна стойност. В откритите печати с изображения на цар Симеон той е представен с огърлица от перли, медальони и луници[31]. Досега не е известно нито едно изображение, на което той да носи торква. Интересно е, че по същото време торкви вече не се откриват и в старобългарските некрополи на обикновеното население. Изглежда, че в края на IX-X в. носенето им е преустановено и те са подменени от огърлици, съставени от разноцветни стъклени маниста, а при луксозните огърлици с нанизи от перли, полускъпоценни камъни, медальони и луници.

Един по-особен случай е находката от некропола при с. Одърци[32]. В гроб №348, при черепа на млада жена (девойка) е намерен метален обръч с диаметър 16,5 см. Той е изработен от двойно прегъната и усукана тел и е закопчан посредством петлик и кука[33] (обр. 3). Липсват достатъчно сигурни данни за предназначението на накита. При разкопаването на гроба черепът е бил силно разрушен и не е ясно дали металният обръч е бил използван като диадема, както предполага Л. Дончева-Петкова, или като торква. За изясняването на този проблем могат да бъдат привлечени сигурни паралели от някои унгарски некрополи[34], които са синхронни на одърския. В тях този накит е използван винаги в качеството си на торква. Няма сериозни основания да се приеме, че находката от Одърци е била използвана по-различно. Макар и засега единствена, тя показва, че в края на X - началото на XI в. в зоната на старобългарската култура проникват торкви от двойна усукана тел, идентични с носените от унгарците. Според Л. Дончева-Петкова по това време некрополът е бил използван от печенежко население[35]. Не е изключено притежателката на торквата да е имала също такъв произход. Известно е, че преди да се настанят в Добруджа, печенегите били продължително време в непосредствен контакт с унгарците.

Направеният преглед на намерените в старобългарската култура торкви показва, че те били използвани от старобългарското население предимно през езическия период, без обаче да получат едно по-широко значение. През християнския период торкви вече не се откриват. Единичната находка от Одърци показва, че носенето на торкви през този период е останало изолирано явление и като цяло не е намерило съществено отражение в старобългарската култура.

1. ***Ив. Венедиков, Т. Герасимов.*** *Тракийското изкуство, С., 1974, 111;* ***Б. Филов, Ив. Велков.*** *Новооткрити старини. - ИАД, 7, 1919-1920, 146;* ***Л. Русева-Слокоска.*** *Торквите от Националния археологически музей. - ГНАМ, VIII, 1992, С., 174-175.*
2. ***Н. Мавродинов.*** *Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство, С., 1959, 181.*
3. ***Р. Иванов.*** *Заплащане, награди и наказания в римската войска през принципата (I-III в.). - ВИСб, 1984, № 3, 187.*
4. *Constantinus Porphyrogenitus. De cerimoniis. I, 411, 828.*
5. ***U. Fiedler.*** *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Bonn, 1992, Band II, Taf. 58$_{5-7}$, 71$_{15}$, 90$_{1}$*
6. *Благодаря на Р. Рашев и Ст. Станилов за предоставената информация.*
7. ***U. Fiedler.*** *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Bonn, 1992, Band I, 182.*
8. *Op. cit., 1992, 183, Abb. 41$_{4}$*
9. ***B. Mitrea.*** *La necropole birituelle de Sultana. Resultats et problemes. - Dacia, XXXII, 1988, 125, Pl. 2-14$_{3}$*
10. ***D. Teodor.*** *Romanaitatea Carpato-dunareana si Bizantul in veacurile V-XI e.n. Jasi, 1981, 113 fig. 21.*
11. ***B. Mitrea.*** *La necropole birituelle..., 1988, 125, Pl. 2-14$_{3}$*
12. ***D. Teodor.*** *Romanaitatea Carpato-dunareana.., 1981, 113 fig. 21.*
13. ***U. Fiedler.*** *Studien zu Gräberfeldern..., Band II, 1992, Taf. 58$_{5}$, 71$_{15}$, 90$_{1}$.*
14. *Op. cit. 1992, Taf. 58$_{7}$*
15. ***U. Fiedler.*** *Studien zu Gräberfeldern..., Band I, 1992, 183, Abb. 41$_{4}$*
16. ***А. Атавин.*** *Погребения VII - нач. VIII вв. из Восточного Приазовья. - В: Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. Амара, 1996, 261, табл. 24$_{1}$.*
17. ***U. Fiedler.*** *Studien zu Gräberfeldern..., Band I, 1992, 184.*
18. ***Е. Манева.*** *Средновековен накит од Македонија. - Културно-историческо наследство на Република Македонија, XXVIII, Скопје, 1992, Т. 8.*
19. *Пак там, 1992, 64.*
20. ***А. Айбабин.*** *Келегейское погребение военного вождя. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2, С., 1991, 31-32, рис. 3$_{10}$*
21. ***U. Fiedler.*** *Studien zu Gräberfeldern..., Band I, 1992, 182.*
22. *Op. cit. 1992, 182.*
23. ***B. Mitrea.*** *La necropole Birituelle..., 1988, 125, Pl. 2-14$_{3}$*
24. ***Г. Атанасов.*** *Инсигниите на средновековните български владетели. Плевен, 1999, 73.*
25. ***A. Tocik.*** *Slawisch-awarisches Graeberfeld in Sturavo. - Archaeologica Slovaca-Catalogi, Band II, 1968, 184, Taf. 64$_{11}$, 65$_{15}$;* ***Z. Cilinska.*** *Fraeunschmuck aus dem 7.-8. Jahrhundert im Karpatenbecken. - Slovenska archeologia, XXIII-1, 1975, p. 85, Abb. 9$_{7}$, p. 92 Abb. 12;* ***E. Garam.*** *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. 3, Budapest, 1995, 298, Abb. 173.*
26. ***E. Garam.*** *Das Awarenzeitliche..., 1995, 298, Abb.173.*
27. ***Ст. Генчев.*** *Семейни обичаи и обреди. - В: Етнография на България, III, С., 1985, 205.*
28. ***Г. Атанасов.*** *Инсигниите на средновековните..., 1999, 70.*
29. ***Н. Мавродинов.*** *Старобългарското изкуство..., 1959, 180.*
30. ***Кр. Миятев.*** *Два поетически фрагмента у Йоана Екзарх като исторически извор. - Археология, 1-2, 1959, София, 11-12.*
31. ***К. Тотев.*** *Пирамидален печат от лазурит на цар Симеон. - В: Преслав 5, София, 1993, с. 123, обр. 2в; с. 132, обр. 8е;* ***Г. Атанасов.*** *Инсигниите на средновековните..., 1999, с. 64, обр. 12 и 13.*
32. ***L. Doncheva-Petkova.*** *Adornments from a 11th century pechenegs' necropolis by Odartsi village, Dobrich distict (North-Eastern Bulgaria). - Archaeologia Bulgarica II, 3, Sofia, 1998, 126-138.*
33. *Op. cit., 1998, 127 fig. 1a.*
34. ***J. Giesler.*** *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archaologie des 10. Und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. - Prahistorische Zeitschrift, Bonn, 1981, Taf. 1$_{1c}$;* ***A. Kiss.*** *Baranya megye X-XI szazadi sirlelet. Budapest, 1983, Tab. 33, 77, 105.*
35. ***L. Doncheva-Petkova.*** *Adornments from a 11th century pechenegs'..., 1998, 126-138.*

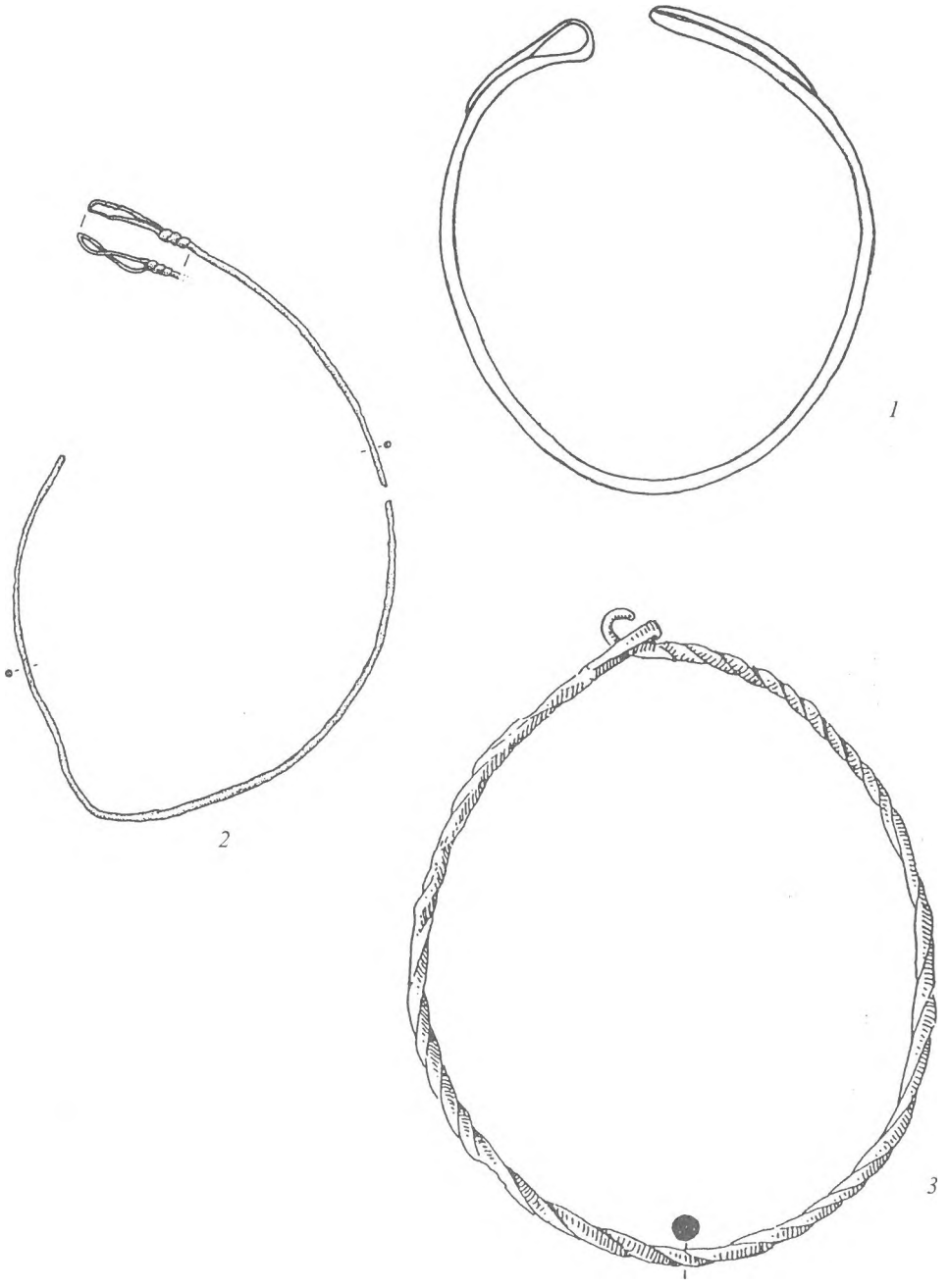

Обр. 1: 1. Сребърна торква от Raducaneni (по D. Teodor); 2. Бронзова торква от Разделна (по U. Fiedler); 3. Сребърна торква от Satu Nou-1 (по U. Fiedler).

Обр. 2: 1-2. Бронзови торкви от Охрид (по Е. Манева); 3. Бронзова торква от Радолишта (по Е. Манева).

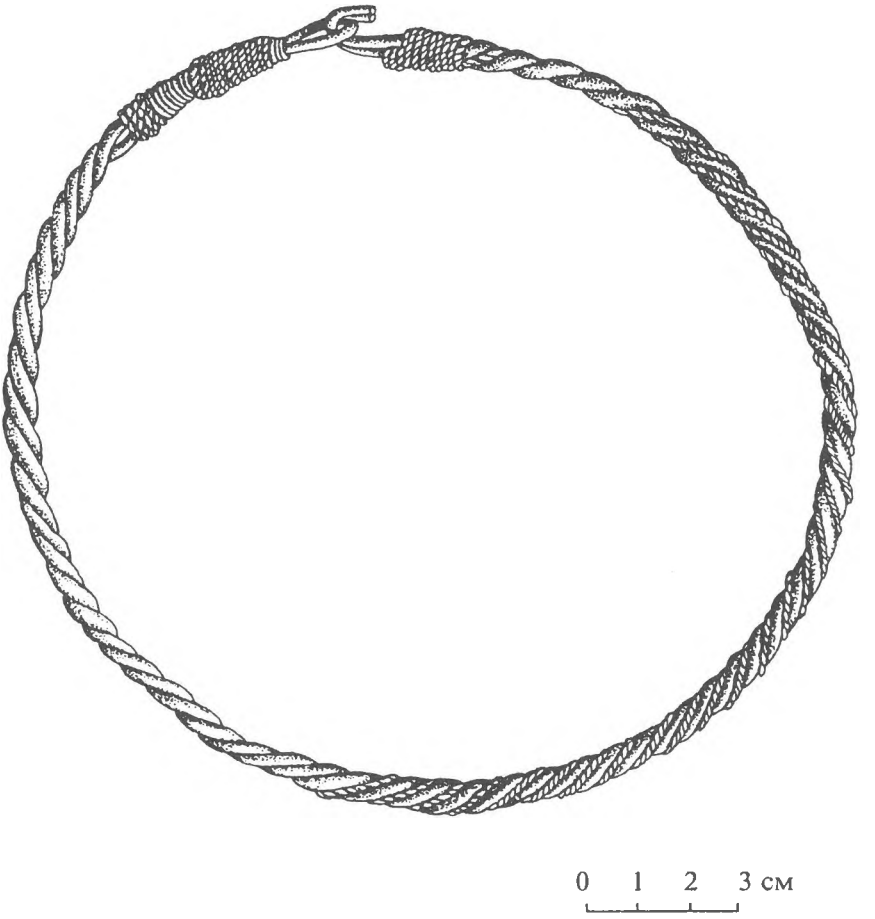

Обр. 3. Торква (диадема?) от Одърци (гроб 348) (по Л. Дончева-Петкова).

НАКИТИ ОТ НЕКРОПОЛА ДО С. НЕДЕЛКОВО, ТРЪНСКО

Бони Петрунова

в памет на Васил Василев

В началото на 1976 г. започва строеж на ново пътно трасе между градовете Брезник и Трън, Софийска област. До с. Неделково (Баба), в м. Горни ханове машините попадат на обширен некропол. Разрушени са част от гробовете, разбъркани са пластовете, много от находките нямат сигурна локализация. При започналото археологическо проучване под ръководството на н.с. Васил Василев от АИМ при БАН са регистрирани 80 гроба. Откритите в тях материали дават основание на автора да датира паметника в рамките на XV-XVII в.[1] През 1988 година стана възможно да бъдат разкрити още десет гроба. Всички находки се съхраняват във фонда на ИМ, гр. Перник[2]. За съжаление липсва подробен каталог на проучените през 1976 г. гробове, както и информация за местата, на които са открити повечето от находките.

Независимо от проблемите с документацията, в контекста на подобните паметници, некрополът до Неделково определено дава изключителна информация за епохата. Както е известно, голяма част от проучените у нас средновековни гробове не съдържат инвентар. В тази връзка, разглежданият погребален комплекс може да се нарече условно "богат". В петдесет от гробовете са открити различни накити. Някои от погребенията са извършени в ковчези. Голяма част от находките са свързани с практикуваните християнски погребални обреди през късното средновековие. Това са монети, кремъци, миди и др.

Целта на тази статия е да се представи колекцията от накити, чието разнообразие и необичайни елементи правят възможен един, макар и първоначален анализ на регионалното ювелирство през XV-XVIII в. Преди всичко, наистина трябва да се коригира датировката, която В. Василев дава на целия некропол. Най-късните монети, открити в него са на султан Мустафа III (1757-1774), което означава, че гробището престава да се използува в края на XVIII в. В гробовете са открити и австрийски жетони от същия век.

Съгласно приетата в подобни публикации практика, накитите от некропола до село Неделково също могат да бъдат разделени в две основни групи: за глава и за тяло. Специфичното в късносредновековния костюм е това, че много от елементите (маниста, трепки, пера, миди, монети и др.) имат поливалентни функции, а начините по които се съчетават са въпрос не само на вкус, но и на традиционна символика. Така например една пробита монета може да е била окачена както върху покривалото за глава, така и на китката на ръката. В първия случай тя е част от сложен женски накит, който подчертава социалния статус на притежателката. Освен това, със своето трептене и звън, играе ролята на апотропей. При втория пример монетата определено е използувана като амулет. Въп-

реки направените уговорки, късносредновековните накити за глава могат да бъдат разделени на прочелници, обеци, трепки, прикрепяни към косата или забрадката, декоративни игли. Тялото е украсявано с гердани, гривни, пръстени, маниста и копчета, които са пришивани към дрехата, както и декоративни допълнения към колана, който при женската носия в този район се изработва от тъкан плат (тканица).

Прочелници

През XV-XVIII в., и особено в първите два века, украсата за глава на девойките и жените е онзи елемент от костюма, на който се обръща изключително внимание. Прочелникът идва да замести широко използуваната през Второто българско царство диадема, като последната очевидно повлиява върху развитието на късния накит. Археологическите проучвания показват, че прочелникът е претърпял много промени и е съществувал в различни регионални варианти преди да придобие онзи вид, с който е известен през Възраждането. Този извод се потвърждава и от сведенията, които отразяват личните впечатления на европейските пътешественици Ханс Деншвам (1553-1555), Ожие Гизлен дьо Бузбек (1553), Стефан Герлах (XVI в.). Последният разказва: "...Жените имат едно чудно украшение като широка паница, обшита в сукно, а наоколо малки миди, сребърни тенекийчета, пера и други чудни работи...". Без да твърдим, че това е описание на прочелник, то показва един от малкото извори, които коментират женския накит за глава от XVI в. За чужденците той често е бил необичаен, странен, понякога неестетичен и разбира се различен, в зависимост от района, който авторът е посетил. В днешните западни български земи и конкретно в Знеполе (Кааза Изнебол), към която е принадлежало селището, чийто некропол се коментира тук, вероятно също се е носел местен, своеобразен вариант на прочелника. Основен елемент при него са били ръчно плетените метални верижки. Почти изцяло запазени или части от тях са открити в тринадесет гроба от неделковския некропол. Те са се провесвали в един или два реда над челото, като в краищата им са оформяни по-големи халки, чрез които прочелникът е прикрепян към покривалото за глава. При по-сложните варианти към прочелната верижка е закачвана още една, която е обрамчвала лицето (подбрадник). По-къси синджирчета с различни дължини са прикачвани от едната или двете страни на лицето и над слепоочията. Към тях се прикрепяли разнообразни по форма висулки (трепки). Трепки се закачвали и над челото.

В неделковския некропол са открити тринадесет верижки, за които може да се твърди, че са от прочелници. Те са с различни дължини и са съчетани в разнообразни комбинации. Не са еднакви и съпровождащите ги по-дребни елементи, които придават спецификата на накита. Така например, накитът открит в гроб №13 се отличава сред останалите находки и вероятно е бил булченски[3]. Подобни на него са частите от накит за глава, открити в гробове №20 (табл. 2) и №27 (табл. 3). Археологическите и антропологичните проучвания показват, че освен жените, прочелник или поне подобна украса за глава са носели и малки момичета и девойки[4]. Оформянето му, обаче, е било различно, което очевидно не е въпрос само на материални възможности, тъй като, с малки изключения, почти всички верижки и трепки от неделковския некропол са изработени от калаено-оловна сплав, с посребряване.

Украсата за глава, модна през XV-XVI в. в Кааза Изнебол е различна от възрожденските прочелници. Преди всичко, при нея липсва централната плочка, която се е носела над челото и е признак на ориенталското влияние в ювелирството. Любопитно е да се отбележи, че със своите комбинации от прикрепени една към друга верижки и висулки, късносредновековния накит за глава много повече напомня подобните украси от периода XI-XII в., отколкото диадемите от XIII-XIV в. Разбира се, тази тема може да се разгледа по-подробно, когато бъдат публикувани материалите от археологическите проучвания в двора на църквата "Св. Богородица"в с. Прибой, Пернишко, както и накитите, открити в некропола на Земенския манастир[5].

Колкото до прикачваните към прочелника цветя, панделки, монети, маниста и други дребни предмети, повече от сигурно е, че освен украса, те са част от езика на символите, характерен за народната култура през късното средновековие.

Висулки (трепки)

Трепките не са самостоятелен накит. Те, обаче, са най-често срещаният елемент от сложните късносредновековни украси и то не само в разглеждания тук некропол, в който са открити 157 броя. Трепките от Неделково са различни по форма и големина. Най-многобройни са кръглите и листовидни висулки, често с дупка в горния край или по средата (табл. 3). Били са изработвани чрез изрязване и изковаване. Доказателство, че всяка трепка е правена отделно, са нееднаквите и доста небрежно очертани форми. Сребърни и златни висулки в некропола на Неделково не са открити.

Листовидните трепки могат да бъдат отнесени към популярния и през късното средновековие флорален стил в изобразителното и декоративното изкуство. За кръглите, или поне за част от тях, може да се допусне, че се цели наподобяването на монети. В изворите и етнографските изследвания е отбелязана практиката да се използуват монети, особено сребърни, като амулети. Много вероятно е кръглите висулки да са имали също не само декоративна, но и апотропеична функция. Прикачени свободно към основния накит, или към покривалото за коса, при движение те издават звънлив шум, който според народните вярвания отблъсква злите сили. За такава функция споменава и Ст. Л. Костов, който проследява звънтящите амулети от римските огърлици (*crepundia*) до берлоците, прикачвани към гривни и часовници[6].

В некропола до с. Неделково са открити и висулки с геометрични форми - триъгълници, правоъгълници, многоъгълници. Те са били изрязвани от тънки метални листове, а при някои повърхността е допълнително украсена с вдлъбнатини, вероятно изработени със замба. Прикрепянето им една към друга, или към основния накит е ставало чрез метални халкички (табл. 2, гр. 7).

Ситуационният анализ на находките, там където е възможен, показва, че употребата на трепките като част от накитите в района на Знеполе, не е регламентирано като количество и местоположение. Те са окачвани по различен начин, най-често към украсата за глава, но също така към герданите, по дрехата, дори на мъжкия калпак. Отделни висулки, прикрепени към декоративни игли, са били използувани като самостоятелна украса.

Без аналог в некропола са чифт трепки - наушници, открити от двете страни на череп в гроб №О22. Те са изработени във формата на кръстове, към раменете на които са прикачени допълнителни

триъгълни висулки. Вероятно са били прикачени към покривалото за глава, над двете слепоочия (табл. 9).

Находките от некропола до с. Ваксево, Кюстендилско, и некропола в двора на Земенския манастир показват, че през първите три века от късното средновековие в днешните югозападни български земи трепките са популярен и широко използуван елемент от украшенията за глава и тяло[7]. Подобни декоративни висулки, изработени от медна ламарина има във фонда на Института за старославянски проучвания в Прилеп. Те са определени като наушници и са датирани от Бошко Бабич в XV в.[8]

При археологически проучвания на късносредновековни некрополи в Северна България и Тракия не бяха открити подобни украси[9]. Като се отчете факта, че придобитите данни не дават основание за окончателни изводи, все пак може да се предположи, че висулките трепки са една по-популярна форма на украса и елемент от накита в днешните югозападни български земи.

Игли

В некропола до с. Неделково са открити 18 цели игли, както и десет топчета от игли, които в полевата документация са отбелязани като копчета. Това количество дава основание да се обърне специално внимание на декоративните игли като част от късносредновековния югозападен костюм.

В неделковския некропол иглите са по една в гроб, с изключение на гробове №3 и №11, където са по две, а в гроб №7 са 8. Като форма и изработка те са еднотипни, като острието е дълго 4-4,5 см, а топчето е оформено от две кухи полусфери, понякога с халка на върха (Табл. 6). Изработени са от посребрена сплав. Най-вероятното им предназначение е за прикрепяне на трепките, верижките и други висулки към покривалото за глава. Топчетата на иглите са старателно оформени, тъй като са били част от украсата.

Местата, на които са намерени някои от иглите показват, че те са служели за прикачване и на различни украси към горната част на дрехите. При това не може да се твърди със сигурност, че иглите са използувани само в женския костюм.

Тук не може де се избегне и коментара на иглите като предмети, участвуващи в различни ритуали. Известно и многократно коментирано в етнографската литература е, че острите и режещи предмети (гвоздеи, игли, ножове) са използувани в погребалния обред като средство, с което се противодейства на смъртта и на превъплъщаването. В некропола до с. Неделково също са регистрирани следи от обреди против вампирясване (послесмъртна мутилация, затрупване на тялото с камъни). Иглите, посочени по-горе обаче, са попаднали в гробовете единствено и само като част от облеклото на погребаните. След анализ на ритуала, няма основание да се предполага, че те са имали друга функция освен декоративна.

Обеци и наушници

Броят на откритите обеци и наушници в неделковския некропол е общо седем. Обеците са 4, по една в гроб (табл.7). Представляват отворени халки от обла тел, при които единия край е изтънен, а другият- приплеснат и извит като петлик. Това е един изключително популярен вид, който се среща през цялото средновековие. Формата на тези, открити в гробовете до Неделково, се е утвърдила още през XII-XIV в. Прави впечатление, че в неделковския некропол обеците са малко на брой. Едно от обясненията би мог-

ло да бъде пищната украса за глава, която е криела ушите и е обезсмисляла тяхната украса. Но трябва да се отбележи и популярното етнографско сведение, на което и други автори са обръщали внимание[10]. Според него, единичните обецихалки нямат декоративно значение, а се носят като амулет апотропей, който предпазва от "лоши очи", "уроки" , както и като противодействие срещу високата детска смъртност в семейството. Благодарение на антропологичните данни, обработени от д-р Славчо Чолаков, можем само да потвърдим, че такива амулети са носени и от двата пола.

Наушниците, открити в некропола също не са много. Това са споменатите вече два кръста от гроб №О22, както и висулката, открита отляво на черепа в детски гроб №22 (табл. 9). Последната, с известна уговорка, определяме като наушник, главно заради мястото, на което е намерена. Тя е с форма на обърнат конус и украса от гранули. От върха на конуса излиза дебела тел с кръгло сечение, която е така усукана около основата си и извита, че оформя халката на висулката. Като изработка се различава от останалите накити, открити в некропола. Много е вероятно да е изработена на друго място и в по-ранна епоха.

Металните кръстове от гроб №22 са равнораменни, с пунцирана украса. Към ъглите им с халкички са прикачени геометрични трепки. В резултат, въображението на самобитния знеполски майстор е създало многосъставни висулки, които биха могли да се носят и на ушите, но по-вероятно са били прикачени към покривалото за глава. Логично е да се допусне, че формата на кръста не е избрана само като декорация. Като основен символ на християнството, той също е играл ролята на амулет апотропей.

Маниста

Манистата, открити в гробовете до с. Неделково, имат разнообразна големина и форма - продълговати, тръбести, кръгли, кубообразни, флорални (табл. 8). Изработени са от кост и стъклена паста, оцветена предимно в синьо и зелено. Местонамирането на известните ми 75 броя дава основание да се предположи, че те са използувани основно за изработването на огърлици и гривни. Вероятно, между тях са окачвани и други предмети - трепки, монети, раковини. Подобни нанизи от маниста са известни още от късната античност, изработват се през цялото средновековие и тяхната естетическа стойност винаги е зависела от възможностите на собственика и въображението на автора им. Самите маниста не променят във времето своята големина и форма, което ги прави несигурен датировъчен материал. Тези от Неделково са датирани с монети, а като аналог могат да се посочат някои от нанизите открити в Демир Капия, датирани в XV в.[11] Късносредновековните накити за глава и огърлиците впечатлявали европейските пътешественици, които изрично ги отбелязват в пътеписите си. Особено показателен е коментарът на Антон Вранчич, който през 1553 година описал видяните от него огърлици, които не били от сребро и злато, а от разнородни предмети: морски миди, речни перли, монети, камъчета, бъбрековидни фигурки и стоманени кукообразни късчета от ризници, както и всичко, което блести. Широката употреба на маниста в нанизите и гривните е отбелязал и Стефан Герлах[12].

Пръстени

Броят на пръстените, открити в гробовете до с. Неделково, не е уточнен. При обработката на материалите бяха

описани пет (табл. 5). Всички те са различни. При три плоската халка е уширена и оформя плочка с кръгла или елипсовидна форма. Украсени са с врязани линии, които образуват примитивни фигурки, някои напомнящи кръстове. От двете страни на плочката върху халката също има врязани коси черти или кръстчета. Тези пръстени са подобни на публикуваните плоски халки с уширение (кат. №11-12) от колекцията на Музея за история на София и датирана от авторките в XVI-XVII в.[13] Трите пръстена от Неделково показват, че този тип е познат в югозападните български земи още в края на XIV-XV в. Графитната им украса показва, че те са изработвани от местни майстори, които са далеч под нивото на градските куюмджии. Това се потвърждава и от начина, по който са оформени халките. Те са ковани в една плоскост, краищата им са извити, застъпват се и са грубо припоени в долния край.

Друг вид, също познат от късното средновековие, е пръстенът от гроб №12, открит на нивото на трети гръбначен прешлен. Халката е плътна и широка, украсена с къси врязани линии, мотив "рибена кост". Към нея е припоена сърцевидна плочка, като формата ѝ е подчертана с плитки, къси насечки. Този пръстен се отнася към началото на XVII в. От същото време е и халката от гроб №15, уширението на която е оформено в два кабошона за кръгли камъчета.

Специално внимание трябва да се обърне на факта, че в двойния гроб №18 е открит само един пръстен, при това сребърен, а в гроб Ш30[14], при един скелет, пръстените са два. Очевидно този накит не е общоприет, а много личен и изпълнен със символика. Като се има предвид периодът, както и характеристиката на целия некропол, пръстените от Неделково са по-скоро знак за социално положение, отколкото символ на материално благополучие. Това се подкрепя и от констатацията, че са ги носили предимно възрастни мъжки индивиди. В този смисъл, графитите върху плочките могат да се тълкуват като силно стилизирани родови знаци.

Монети

Присъствието на монети в средновековни християнски гробове е многократно коментирано в трудове на етнографи и археолози[15]. През късното средновековие този гробен дар е отново много популярен. Поставянето на монета в гроба е осигурявало безпрепятствен преход в "отвъдното", служела е като отличителен социален белег и като амулет. Всички тези функции се доказват и с находките от некропола до с. Неделково (табл. 4). Откритите в него монети очертават периода от времето на султаните Баязид II (1481-1512) до Мустафа III (1757-1774)[16]. Значителна част от тях са употребени в оформянето на късносредновековните накити. Някои са окачвани към покривалото за глава или мъжката шапка. Други са част от многосъставните огърлици. Както бе споменато и по-горе, практиката да се използуват монети за украса е коментирана от различни европейци, посетили Империята през XV-XVII в. Според някои, това е проява на лош вкус, но всички отбелязват значението, което българите отдават на тази традиция: "... Тя се съхранява така добросъвестно, че едва ли има достатъчно ниско обществено положение, при което хората да са лишени от тези монети, и нерядко се виждат боси и голи деца, закичени с тези парични знаци, чиято стойност е достатъчно голяма, за да им осигури храна и дрехи за година"[17]. Този цитат показва, че присъствието на монетите в късносредновековния накит не може да бъде обяс-

нено само с естетическото ниво на народната култура. Очевидно в употребата им се крие и определена символика. Именно това ги отделя от накита, предпочитан и в погребалните обреди, и ги издига в смислово отношение. При проучванията на късносредновековни некрополи до Калугерица, Терзийско, Чиракман също са открити монети. Това дава възможност да се разграничат регионални варианти на употребата им в погребалния обред. В североизточните български земи монетите са по-често амулет апотропей, или "пари за път", една късна версия на античния "Харонов обол". В гробовете до с. Неделково повечето монети са пробити. Недостигът им вероятно е бил компенсиран с монетовидните трепки. В неделковските накити има употребена римска монета от III в., както и фалшификати от калаено-сребърна сплав, имитиращи монети на Баязид II и Селим II. Като накит са използувани и западноевропейски жетон от XVII в.

Копчета

В некропола до с. Неделково са открити 178 копчета (табл. 1). Те са неравномерно разпределени в гробовете и липсата на точни указания за мястото, на което са намерени, значително затруднява реконструкцията на късносредновековния костюм. Може да се предположи, че от едно до три копчета са украсявали високата яка на мъжката риза (кошуля). Голяма част от тях са били пришивани с декоративна цел около прорезите на врата и ръкавите. Дрехата на погребания в гроб №7 е била със сто копчета. Точното им местоположение не е установено.

По вид и украса копчетата открити в Неделково могат да бъдат разпределени в шест групи. Първата е най-многобройна. В нея се включват целите кухи, кръгли копчета, с допълнително припоено ухо за пришиване. Вероятно те имат преди всичко практическа функция. При всички останали групи копчетата са изработени от две кухи полусфери, припоени в най-широката си част. Те са с гладка повърхност и се различават по формата си. При трета и четвърта група долната полусфера е удължена така че оформя пъпка или конус (табл. 1, гроб 27).

Най-прецизна е изработката на копчетата, включени в пета група. Те имат канелюрна украса, припоено ухо, а някои са и със следи от посребряване. Очевидно, тяхното предназначение е преди всичко декоративно (табл. 1, гроб О14А, гроб О23, гроб 26).

В последната група са включени онези копчета, чиято долна част е плоска, украсена с малка пъпка. Пришити плътно към плата, те са го украсявали, подобно на пайетите, с които се оформят широки пояси върху късния трънски литак (табл. 1, гроб 11).

При разкопките през 1986 г. са открити три гривни. Те, обаче, са само упоменати в полевата документация, където е отбелязано, че едната е от маниста. За другите две няма информация. Може единствено да се коментира малкият им брой. Много вероятно е това да се дължи на факта, че старинната трънска женска дреха "манофил", която предхожда литака, се е носила с богато украсена по краищата на дългите ръкави риза (кошуля), като бродерията е скривала, а донякъде и обезсмисляла, носенето на гривни.

Освен коментираните дотук групи накити, в гробовете до с. Неделково са открити 16 раковини с дупки за окачване, няколко висулки, изработени доста небрежно от преплетени синджирчета, както и двойни и тройни халки. Всички те са елементи от своеобразния, многосъставен късносредновековен накит. Нещо повече, може да се твърди, че предста-

вената колекция е уникат, доколкото представя едно самобитно, регионално производство. В него се преплитат традициите на елитарното ювелирство, характерно за Второто българско царство, с ранните прояви на онези тенденции, които довеждат до създаването на българския възрожденски накит.

Според Васил Василев некрополът до с. Неделково е принадлежал на изчезналото през XVI в. село Добрановци. Ако приемем тази хипотеза, то в същия некропол е продължило да погребва и населението на с. Баба. Само така могат да бъдат обяснени датираните с монети материали от XVII-XVIII в. Във всички случаи, колекцията дава единствената до момента информация за производството на накити в Знеполе, през което минава активно използваният през XV-XVII в. път от Европа за Цариград.

1. ***В. Василев.*** *Неделковската мадона.- В: В-к Димитровско знаме, №58/23 юли 1976 г. До момента не ми е известен план на некропола. Вероятно проучената през 1976 г. площ е около 1 дка.*
2. *Разкопките през 1988 г са проведени от автора. Благодаря на ИМ - гр.Перник за възможността да обработя находките от некропола до с. Неделково, Трънско.*
3. ***Б. Петрунова.*** *Късносредновековен невестенски накит за глава от Югозападна България.- В: Годишник на Националния археологически музей, VIII, 1992, 319-323.*
4. *Антропологичният анализ на част от костния материал е направен от д-р Славчо Чолаков.*
5. ***М. Чохаджиев.*** *Разкопки на средновековен некропол в двора на църквата "Св.Богородица" в с. Прибой, Пернишки окръг.- В: АОР за 1977 г., С., 1978, 149-150. Сведенията за некропола в двора на Земенския манастир дължа на Виолета Димова, на която благодаря.*
6. ***Ст. Л. Костов.*** *Амулети против уроки.- В: ИНЕМ, 1921, I, с.101.*
7. *Сведения на Виолета Димова за проучванията ѝ в Земенския манастир.*
8. ***Милоје Мандик.*** *Прилог кон проучувањето на некрополите од средниот век и раниот турски период во Македонија.- В: Зборник посветен на Бошко Бабик, Прилеп, 147-150.*
9. *Археологически проучвания на автора в Карнобатско, община Сунгурларе и Каварна.*
10. ***Елица Манева.*** *Средновековен накит от Македонија. Скопје, 1992, 1, с. 42 и посочената там литература.*
11. ***Елица Манева.*** *Цит. съч., с. 65, Т. 35; 31/145; 31/144.*
12. ***Мирелла Денчева.*** *Чертог на българската чародейка, С., 2000, с. 71.*
13. ***М. Станчева, В. Писарова.*** *Колекция от пръстени в музея за история на София.- В: Сборник "Сердика", 2, 1989, с. 100.*
14. *Номерацията на гробовете е дадена по полевата документация на В. Василев.*
15. ***Е. Евтимова.*** *За обичая "Харонов обол" (наблюдения от Преслав).- В: Приноси към българската археология, С., 1992, I, 259-260 и посочената там литература.*
16. *Монетите са определени от Вл. Пенчев (НИМ).*
17. *Английски пътеписи за Балканите (края на XVI – 30-те години на XIX век). С., 1987, с. 359.*

Табл. 1

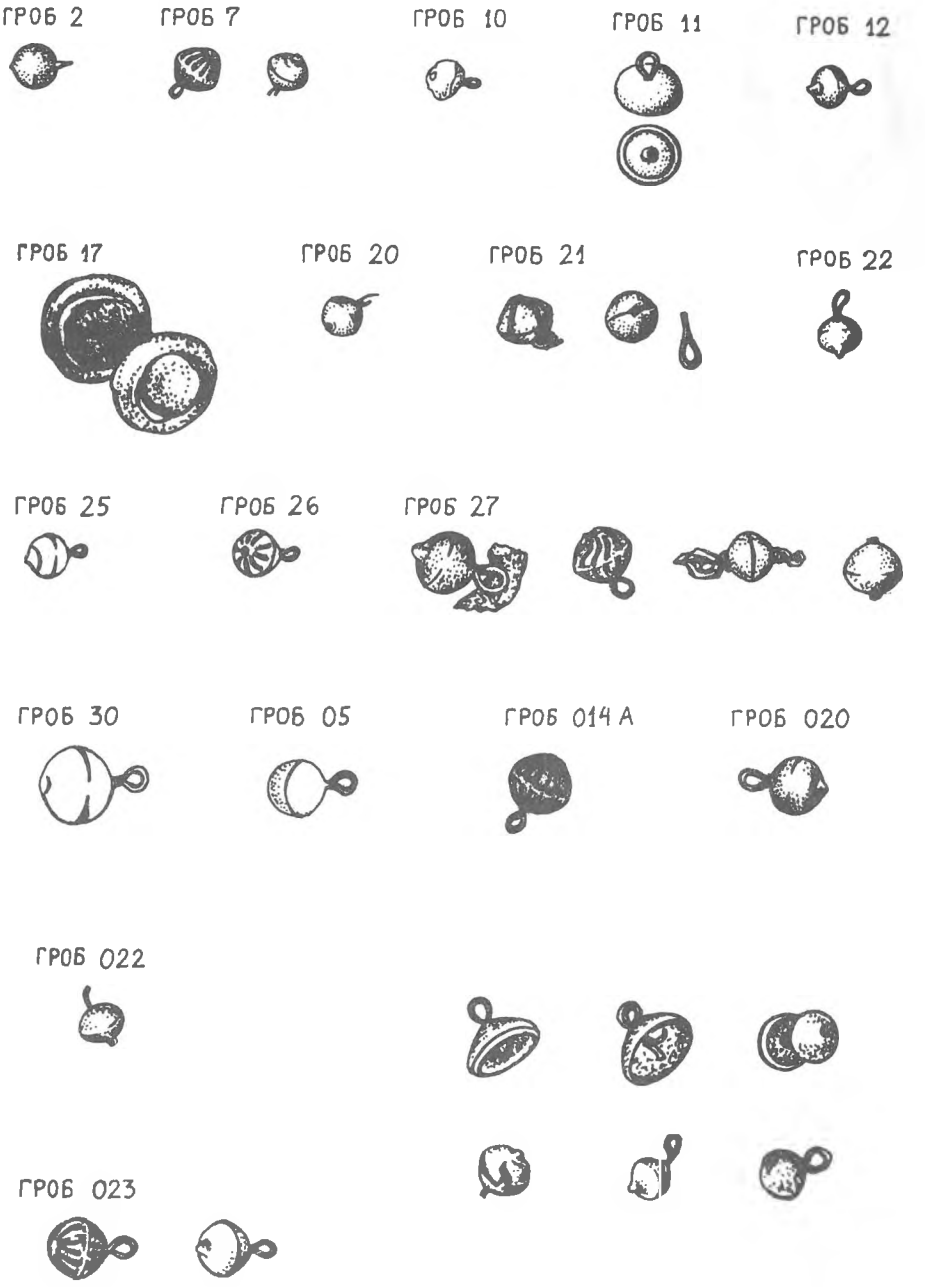
ГРОБ 2
ГРОБ 7
ГРОБ 10
ГРОБ 11
ГРОБ 12
ГРОБ 17
ГРОБ 20
ГРОБ 21
ГРОБ 22
ГРОБ 25
ГРОБ 26
ГРОБ 27
ГРОБ 30
ГРОБ 05
ГРОБ 014 А
ГРОБ 020
ГРОБ 022
ГРОБ 023

Табл. 2

ГРОБ 5

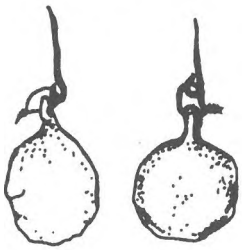

ГРОБ 7

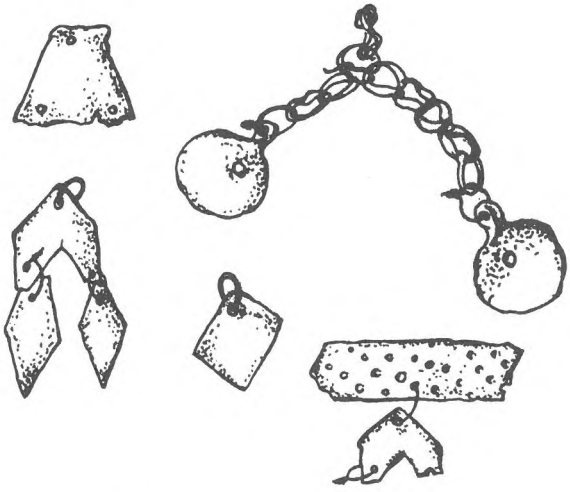

ГРОБ 13

ГРОБ 17

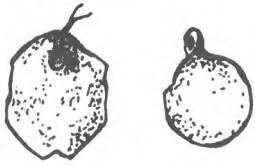

ГРОБ 20

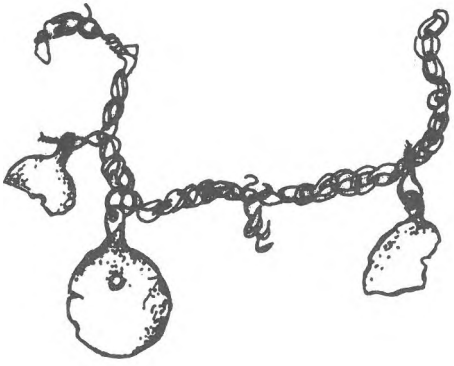

ГРОБ 21

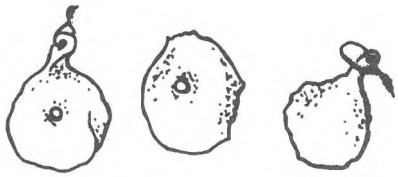

ГРОБ 22

Табл. 3

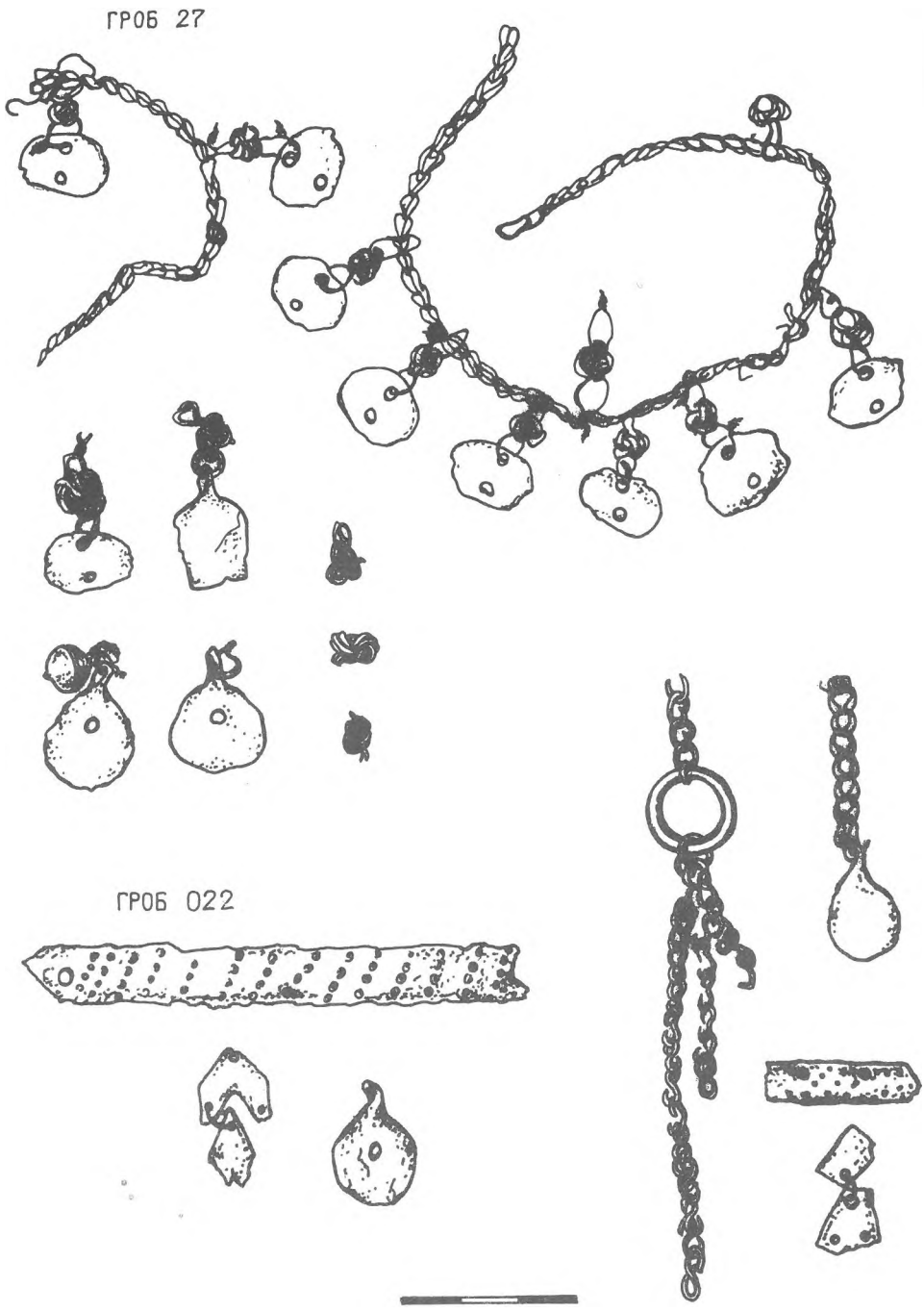

Табл. 4

ГРОБ 20

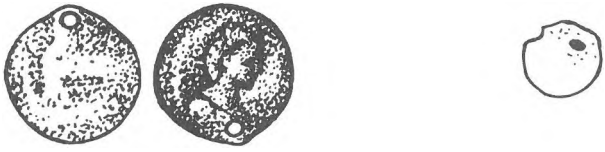

ГРОБ 24

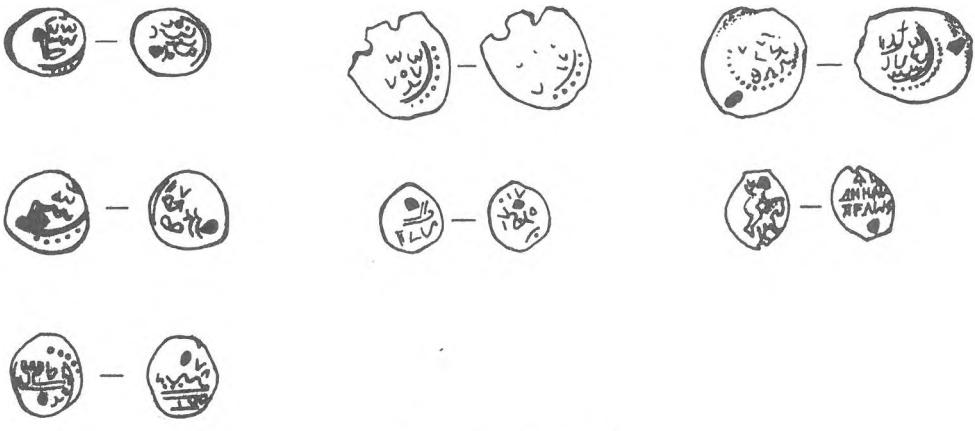

Табл. 5

ГРОБ 12

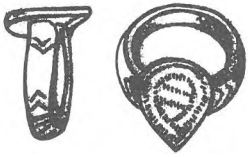

ГРОБ 15

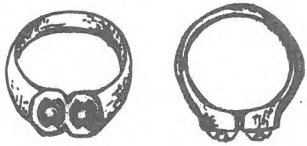

ГРОБ 18

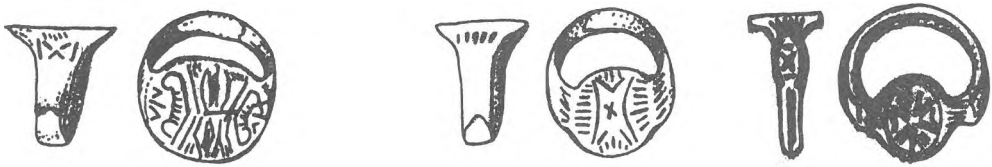

Табл. 6

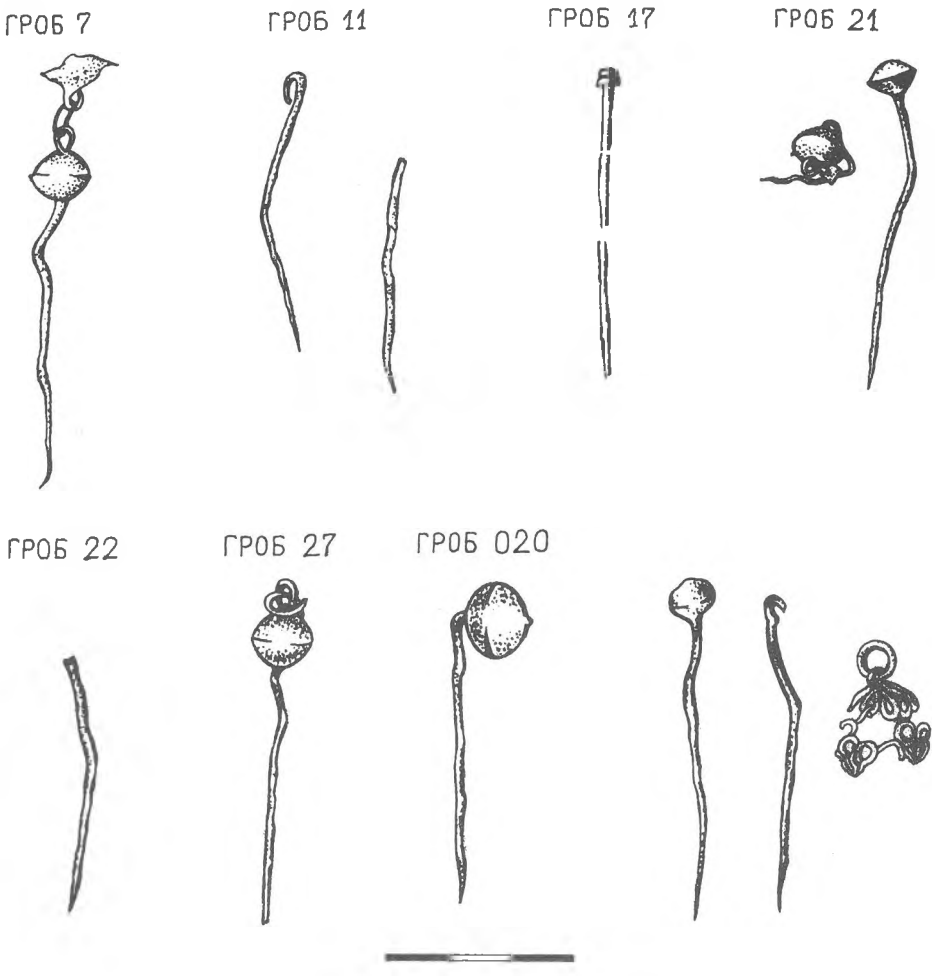
ГРОБ 7
ГРОБ 11
ГРОБ 17
ГРОБ 21
ГРОБ 22
ГРОБ 27
ГРОБ 020

Табл. 7

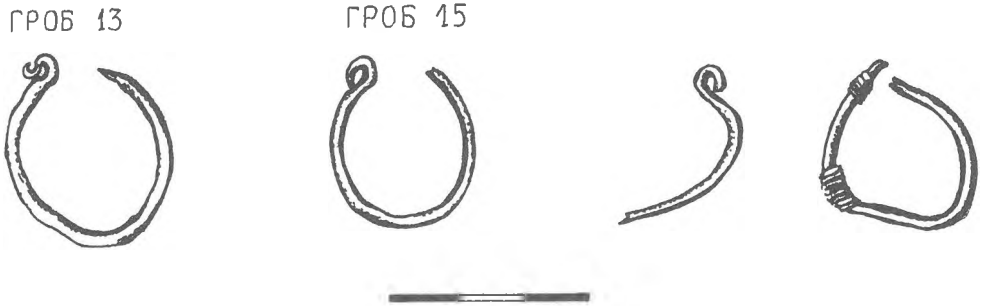
ГРОБ 13
ГРОБ 15

Табл. 8

Табл. 9

ГРОБ 022

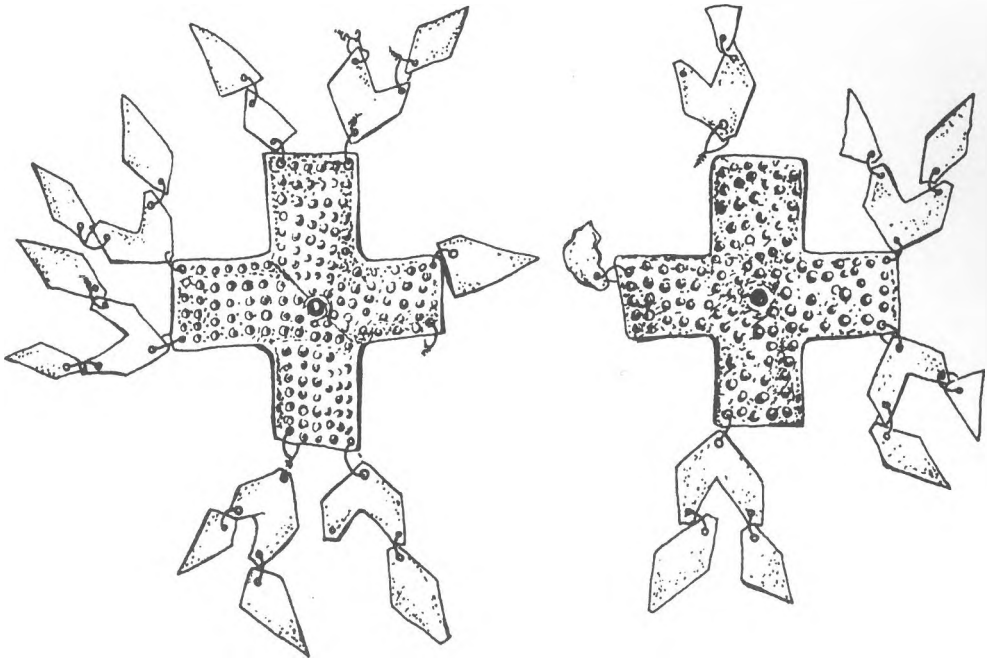

ГРОБ 22

Приноси към българската археология, т. III-IV
Първо издание, българска

Редактор *Ангелина Радева*
Предпечат **АГАТО**

Издателство "**АГАТО**"
София 1000, ул. "Алабин" 38
тел.: 02/ 980 18 12
e-mail: agato@omega.bg
Формат 70 x 100/16

ISBN-10: 954-8761-72-6
ISBN-13: 978-954-8761-72-7

Издателство АГАТО